86-87. SZÁM

SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

86-87. SZÁM

HIT TUDOMÁNY LELKIÉLET

NEVELÉS IRODALOM

BÖLCSELET JOG

FÖLDRAJZ TERMÉSZETTUDOMÁNY

TÖRTÉNELEM SOCIOLOGIA

ÉLETRAJZ UTIRAJZ

DR. KALMÁR GUSZTÁV

EURÓPA FÖLDJE ÉS NÉPEI

BUDAPEST
SZENT ISTVÁN
TÁRSULAT
KIADÁSA

EURÓPA
FÖLDJE ÉS NÉPEI

IRTA

Dr. KALMÁR GUSZTÁV

BENCÉS FŐISKOLAI TANÁR

SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT

AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA

BUDAPEST, 1930.

Nihil obstat.

Nr. 3280.

Dr. Nicolaus Töttössy
censor dioecesanus.

Imprimatur.

Strigonii, die 9. Sept. 1929.

Dr. Julius Machovich
vic. gen.

STEPHANEUM NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ R. T.
Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28. — Nyomdaigazgató: Kohl Ferenc.

EURÓPA FÖLDJE.

UROPA nagyságra nézve ötödik a hat világrész között. *Fizikai földrajzi* szempontból nem is önálló világrész, hanem *végföldje* a négyszerte nagyobb Ázsiának. Európa keleti síkságai és déli láncheggységei ugyanis egyenes folytatásai a nagy északázsiai síkságoknak, illetve a kontinens közepét borító láncheggységeknek. — *Emberföldrajzi szempontból* azonban Európa teljesen önálló világrész, mert egységes *indo-európai* lakossága, uralkodó *keresztény vallása*, a görög és római művelődés elemein felépült *keresztény kultúrája* és végül *történelme* elkülönítik Ázsiától.

Európa területét öt nagy vidékre szokták felosztani. *Észak-Európa*, amely Skandináviát és Finnországot foglalja magában, kontinensünknek *legelőször* kialakult része. A geológiai őskorban és ókorban keletkezett hegységeit azonban a víz és a jég nagyrészt lepusztította. Ezért igazi hegyvidéke csak a Skandináv-félsziget nyugati részén van. Másutt egyes elszigetelt kisebb-nagyobb kiemelkedések emlékeztetnek a hajdani hegységekre. De nagy különbség van az északeurópai síkságok és pl. a magyar síkságok között. A mi alföldi síkságainkat több száz méter vastag tengeri és folyóvizi üledékek borítják, Észak-Európában ez az üledéktakaró azonban igen vékony, sőt nagy területeken egyáltalán semmi üledék sem takarja az ős- és ókori kőzeteket (gránit, gnejsz-csillámpala). Ezért Észak-Európában sok a termékeitlen terület.

Észak-Európához több tekintetben hasonlít a hatalmas *Kelet-Európa*, amely Oroszország, Lengyelország és három kis Balti ország (Litvánia, Lettország, Észtország) területén terjeszkedik. Ez a nagy vidék is igen régen (a geológiai ókorban) kialakult része Európának. Hegységeket itt sem találunk, mert az Ural már a határon emelkedik. Egyebekben azonban nagyon különbözik Észak-Európától, mert Kelet-Európa földjét igen vastag üledékek borítják. A többszáz méter vastag tengeri lerakódásokat a jégkorszakban tekintélyes gleccserhordalékok (agyag, homok), majd ezután a déli részeket levegőből hulló por: a lösz lepte el több méter vastagságban.

Közép- és *Nyugat-Európa* teljesen elüt a már említett két vidéktől. Nagybritannia, Franciaország, Belgium, Hollandia, Németország Csehország és Magyarország területén a geológiai ókorban igen magas hegységek emelkedtek. Hosszú évezredek folyamán azonban a természet pusztító erői: a víz, jég, szél csaknem tövig lehordták ezeket a magas hegységeket. A megmaradt fennsíkos területet később hasadások, süllyedések darabokra szabdalták. A magasan maradt hegyrögök alkotják Közép- és Nyugat-Európa hegységeit. Hazánk területén ehhez tartoznak a Gömör-Szepesi Érchegység, a Vepor, Bihar, stb. A lesüllyedt területeket elborították a tengerek és ezeknek üledékei töltötték fel a Germán- és a Francia-alföld, valamint a Londoni-medence területét.

Dél-Európa három félszigetet foglal magában: az Ibériai (Pirenéi-), Apennin- és a Balkán-félszigetet. Ezek területén is találunk a Közép- és Nyugat-Európa hegységeihez hasonló hegyrögöket, de sokkal jobban jellemzi őket az a hatalmas hegyrendszer, amely végig vonul egész Dél-Európán, sőt nagy területeket foglal el Közép-Európában is. Ez a legújabb, legfiatalabb része Európának. A hegység kialakulása még ma sem fejeződött be

teljesen, amit egyéb jelenségeken kívül a Dél-Európa területén olyan gyakori földrengések is bizonyítanak. A déleurópai nagy hegyrendszer főbb tagjai a Pirenéusok, Apenninek, Alpok, Kárpátok, Dinári-hegység és a Balkán-hegység. A nevezett hegységek kialakulásával kapcsolatban a velük szomszédos vidékeken nagy területek *behorpadtak*. Ezeket a horpadásokat tengerek foglalták el. A tengeri üledékek és a folyóvizi hordalékok azonban hosszú évezredek munkájával feltöltötték a süllyedéseket és ma ezek helyén termékeny *medencék*, alföldek vannak. Igy keletkezett a három magyar medence (Kisalföld, Nagyalföld, Erdély közepe), a Pó-alföld, Kelet-Rumélia Bulgáriában, továbbá Arragonia, Andaluzia Spanyolországban és a Rhône-medence Franciaországban. Sok horpadás azonban még ma is tengermedence. Ilyen pl. az Adria, Égei-tenger, Fekete-tenger. A tengeri lerakódások és beléjük ömlő folyók azonban évről-évre növelik a szárazföldet.

Észak-Európa.

Az éjféli nap területén.

Európa legészakibb részeit foglaljuk össze ezen a néven. A földtengely ferde állása miatt a nappalok és éjjelek csak az Egyenlítő vidékén egyenlő hosszúak (12—12 óra) állandóan, innen északra és dél felé azonban évszakok szerint változik a kettő viszonya. Legyünk Norvégia északi részén március 21-én. A Nap reggel hat órakor kel, hat órakor nyugszik. Innen kezdve a nappalok hossza egyre nő, az éjtszakáké egyre fogy. Különösen érdekes az esti és a reggeli szürkület hosszúsága. Május közepén a kettő már egybeolvad, vagyis még el sem mult az alkonyat szürke fénye nyugaton, amikor kelet felől már kezd derengeni. Nincs már szükség világításra, éjfélkor is lehet a szabadban lámpa nélkül olvasni.

Június utolsó heteiben pedig állandóan a látóhatár felett van a Nap és körüljárja minden 24 órában a horizontot. Éjjel 12 órakor észak felé látjuk a horizonton sárgás fényű korongját. Ez az *éjféli Nap* megragadóan szép tüneménye. Július közepétől kezdve a Nap mindig hosszabb és hosszabb ideig marad a horizont alatt. November hónapban már csak néhány óráig látható s végre december 21 körül 2—3 hétig többé egyáltalán nem látható. Csak a Hold sápadt fénye, a csillagok ragyogása, a villódzó északi fény teszik némiképen világossá a sarkvidéki tájakat. Január 10 körül 12 órakor egyszer csak felcsillan dél felé a Nap rövid időre, amely azután lassan, de folytonosan nő.

Norvégia, Finnország és Oroszország északi vidékei az éjféli Nap területéhez tartoznak. Egészen külön világ ez a táj Európa földjén. A nyár rövid, alig tart 5—6 hétig. De a Nap még ilyenkor is alig emelkedik délben 19—23 foknál magasabbra, tehát a napsugarak nagyon ferdén esnek a talajra. A meglehetős hosszú napsütés pótol ugyan valamit és néhány héten át még a 70-ik szélességi fokon is 15—18 C fok a levegő hőmérséklete, sőt Norvégia legészakibb részein 30 C fok is van nyáron, de persze csak rövid időre. A rövid meleg idő is elég azonban arra, hogy elolvassza a havat és 0·5—1 méter mélyen felolvassza a talajt, hogy hamarosan moh, zuzmó, virágszőnyeggel vonja be a felszínt. A lassú tavaszodás miatt a 68. fok 22′-én is termelhető burgonyát és árpát csak későn lehet vetni. Az árpa július közepén hozza kalászait, új burgonyát augusztus közepén lehet szedni. Nagyon apró persze, de jóízű.[1] A rövid nyárra hosszú, dermesztő tél következik. Ez Norvégia és Kola partvidékein még tűrhető, mert a Golf-áramlás még itt érezteti hatását. Hammerfestben és Vardőben, tehát Európa legészakibb

[1] Hann : Klimatologie II. k. Stuttgart 1911. 691. l.

városaiban télen nincsenek nagyobb hidegek, mint hazánkban (minimum —20 fok körül). De már Kola-félsziget belsejében és Oroszország északi részén —40 fok Celsius is gyakran előfordul.[1] Ez a vidék ilyenkor végeláthatatlan hósivatag, amely szárazföldet és tengert egyaránt elborít, úgy hogy nem tudjuk megmondani, hol van a határvonal a kettő között.

Észak-Európa földjén az élet az éghajlati viszonyok miatt nem olyan gazdag, színdús és mozgalmas, mint Európa más részeiben, de azért közel sem olyan élettelen, mint a forró sivatagoké Afrikában, vagy a kopár hegytetőké a magas hegyvidékeken.

Itt teljesen élettelen terület alig van. Talán csak a 300 méternél magasabban fekvő hegyi részeket lehet idesorolni. A partvidékek a tundrák birodalmához tartoznak. A tundra ott kezdődik, ahol a nyári meleg elolvasztja a havat, felmelegíti a talajt és megkezdődik a növényi élet.[2] Télen természetesen hó és jég borít mindent. A tavaszi enyhe szellők azonban lassan elfogyasztják a havat. A hósivatag helyén tenger támad, amelyet a vizi madarak ezrei és ezrei lepnek el. Lassan lefolyik a víz és csak a mélyedésekben marad meg ezután. A szárazon maradt területek kizöldülnek, moh, zuzmó, fű és tarka virág borít mindent, mint valami csodaszép szőnyeg. Fa a tengerhez közel nincs. Legfeljebb csak a kedvezőbb fekvésű helyeken látunk alacsony, csenevész nyírt, bokrokat, cserjéket. De mentől jobban dél felé haladunk, annál több lesz a szálas fa és végre átmegyünk az északeurópai nagy erdővidékbe.

A víz levonultával más élet kezdődik a tundrákon. Az erdővidék lakosai előjönnek fából épült házaikból és észak felé vonulnak. Kola-félsziget partjain meg-

[1] Hann : i. m. 199. l.
[2] Passarge : Landschaftsgürtel der Erde. Breslau, 1923. 12—18. ll.

kezdődik a halászat a Jeges-tenger parti vizeiben. Norvégek, oroszok, finnek, lappok, zürjenek egymással versenyezve zsákmányolják ki a Jeges-tenger roppant halállományát. Különösen a tőkehal (Gadus morrhua) és a lazac fordul elő nagy tömegekben. A halat szárítva, de leginkább besózott állapotban többnyire Oroszországba szállítják.[1]

A partvidéktől beljebb, a tundrák területein megjelennek a rénszarvasnyájak, amelyeket a szamojéd és zürjén törzsek követnek, apró csapatokra szakadozva. Ezeket követi a sarkvidéki tájak nyári csapása: a szúnyogok milliárdjai. Oly tömegekben jelennek meg, hogy elhomályosítják a Napot és mintegy gloriola veszik körül az ember fejét.[2] A rénszarvas szolgáltatja a tejet és a húst, tüzelő anyagot pedig a megszárított tőzeg, bokrok és cserjék. Rénszarvas nélkül a sarki tájakon lehetetlen lenne az élet. Télen a nyájak az erdők mellé térnek vissza és a hó alól kaparják elő a nyáron felszaporodott és megszáradt füvet, zuzmót. A pásztorkodó népek télen főként vadászattal foglalkoznak. Különféle prémes állatok (kék róka, hermelin, stb.) és a vadon élő rénszarvas a leggyakoribb zsákmányuk. Város ezen a tájon kevés van és az is mind a tengerparton. Norvégia északi részén fekszik *Hammerfest*, amely 150 évvel ezelőtt keletkezett. Mintegy 3300 lakosa van. Házai nagyobbrészt fából készültek, ezért a tűz gyakran okozott nagy károkat. A XIX. sz. végén pl. teljesen leégett. Katholikus és protestáns temploma, iskolája és városháza is van. December-január hónapokban állandóan ég az utcákon és a házakban a villany. Valóságos ragyogó sziget a két hónapos téli éjtszakában. Az orosz területen *Kola* és *Alexandrowszk* a legnevezetesebb helyek. Ezek a végpontjai a háború

[1] K. Regel: Mensch und Wirtschaft in Nordrussland. Geogr. Zeitsch. 1922. 348—49. ll.

[2] Passarge: i. m. 14. l.

alatt épített úgynevezett *murman-vasútnak*, amelynek építése több száz magyar és német hadifogoly életébe került. A Fehér-tenger zugában épült *Archangelszk* a Jeges-tenger partvidékének legnagyobb városa (45 ezer l.). A nyári hónapokban igen élénk forgalmat bonyolít le fával, hallal és prémekkel.

Mielőtt elhagynók Európa északi tájait tekintsünk szét a *Nord-kapról*, vagyis arról a magas sziklafokról, amely Európa földjének legészakibb pontja.

A kilátás a szikláról megragadó, *lebilincsel végtelenségével* és *hallgató komolyságával*, amely a vizen és a szárazföldön uralkodik. Hiába keres a szem a merev (norvég) Fennföld kopárságán egy határvonalat és akadálytalanul kalandozik el az arktikus Óceán vízsivatagján. Csak a megvilágítás változása : a vonuló felhők és sugárzó napfény szorítják össze a látókört, vagy tolják szét ismét a végtelenségig. De sohasem tűnik el az az ünnepies érzés, hogy a határtalan mindenség közepén állunk. S lábunk előtt *két örök ellentét* találkozik, ölelkezik : a merev *földkéreg* és a sohasem nyugvó *tenger*. A szárazföld messze kiugró, ékalakú földnyelvet bocsát ki északra, amely a végén fenyegető, hatalmas sziklafokká magasodik. Ez az *Északi-fok*. Az Óceán haragosan dühöng lábánál. Óriási hullámai mennydörögve csapnak a gránitsziklára, hogy szétporlódva, milliárd részre oszolva, erőtlenül hulljanak vissza anyjuk ölébe. De mégis mindig fogy valamit a gránit is . . . Az örökkévalóságnak és a változandóságnak e megragadó képéhez az éjféli Nap még egy megragadó misztikus vonást ad. *Este van*. A lenyugvó Nap tüzes fényével árasztja el a tengert és szárazföldet. Az ellentétek, a konturok élesen kifejlenek. Később valami világos, valószínűtlen *derengés* borít el mindent közelben és távolban, mintha napfogyatkozás volna, *mintha egy idegen mesevilágból küldené sugarait a Nap*. A tenger és szárazföld felett felhőtlenül domborul a kék égboltozat.

Arany és gyöngyház színben ragyog az enyhén fodrozódó tengerszínt s mint tündöklő sárga selyemszallag csillog a horizonton körben járó Nap sugara a magasra torlódó hullámokon. (Fr. Zschokke : Nordland 1927 [132—37. l.] után, néhol szószerint.)

A vulkánok és a viharok földjén. (Izland.)

Izland az ellentétek országa, «ahol az alvilág tüze küzd a poláris jéggel és gőzölgő meleg források törnek elő a hó alól».

Izland nagyságra Európa második szigete, mert csak a *keleti Brit-sziget* nagyobb nála. Területe 103 ezer □ km, tehát Somogy megye területével felülmúlja a trianoni Magyarországot.

A sziget földje teljesen elüt Európa szomszédos vidékeinek földjétől. Eredete szerint nem is tartozik Európához, hanem csak történelme miatt kapcsoljuk ide. Izland szigete Földünk harmadkorában keletkezett hatalmas vulkanikus kitörések következtében. Gyönyörű természeti tünemény játszódott itt le az úgynevezett jégkorszakban, amikor ezt a vidéket is teljesen jég borította. A vulkánok először a hatalmas jégpáncélt törték milliárd darabra, majd megkezdődött a kiömlő forró láva és a jég küzdelme. Fülsikítő sistergés, dörgésszerű robaj, égig csapó gőzfelhő jelezte a tűz és a jég küzdelmét.

Izland vulkánokban még ma is bővelkedik, sőt kétségtelenül *legvulkanikusabb tája Európának.* Huszonkilenc működő vulkánja közül hol egyik, hol a másik tör ki. Legismeretesebb nevű a *Hekla*, amely 1560 méter magas és sok kitörése emlékezetessé tette a szigetlakók előtt.

Izland legmagasabb hegye azonban nem ez, hanem egy másik, már kialudt vulkán, amely közel 2000 méter magas. A sok működő és kialudt vulkán miatt Izland szigetét bátran nevezhetjük a vulkánok hazájának, vagy vulkanizmus klasszikus földjének. Az izlandi vulkánok

lávája és hamuja magában nagyobb kárt ritkán okoz, mert a lakosság igen gyér. Sokkal végzetesebbek a kitörések akkor, ha a láva vagy a hamu hó- és jégmezőkre jut. Irtózatos árvizek zúdulnak le ilyenkor a hótól mentes lakott vidékekre.

Az izlandi tűzhányók működése nem hasonlít a délolaszországi vulkánokéhoz, mert magános, kúpalakú vulkán kevés van. Igen gyakori az az eset, hogy *kisebb vulkánkúpok hosszú sorban* helyezkednek el egymás mellett. Ez a jelenség mindig egy-egy hasadékot jelez, amely a földkérget a vulkánsor mentén érte. Gyakran egészen kicsi, játékszerhez hasonló miniatür tűzhányók is keletkeznek így. Van pl. olyan, amelyen csak 10—30 cm a kráter nyílása. Megtörtént már, hogy a földkéreg meghasadása alkalmával nem különálló vulkánok keletkeztek, hanem magán a hasadékon át ömlött ki a láva, természetesen óriási mennyiségben. Volt eset, hogy a kiömlő láva akkora területet borított el, mint Pest vármegye. A XVIII. század végén egy nagy kitörés alkalmával 14 km hosszú repedés keletkezett és ennek mentén több mint 30 kráter. Ebből a hasadékból $^1/_3$ év alatt közel 20 milliárd m^3 bazalt ömlött ki, amely 900 □ km területet borított el.

A sziget egész *felszínét vulkanikus anyagok* borítják. Ez is oka az izlandi tájkép sötét és komor színének. A másik érdekessége a szigetnek a sok *meleg forrás*, amelyek közül több artézi kút módjára működik. Különösen híres a *Nagy Gejzir*, amely naponkint egyszer 25—30 méter magasra dobja nyílásából a 3 méter vastag vízoszlopot.

Szökő és más meleg forrás Izlandon nagyon sok van. Téli időben a felszálló gőz messziről jelzi őket. Újabban a szigetlakók igen praktikusan a közelebb eső források vizét cementcsöveken a lakásokba vezetik és ezzel fűtenek, főznek. A meleg források fűtő energiájának kihasználása valóságos áldás lesz a fában igen szegény szigetre.

Izland az északi sarkkörön fekszik egyenlő távolságra az Egyenlítőtől Archangelszkkel. De micsoda különbség van a kettő éghajlata között. A *legnagyobb* téli *hideg* Izlandon nem nagyobb —23 C foknál, Archangelszkben —40 C is elég gyakori; sőt hazánkban is, amely pedig jóval délebbre fekszik Izlandnál, elég gyakori a 20—25 fokos hideg. Az aránylag enyhe hőmérsékletet Izland a Golf-áramlás közelségének köszöni. A 20—23 fokos erős lehűlések akkor szoktak bekövetkezni, ha a mindössze 300 km távolságban fekvő Grönland jeges levegője kerül a sziget fölé. — A nyár már nem ilyen kedvező természetű, mert nagyon hűvös. A poláris tenger és a gyakori viharok u. i. igen lenyomják a nyári hőmérsékletet, a sok felhő, köd pedig akadályozzák a napsütést. Azért a hőmérséklet csak igen ritkán éri el a 25—26 fok Celsiust. Igen fontos szerepe van Izlandnak egész Nyugat- és Közép-Európa klímájában, mert helyzete miatt valóságos «actio centrum», ahonnan az európai klímát szabályozó, vagy irányító depressziók kiindulnak.[1] Mivel Izland épen útjában van a magasabb szélességeken uralkodó szeleknek, azért Földünk egyik legszelesebb vidéke. Gyakran irtózatos viharok dúlnak területén, különösen télen. Az utazók leírása szerint vannak napok, amikor életveszélyes a házat elhagyni.

A hűvös nyár a növényzetnek, különösen a kultúrnövényeknek nem igen kedvez. A gabonát a nyár nem tudja megérlelni. Csak a déli és nyugati part közelében termelnek kevés zabot, amely azonban igazán nyomorúságos termést hoz. Főtermény a répa, káposzta és a burgonya. Ezek szolgáltatják a lakosság főtáplálékát.

1910-ben termett: 30.000 q burgonya,
15.000 q répa és káposzta.[2]

[1] Hann: i. m. 215. és 243. ll.
[2] Gerbing: Das Erdbild der Gegenwart. Berlin, 1926. 840. l.

A kapás földeknél jóval nagyobb területet foglalnak el *a legelők* és *rétek*. Ezeket sok helyen igen gondosan kezelik. Még öntözött rétjeik is vannak. A rét és legelő növényei persze nagyobbrészt mások, mint nálunk. A sötétzöld rétség és legelő a körülvevő fekete-barna láva- és hamumezőkkel sajátos tájképet ad, amely Izland vidékeit olyan típusosan jellemzi. A legelők növényei között igen fontosak a moh és a zuzmó, amelyek az enyhe, csapadékos klíma mellett igazán díszlenek a termékeny talajon. Néhol 15—20 cm vastag rétegben fedik a talajt. A legelőkön az izlandiak meglehetősen fejlett állattenyésztést folytatnak.

1924-ben volt a szigeten[1]

juh : 583.000 drb
szarvasmarha : 27.000 «
ló : 51.000 «

A lakosság jövedelme az állattenyésztésből van. A juhokat és lovakat szép számban visznek ki, különösen Angliába. 1919-ben kb. 60 millió pengő értékű állatot vittek ki.

Erdő Izlandon aránylag kevés van, mert a gyakori szélviharok sok vidéken egyenesen lehetetlenné teszik nagyobb erdők kialakulását. Azonban nem szabad teljesen erdőtlennek sem gondolni, mert egyes helyeken vastag nyírfákból elég terjedelmes szálas erdők vannak s még több természetesen a macchiához hasonló bozót, cserjés.

A meglehetősen mostoha természeti viszonyok miatt a lakosság igen gyér : mindössze 100 ezer lakosa van, tehát minden □ km-re kb. egy lélek esik. A szigetet először *normannok* népesítették be a IX. század közepén. Ezek a letelepülők, akik őseinkkel egyidőben tértek a keresztény hitre, püspökeik vezetése mellett eléggé virágzó demokratikus berendezésű szabadállamot alapí-

[1] Gerbing i. m. 864. l.

tottak. Az anyaországgal nem igen közlekedtek, azért nyelvüket, hagyományaikat igen szépen megőrizték. A germán mithológiát csak az izlandi hagyományok alapján lehetett tudományosan feldolgozni (a régibb és újabb Edda). A XIII. században elvesztették függetlenségüket és először *norvég*, majd *dán* uralom alá kerültek, akik a XVI. században a protestantizmust is rájuk kényszerítették. Ma azonban már csak personális unióban vannak Dániával.

A szigetország fővárosa *Rejkjavik*, húszezer lakosú városka a sziget nyugati részén. Újabban erősen fejlődik minden téren. Ez már külsején is meglátszik. Régebben házai fából és tőzegből épültek, mint a többi izlandi ház és igen sáros utcái voltak. Ma már igen sok betonháza és aszfalttal burkolt utcája van. Templomain kívül van két múzeuma, színháza, könyvtára, közép- és felsőiskolája. A fővároson kívül még két községe van ezernél több lakossal. A lakosság java része azonban szétszórtan lakik a legelők és művelhető földek és a meleg források mellett. A lakosság általános műveltsége elég magas, mert alig van analfabeta. A szülők maguk oktatják a hosszú téli estéken gyermekeiket, de a vándortanítóság intézménye is erősen ki van fejlődve.

Skandinávia-félsziget.

Izlandtól keletre kb. 1300 km távolságban *Skandinávia-félsziget* területére jutunk. Európa valamennyi félszigete között ez a legnagyobb, mert területe 825.000 km²-t tesz ki, tehát $^1/_{12}$ része a kontinensnek. Északnyugati része egy régi gyűrt hegység maradványa, amely hirtelen emelkedik ki az Atlanti-óceánból. Ezen a részen terül *Norvégia*. A délkeleti rész fennsíkos terület. Ennek túlnyomó részét *Svédország* foglalja el.

Norvégia.

A fjordok és fjeldek vidéke.

A Skandinávia-félsziget nyugati partjai felé közeledünk. A haragosan hullámzó tengerről már látszik Norvégia partvidéke, de mielőtt a partot elérnők, előbb át kell vergődnünk azon a *szigetsoron*, amely egyetlen hézag kivételével véges-végig kíséri a partvonalat. Mintha valami óriási fésű állna a tengerben, amelynek csak fogai között lehet átjutni. A szigetek nagysága igen különböző: vannak parányi kicsinyek, sziklafokok, de vannak tetemes nagyságúak is. Valamennyire jellemző azonban, hogy alacsonyak, laposak és a legtöbb kopár, kietlen szikla. De ez nem is csoda. Évezredekkel ezelőtt borzalmas jégtömegek koptatták őket és ledörzsöltek róluk minden termőtalajt. A jégkorszak elmultával a lassan málló kemény grániton, gnejszen hiába akar a moh és fű megtelepedni. A szigetsor éjjel-nappal a tenger hullámainak ostromát állja. Ameddig a sós hullámok felcsapnak, nincs növényi élet. Csak a nagyobb szigetek védett részein látni zöldelő területeket és nyomorék, korcs fákat. Csak az ilyen szigeteken van egy-két ház.[1]

A szigetsor *természeti* és *gazdasági* viszonyai tehát igen mostohák, de azért a szigetek Norvégiának igen jó szolgálatot tesznek. A norvégiai városok u. i. forgalmukat az ország rendkívül kedvezőtlen felszíni viszonyai miatt parti hajózás útján bonyolítják le. A szigetsor nélkül ez a hajózás óriási nehézségekkel küzdene, mert az Atlantióceánnak ez a része igen viharos és a partvidék egyenesen ki van téve a nyugati szelektől hajtott hullámoknak. Szerencsére a szigetek, amelyek magas talapzaton helyezkednek el, tökéletesen felfogják a tenger dühét. Bár-

[1] M. Rudolph: Jaederen. Geogr. Z. 1926. 169. l.

milyen vihar tombol is a nyilt Óceánon, a *szigetsoron belül csendes a víz.*

Norvégia területének jellemző sajátságai a *fjordok*, amelyek nem egyedül itt fordulnak ugyan elő Földünkön, de bizonyos, hogy teljes szépségüket, nagyszerűségüket csak itt fejtik ki. Egészen külön világ ez, amely a legmegragadóbb természeti szépségeket egyesíti magában. Norvégia partvidéke a tenger felől nem sok szépet igér. Eleinte (a déli tájakon) még gyönyörködtetnek a lombos bükk és fehér nyírfa erdők, de észak felé haladva ezek eltűnnek és tűlevelűek váltják fel őket. De egyre több és több lesz a kopár kopasz sziklahát, amely feketén és szomorúan tekint le a csillogó tengerre. Néhol keskeny, másutt szélesebb vizi út látszik benyomulni a szárazföldbe. *Ezek a fjordok bejáratai.* Kövessük ezt az útat, amely majd összeszűkül, majd kitágul több kilométerre. Néha ijesztően meredek és 600—2000 méter magas szikla falak között vezet az út, másutt a felszín lealacsonyodik és terraszokat alkot. A hajó sipolását, a puskalövés hangját a kanyargó vizi út sziklafalai csattogva, dübörögve verik vissza, mintha nem is a visszhang szólna, hanem a megadott jelre 8—10 különböző jelzés felelne. A fjord néhol szétágazik keletre, nyugatra, vagy más irányban. A kísérő hegyhátok, amelyek minden szegély nélkül emelkednek ki a vízből a déli fjordok vidékén erdősek, de azért itt sem mindenütt. Az erdők felett kopasz, vagy hóborított hegyhátak emelkednek, amelyekről gleccserek nyúlnak lefelé. Ezek azonban csak az északi részeken érnek le a vízig, a déli részeken előbb olvadni kezdenek. Bővizű patakok indulnak ki belőlük, amelyek lépcsőről-lépcsőre esve rohannak a fjord vize felé. Norvégiának a nyugati oldalon igazi folyói nincsenek is, hanem csak vízesései. Ezek a vízesések természetesen igen értékesek, mert roppant energiát képviselnek (kb. 9 millió lóerőt). Ahol a terrasz szélesebb, ott min-

denütt települések keletkeztek a fjordok mellett. Norvégia nagyobb részén egyedül ezek a helyek alkalmasak a letelepülésre, mert a külső tengerpart és a magasabb hegyvidék erre teljesen alkalmatlan. A fjordok mellett keletkezett *telepek* nagyon hasonlítanak egymáshoz: fából épült házak fehérre és pirosra festve, kis szántóföldek árpával vagy burgonyával beültetve, mellettük néhány gyümölcsfa és smaragdzöld rét.

A kis terraszokon csak egy, vagy két ház van, a nagyobbakon kisebb falvakat, községeket találunk. A fjordok közül legnevezetesebbek délen a 100 km mélyen benyomuló *Hardanger*-fjord és a *Trondhjem*-fjord. Ezeken kívül természetesen még igen sok kisebb-nagyobb fjord van, amelyek Norvégia partvonalát az eredetinek hatszorosára nyujtják (fjordok nélkül 4500 km, fjordokkal 27.000 km). A partvidéken nem sok ember lakik, mert a művelhető föld igen kevés. Csak a kora tavaszi időszak kivétel, amikor a halászhajók ezrei sietnek erre a vidékre *tőkehal* és *hering halászatára*. A vidék legnagyobb városa *Bergen* (91 ezer lakos). Norvégia második legnépesebb helysége. A halászatnak, halkereskedelemnek és a parti hajózásnak Bergen a középpontja. Északabbra *Trondhjem* szintén elég népes (55 ezer lakossal) város. Itt koronázták a régi norvég királyokat. Ma vasút köti össze a Glom folyó völgyén át a fővárossal. A középkorban minden norvég királynak gyalog és lóháton kellett megtenni ezt az utat, amikor koronázásra ment. Azért nevezték Kongsveien-nak, azaz királyútnak. Trondhjemet a középkorban a zarándokok is sűrűn felkeresték, mert itt van eltemetve Szent Olaf, a norvégek Szent Istvánja és a régi északi keresztények egyik legkedvesebb szentje.

Ha a fjordok belsejéből felhatolunk a *magas hegyvidékre*, az eddigitől egészen elütő tájképet látunk. Egy kőtenger van előttünk, amelyből csak itt-ott emelkedik ki egy-egy simára csiszolt hegykúp. Olyan az egész,

mintha a hullámzó tenger hirtelen kővé meredt volna. Itt már a tenyészet mostohasága eszünkbe juttatja, hogy északon vagyunk.

Az Óceán és a Golf-áramlás hatása, amely fűti és nem engedi befagyni a fjordok vizét, a magasban már elenyészik. A nyár hűvös, a tél sokszor igen kegyetlen. A felhalmozódott hó csak lassan olvad és még késő nyáron is tetemes nagyságú hómezőket alkot.

A növényzet rendkívül ritka és silány: moszat, gyér fűcsomó, áfonya, itt-ott törpe nyír. A mélyedésekben, ha nincs ott hó, tavak, barna lápok foglalnak helyet. A felszín itt is, mint az egész Skandinávia-félszigeten lépcsőzetesen lejt, azért a folyók mindenütt vízeséseken át rohannak lefelé. Ezt a magas, kietlen hegyvidéket a norvég *fjeld*-nek nevezi. Ember régebben csak ritkán járt itt. Újabban azonban nagy átalakulás történt, mert az Alpok látnivalóival már betelt angolok, németek és amerikaiak nyaranta százával keresik fel ezt a kietlen vidéket. Ma már autókon lehet ott járni, ahol régebben csak ösvény volt.

A hegyvidék *legdélibb* része, amely a Skagerrakra néz, egészen más természetű táj. Ez az enyhe klímájú hegy- és dombvidék legértékesebb része Norvégiának, mert itt van a legtöbb erdő és termőföld. Itt van a főváros, *Oslo*, amely csak néhány éve tette le régi nevét (Krisztiania) és vette fel a közelében feküdt ősi norvég városét. A fővárosnak 260 ezer lakosa van. Közelében van az ezüstbányáiról híres *Kongsberg*.

A norvégek, svédek és dánok.

Norvégia területét mai urai előtt valószínűen a finnekkel és velünk is rokon *lappok* lakták. Ezeket a későbbi *germán* eredetű bevándorlók fokozatosan a terméketlenebb vidékekre szorították. Manapság már csak 20 ezer lapp és 8000 finn él Norvégia északi részében. Legnagyobb részük rénszarvastenyésztéssel foglalkozik. Nyáron a

fjeldek vidékén, tehát a magas hegyvidéken legeltetnek, ahol a kevés igényű rénszarvas elég jó legelőt talál. Télen lehúzódnak az erdős vidékre. Egy-egy tehetős lapp gazdának 300—500 darab rénszarvasa is van. A tengerparton a lappok halászattal foglalkoznak. Újabb időben a norvég kormány norvég telepeseket küldött ide, akik a lappok földjének legjobb részeit lefoglalták. Azóta állandó a veszekedés és gyűlölködés a lappok és norvégok között.

A germánok közül a *normannok* telepedtek le először Norvégia területén. A bátor és merész hajós népet a természeti viszonyok mostohasága a tengerre utalta. Nagy rajok hagyták el időnkint az országot, hogy új hazát keressenek, vagy kalózkodással szerezzék meg azt, amit a természet hazájuktól megtagadott. A IX—XII. században végigpusztították az Északi-tenger partvidékeit. Egy hatalmas rajuk meghódította Észak-Franciaországot (Normandia), innen pedig Angliát, sőt ezzel egy időben Dél-Itáliában és Szicíliában is erős államot alapítottak. Innen hozott feleséget Kálmán királyunk is (Buzilla).

Magában Norvégiában számos kisebb-nagyobb fejedelemségre, hercegségre oszoltak. Ezeket Harald Harfagar a magyar honfoglalás idején egyesítette és megalapította az egységes Norvégiát, amelynek lakossága őseinkkel egyidőben a keresztény vallást is felvette. Norvégia kezdetben független volt, de részben örökösödés, részben kényszer útján Dánia uralma alá került. A dán hatás még ma is érezhető a norvég nyelven. A dán uralom sokáig (1397—1814) tartott. Utána a svédek kényszerítették a norvégeket unióra. Bár a két nép igen közeli rokon és az unió végül egyedül a király személyére korlátozódott, az ellentét mégis akkora volt, hogy 1905-ben Norvégia teljesen függetlenítette magát.

Az északi germánok közül az ősi germán hagyományokat, szokásokat a norvégek őrizték meg (az izlandiakat kivéve) legjobban. Testalkatára nézve a norvég közép-

termetű, erősen fejlett csontokkal. Hallgatag, komoly, nyugodt természetű. A városiak azonban mint mindenütt, itt is közlékenyebbek, élénkebbek, mint a falusiak. De még a városi is meglehetősen szófukar, zárkózott. A természettel való küzdelem edzetté, kitartóvá, dolgossá nevelte a norvégeket, akik kitűnő tengerészek, elsőrangú vadászok, biztosan mozognak a legveszélyesebb hegyi tájakon is. Mint a hegyvidékiek általában, a norvégek is hajlanának a miszticizmus felé. Lelkük mélyén gyökeredzik őszinte, mély vallásosságuk. A politikai életben élénken résztvesznek még a legeldugottabb fjordok lakosai is. Társadalmi felfogásuk erősen demokratikus. A nemességet már 1828-ban eltörölték. Ebben a tekintetben is élesen különböznek a nemesi berendezkedésekhez sokkal tovább ragaszkodó arisztokrata svédektől. A családi nevek még nincsenek általánosan elterjedve. «A keresztségben kapott név mellé az atya keresztnevét teszik *sen* vagy *sön* (= fia), avagy *dotter* (= leánya) hozzátételével. Így pl. Karl Perssön annyit jelent mint Péterfia Károly. Ezenkívül még a tanya (falu) nevét is hozzáfűzik. A kenyeret nem úgy sütik mint nálunk, hanem nagy, kerek korongalakot adnak neki. Vastagságuk 0.5—1 cm. Többnyire zablisztet használnak. Évenkint csak egyszer szokott kenyérsütés lenni. A friss kenyeret, melynek közepén lyuk van, póznára, vagy zsinórra fűzik. Étkezésnél a hálószerűen bevagdalt kenyeret nem vágják, hanem tördelik. — A parasztok leginkább magános tanyákon laknak, amelyek 1—10 km, sőt még ennél is nagyobb távolságra vannak egymástól. A megmunkálatlan fatörzsekből készült tömbházak, amelyeknél a hézagot moszattal tömték be, mindig ritkábbak lesznek. Eltűnnek az ősrégi fatemplomok is. A gyakori tűzvész 10—12-re szállította le a számukat. Ezeket mint régészeti emlékeket, most gondosan őrzik» (Harms : Europa 410. l. után).

A norvégekkel igen közeli rokonok a *svédek* és a *dánok*.

Különösen Észak-Svédország lakosai mutatnak sok megegyező vonást a norvégekkel. Ez természetes is, hiszen ugyanazon, vagy igen hasonló körülmények között élnek a Skandinávia-félszigeten való letelepedésük óta. A déli svédek és a dánok azonban sok tekintetben különböznek a hallgatag, zárkózott északiaktól. Ezek magas termetűek és karcsú testalkatúak szőke, vagy barnás hajjal és kék szemmel. Mozgásuk könnyed és tetszetős, nem olyan nehézkes, mint a norvégeké. Közlékenyek, udvariasak, szeretik a társas életet és könnyen extázisba jönnek. Ezen tulajdonságuk miatt a svédeket az északi franciáknak is szokták nevezni. Szeretik a zenét, társas énekeket.

Mind a három nép igen sokat megőrzött nyelvében, szokásaiban az ősi germánból. Különösen szépek egyes vidékeken a fehér-fekete, tehát minden rikító színt kerülő pompás népviselet, amely mintha csak ösztönös mimikri volna, hiszen olyan szépen beleillik a fehér nyirfák és a barna színű sziklák, tavak alkotta környezetbe.

Svédország.

Svédország a Skandinávia-félsziget keleti, nagyobb felét foglalja el. Norvégia az Atlanti-óceán felé, Svédország ellenben a Balti-tenger felé tekint. Földrajzi helyzetüknek ez a különbözősége a két szomszédország történelmében is nyomot hagyott. A svédek mindig igen élénk összeköttetésben voltak a szemközt lakó finnekkel, oroszokkal és németekkel. A svédekkel szemben a norvég oceánikus nép, amelynek hajói, mint ismeretes, már a középkor derekán Izlandig, Grönlandig, sőt egész Észak-Amerikáig eljutottak.

A jégkorszak idején Svédország területét is, mint a szomszédos Norvégiáét 1000 méternél is vastagabb jégtakaró fedte, amely innen messze lenyúlt Oroszország és Németország közepéig. A hatalmas jégtömeg lassan mozgott ugyan, de roppant súlya miatt lekoptatott minden

termőtalajt. Ezért Svédország földjét is csak igen vékony termőréteg borítja, amelyből lépten-nyomon kibukkanik egy-egy sziklaszirt, a földmívelő ember legyőzhetetlen ellensége. Az ország felszíne kelet felé lejt. Azonban ez a lejtősödés nem egyenletes, hanem lépcsőzetes, terraszszerű. Ez a lépcsőzetes lejtősödés okozza, hogy Svédország folyói csaknem mind zuhatagosak, az egyes terraszokon pedig gyakran tószerűen kiszélesednek. A sok zuhatag a hajózásnak ugyan nagy akadálya, de viszont a bennük rejlő energia értéke szinte felbecsülhetetlen. Svédország északi részén van a kevésbbé ismert, de elragadó *Harsprang*-vízesés, amely még a Niagaránál is magasabb (70 m, a Niagara 50 m), de mivel vize jóval kevesebb, azért közel sem olyan impozáns.

Svéd erdő, svéd vasérc.

Svédország egész *északi része* a Dal-elfig csaknem csupa *erdőség*. Szórványosan termelnek ugyan árpát és zabot is, de sem a sziklás talaj, sem a rövid, bár meleg nyár nem kedveznek a gabonatermelésnek. Az erdők többnyire tűlevelűekből állnak: lucfenyő és erdei fenyő. Vannak nyírerdők is, de ezek kisebb értékűek. Svédország nemzeti jövedelmének több mint felét az erdők szolgáltatják, mert 1922-ben a kb. 1200 millió pengő svéd kivitelből 650 pengő esett a feldolgozott, vagy feldolgozatlan faárukra. A svéd erdőkben olyan szép, hatalmas fatörzseket, mint a mi gondozott erdeinkben vannak, nem igen lehet látni, a faanyag azonban mégis igen értékes, mert a rövid nyári időben a fák növekedése nem tart sokáig. Így a fák rostja finom, az évgyűrűk vékonyak. Ez a két tulajdonság pedig rendkívül keménységet kölcsönöz a svéd és általában az északi erdőségek fáinak.

A svéd erdők kihasználása a vas- és ezüstbányászattal kapcsolatban már a középkorban megkezdődött. Különösen nagy lendületet vett a XVIII. században, amikor

Angliában, Hollandiában, Dániában már fahiány kezdett mutatkozni. Először Dél- és Közép-Svédország erdőségeit tizedelték meg valóságos rablógazdálkodással, majd áttértek az északi nagy erdőségek kihasználására. Ez a vidék valóságos «Amerika» lett a svéd kivándorlók számára. Az erdei munka ősszel veszi kezdetét, amikor már a talaj megfagyott és leesett a hó. A ledöntögetett és ágaitól megtisztított fatörzseket szánakon a folyókhoz szállítják és a jégen hatalmas tömegekben felhalmozzák. Tavasszal, mihelyt a jég olvad és az árvizek összefutnak, megkezdődik a tutajozás. A tutajosok ugyancsak sietnek, hogy minden akadályt elhárítsanak. Egy-két napi fennakadás u. i. a mellékfolyókban egész esztendőre ott marasztja a fát, mert hóolvadás után kevés lesz már a víz. Különösen a fordulóknál és a zuhatagoknál kell résen lenni, hogy a lassú vízben meg ne álljon a tömeg. A legutolsó vízeséseknél állnak többnyire a hatalmas fűrésztelepek. Itt elkezdődik a fatörzsek kiválogatása, amelyek sokszor erősen összekeverednek. Azonban minden fatörzs jellel van ellátva (égetéssel, vagy fejszével), amelyről rögtön megismerik, hogy az egyes fatörzsek kiék. Svédországnak óriási előnye, hogy csaknem mind 50—60 km távolságban fut le a hegyvidékről egy-egy folyó, sőt a mellékfolyók 3—6 km-re megközelítik egymást. A svédek fája tehát olcsó vizi úton éri el a tengert és innen szintén olcsó vizi úton mehet tovább. Régebben feldolgozatlan állapotban szállították ki a fát, ma azonban nagyobb részét deszka, gerenda alakjában viszik Angliába, Hollandiába, sőt Dél-Amerikába és Ausztráliába is. A Bottni-öböl partján a folyók torkolatainál mindenütt ott láthatók a hatalmas területű fűrésztelepek. A tengerparton pedig ott állnak a szállításra váró óriási gerenda- és deszkahalmazok. Legfontosabb fűrész- és fakereskedelmi középpontok: *Umeä*, *Hernösand*, *Upsala*, de különösen a Vener-tó mellett fekvő

Karlstadt, amely a Göta-csatorna segítségével hamar eléri a Kattegatot és így legközelebb van Angliához.

Svédországban évenkint kb. 80 millió drb. fát vágnak ki és dolgoznak fel. Ezért a hatalmas mennyiségért természetesen nagy területeket tesznek évenkint kopárrá. A kiméletlen erdőirtást végül törvényekkel kellett korlátok közé szorítani,[1] mert a meggazdagodási vágy, mint az egész világon, itt is csak a saját hasznát nézi. Ma a «fabárók» üzelmeit törvények szabályozzák.

Svédországnak az erdők mellett még egy értékes anyaga van, amely szintén nagy gazdasági jelentőséget biztosít ennek a különben olyan szegény területnek, és ez a *vasérc*. Svédország vasbányászatáról és vasgyártásáról már a középkorban is híres volt. Ez a híre azon alapult, hogy a svéd vasércben nem volt foszfor, már pedig a Thomas-féle kohászati eljárás feltalálása előtt csak ilyen vasércből tudtak jó acélt gyártani. Még a XVIII. században is Svédország szolgáltatta Európa vastermelésének közel felét. A kohászat, mint más országokban, itt is faszénnel történt. Úgy hogy a svéd vastermelés két szezonmunkát hozott életre. Nyáron folyt a bányászat és a kohászat. Télen a munkások az erdőbe vonultak hónapokra és szenet égettek, amelyet még azon télen szánokkal leszállítottak a bányákhoz. Ennek a vasbányászatnak és vasgyártásnak színhelye Svédország középső része volt: a Vener-tótól északra eső vidék. A mult század közepén a kontinens egyéb államaiban is egyre erőteljesebb lett a vasbányászat, amely már kőszenet használt a kohászatnál. Így a vas előállítása olcsóbb lett, mint Svédországban. De különösen ártott a svéd vasércnek a Thomas-féle eljárás feltalálása, amely az olvadó vasércből kiválasztja a

[1] Karl Andree: Geographie des Welthandels I. Frankfurt a. M. 1910. 820. l.

foszfort. Ezzel a svéd vasérc elvesztette uralkodó állását, mert az angol, német, francia acél kiállta vele a versenyt. Svédországra nézve azonban megmaradt ezeknek a bányáknak jelentősége és évenkint 15 millió q vasércet bányásznak Közép-Svédországban. Ezen alapszik a környék és a svéd városok fejlett vasipara. A kohászatnál, mivel Svédországban alig van kőszén, faszenet, vagy importált kőszenet használnak, de egyre jobban terjed a villamos árammal való olvasztás. A villamosságot természetesen a folyók vize fejleszti. Gyönyörű példája a svéd vas- és acélgyártás annak, hogy az emberi akarat és tudás milyen sokoldalúan tudja kihasználni a természet erőit.

A második nagy vasércvidék az ország északi részén van. Ez még a déli bányavidéknél is *gazdagabb*, mert a valószínű készletet 1·5 milliárd tonnára becsülik. Ez a vasérc azonban már erősen foszfortartalmú, amelynek kohászata a kőszénhiány miatt Svédországban lehetetlen. A bányászat itt akkor kezdett kifejlődni, amikor Anglia, Franciaország és Németország vasbányái már nem tudták fedezni országuk ércszükségletét. A kivitel lehetősége nyitotta meg itt a bányákat. Pedig roppant barátságtalan vidékek ezek, amelyeken azelőtt csak lappok legeltették rénszarvas nyájaikat. A nyár elég meleg ugyan, de a tél dermesztő. A hőmérő gyakran mutat —30, —40° C hideget. Az Atlanti-óceán mérséklő hatása a magas hegyvidék miatt ugyanis itt már nem érezhető.

A roppant téli hideg még a bányászatban is nagy akadályokat okoz, de különösen a szállításnál, mivel az egész érctömeg csontkeménnyé fagy össze. Forró sós vízzel és gőzzel kell télen az ércet kezelni, hogy a vasúti kocsikból a hajókra átrakhassák. Az északi svéd vasbányászat középpontjai: *Gellivára* és északabbra a nyír erdőktől körülvett *Kirunavara*. Mindkettőn meglatszik, hogy újonnan keletkezett bányavároskák, ame-

lyeknek lakosai gyakran változnak a zord klíma miatt. Itt termelik a svéd vasércnek $^2/_3$-át, de ennek túlnyomó része kivitelre kerül. A háború után legtöbbet Németország vesz, de Angliába, sőt Usamerikába[1] is szállítanak. Kirunavara vasércét a közel fekvő *Narvik norvég* kikötőben rakják hajóra, Gellivaraból ellenben a Bottni-öböl mellett épült *Luleába* szállítják, de itt csak nyáron indul meg a hajózás, mert télen a Bottni-öblöt jég borítja.

Bár Svédország északi része nyersanyagokban, mint láttuk, gazdagabb, mint a déli rész, a legsűrűbb lakosságot, a legnagyobb kultúrát és gazdagságot mégis az ország kisebb, déli felében találjuk. Ehhez viszonyítva Észak-Svédország olyan, mint egy gyarmat, amely az anyaországra csak a nyersanyag miatt fontos.

Déli Svédország klímája már sokkal kedvezőbb, mint az északi részé, mert délebbre fekszik és sokkal alacsonyabb, egyenletesebb terület. A jégkorszak hatalmas jégtömege itt is lepusztított mindent, sőt ahol puhább volt a kőzet, mélyen bevágta magát a földkéregbe. A nagy svéd tavak csaknem kivétel nélkül gleccservájta mélyedésben vannak. A tavak közül három tetemesen nagyobb a 650 km² területű Balatonnál (a Wener-tó 5600 km², a Wetter 2000 km², a Mälar 1700 km²).

A termőföld itt is nagyon vékony. A szántóföldeken gyakran lehet kemény szirteket látni. A visszavonuló gleccserek azonban egyes helyeken elég vastag iszapot hagytak hátra. Ezért és kedvező klímája miatt ez a vidék *Svédország legfontosabb mezőgazdasági vidéke.* Különösen a legdélibb nyúlvány, a Shonen-félsziget híres termékeny földjéről.

Az erdők valamikor ezen a vidéken is nagy területeket

[1] United States of America (= Unio, röviden Usa).
[2] K. Andree : i. m. I. 822—823. ll.

foglaltak el, de legnagyobb részük áldozatul esett a kohászatnak, mert a vidék gazdag vas-, ezüst- és rézérceit faszénnel szokták olvasztani. A déli svéd erdőkben, amelyek a sok pusztítás ellenére még ma is elég terjedelmesek, a tűlevelűek mellett tekintélyes helyet foglalnak el a lomblevelű fák (tölgy, bükk), sőt a déli részen már ezek uralkodnak.

Itt van az ország fővárosa, a közel félmillió lakosságú (425 ezer) *Stockholm*. A város szigeteken épült, mint Itáliában Velence, azért is nevezik (Amsterdammal együtt) Északi Velencének. A város újabb és nagyobb része azonban egy félszigetszerű benyúláson fekszik. Két városrészre szokták osztani. Az északi részt *Nordermalm*nak hívják, ez az előkelők, gazdagok negyede. A déli, amely gyári és munkás negyed, *Södermalm* nevet visel. Épületei közül legnevezetesebb a középső szigeten épült királyi palota, amelynek kiemelkedő tömegét messziről lehet látni.

Igen érdekes látnivaló a svéd hősöket magábafoglaló Riddarholmskirka, valamint a nagyszerű Múzeum, amelyben a tipikus svéd népviseletek, különféle háztípusok, az ország összes növény és állatfajtái láthatók. Stockholm után *Göteborg* következik, amely Dániával szemben fekszik. Ezért kereskedelme igen élénk. Stockholmtól északra van *Upsala*. Egyetemét különösen Linne, a nagy botanikus tette híressé. Az egyetemi könyvtár legértékesebb darabja a Codex argenteus (Ezüstös-codex), amely Ulfila gót bibliájából a négy evangéliumot tartalmazza.

Finnország.

Nagyterületű ország, nagyobb (388 ezer km²), mint a régi Magyarország (325 ezer km²), de ezen a nagy területen csak 3·4 millió ember lakik.

Tíz fok szélességben nyúlik el észak-déli irányban,

mert déli részét a 60., az északit a 70. szélességi kör metszi. Olyan távolság ez, mintha hazánk a Magas Tátrától délre az Otrantói-szorosig érne. Milyen változatos felületű, klímájú és növényzetű tájak váltakoznának az így elhelyezkedő Magyarországon: délen a déli gyümölcstermő Dél-Itáliára a Balkán forró nyárú vidékei jönnek szilva, gesztenye, bükk-tölgy erdeivel, aztán a búza, kukoricatermő Alföld, majd a Kárpátok lombos és tűlevelű erdői. Finnország területén nincs ekkora változás. Nyír és tűlevelű erdők vannak délen, ugyanazok középen és északon. Rövid és meleg nyár uralkodik a déli részeken és az északiakon is egyaránt, de egyformán kegyetlen hideg következik erre mindenütt.

Finnország földje rokon a Skandináv-félsziget földjével. Sőt azzal együtt kétségtelenül legrégibb darabja Európának. Kontinensünk egyéb részein még forrongott, emelkedett, süllyedt a földkéreg egy-egy darabja, amikor itt már kialakult, kifejlődött minden, amikor már nem az építő, hanem a pusztító erők voltak előnyben. De akkor még egészen más volt ez a vidék. Hatalmas, a maiaknál jóval magasabb hegységek emelkedtek itt, amelyeket vastagon borított az elmállott kőzetréteg, a talaj, és bizonyára a vegetáció is dús lehetett, hiszen a szomszédos Spitzbergák gazdag széntelepei élénken bizonyítják, hogy ezeket az északi tájakat földünk középkorában dús növényzet fedte.

De eljött egyszerre ismeretlen okok folytán a *jégkorszak*, amely Európa északi vidékeit vastag jégtakaróval fedte be. A jégmező és a gleccserek épenolyan pusztító munkát végeztek itt is, mint Skandinávia országaiban. A magas hegyvidék csaknem síksággá kopott le, amely átlagosan csak 150 méter magasan van a tenger színe felett. A puhább kőzetekbe nagy mélyedéseket, medencéket vájtak. Ezeket ma tavak és lápok foglalják el. Finnországot a sok tó miatt az «ezer tó országának» szokták nevezni.

Valóban alig van még egy olyan tája Földünknek, ahol annyi tó volna, mint itt. Egyesek 40—50 ezer tóról beszélnek, mások még ennél is jóval nagyobb számot mondanak.

A jégkorszak után Finnország területének nagyobb részét elborította a tenger, de ennek üledékei, lerakodásai csak részben tudták pótolni a jégkorszak pusztításait. Ezért Finnországban nagy területek vannak, ahol a csupasz gránit sziklák borítják a felszínt.[1] A vékony termőtalajt, hacsak lehet, földmívelésre használják, különösen a déli részen. A nyár ugyan rövid, de mivel a nappalok hosszúak, azért elég meleg uralkodik, amely a zabot, árpát, burgonyát még megérleli. Jó rétjei és legelői a szarvasmarhatenyésztést mozdítják elő, amely a lakosságnak egyik legjövedelmezőbb foglalkozása. De még ennél is fontosabbak az *erdők*, amelyek mindenütt elborítják a gránitot, ahol csak valamilyen vékony termőtalaj is van. Tüzifából, épületfából, papírból nagy kivitele van Finnországnak, amely ezek árából pótolja a gabonát és az iparcikkeket. Az erdők faanyagának feldolgozását roppant mértékben elősegítik bővizű és sebesen rohanó, vagy vízesésekkel lebukó folyói.

[1] Finnország területét *három* termelési övre lehet osztani. A *legészakibb* részen egyáltalán nincs gabonatermelés. Csak némi burgonya és répa terem a védett völgyekben. Annál fontosabb az állattenyésztés. Legelterjedtebb a szarvasmarha, juh és a rénszarvas. Ellenben nincs sertés- és baromfitenyésztés. Az erdei gazdálkodás is jelentéktelen, mert jobbára nyír uralkodik. A középső öv a 65°—62° között fekszik. Ez az *árpatermelési* öv. Az árpa mellett zabot és burgonyát is termelnek még. Legfontosabb azonban az erdei gazdálkodás, amelynek itt nagyobb szerepe van, mint bárhol Finnországban. A *déli övet* zabtermelési övnek is nevezhetjük, mert ez a legelterjedtebb növény. Mellette árpát, lent, lencsét, kevés búzát és cukorrépát is termelnek. (E. Cajander: Die Agrargeogr. Lage u. die Landbauzonen Finnlands. *Geogr Zeitschr.* 1928. 223—227. ll.)

A nagy és terméketlen, de mégis eléggé gazdag ország lakosai a velünk rokon *finnek*, akik már a magyar honfoglalás előtt megtelepültek ezen a vidéken. A XV. században a svéd uralom alá jutottak amelyből csak 120 évvel ezelőtt (1809-ben) szabadultak fel. Ez az oka annak, hogy Finnország kultúráján erősen érezhető a svéd hatás. A műveltek körében sokáig épenolyan általánosan használták a svéd nyelvet, mint nálunk nemrég a németet.

A felszabadulásnak nem igen örülhettek, mert ugyanakkor Oroszország kezébe kerültek. Az első cárok még humánusan bántak az országgal, amely külön nagyfejedelemség volt, de II. Miklós 1899-ben eltörölte az önálló finn államot és orosz diktatura alá helyezte. Ebből csak az orosz összeomlás után szabadult fel és rögtön kimondta függetlenségét, amelyet a honi és az orosz bolseviki támadással szemben is megvédett.

Az ország fővárosa *Helsinki* (Helsingfors) a Finn-öböl mellett. Lakosainak száma meghaladja a 200 ezret. Szép épületekben gazdag, eléggé modern város, amelynek látogatott egyeteme is van. Nagy kár, hogy kikötőjét, amelyet Sveaborg erőd védelmez, 3—4 hónapon át jég fedi. Kedvezőbb helyzete van *Turkunak* (Abó), a régi fővárosnak (60 ezer lakos) mert kikötője tovább használható. Az ország belsejében fontos város *Tampere* (Tammerfors 47 e. l.), amelynek a közeli nagy vízesések felhasználása folytán virágzó gyapotipara van. Valóságos finn Manchester.

A Balti országok. (Észtország, Lettország, Litvánia.)

Baltikumnak is nevezzük azt a három kis területű államot a Keleti- vagy Balti-tenger mellett, amelyek a világháború után a felbomlott Orosz birodalomból kiváltak.

A három ország területe a nagy orosz síkságnak foly-

tatása és nincs is természetes határuk sem egymással, sem Oroszországgal szemben.

A jégkorszak idején hatalmas jégmezők fedték a három ország területét, amelyeket hordalékaikkal vastagon elborították. Mivel a jégkorszak sokáig tartott és alatta a jégtakaró ezen a vidéken majd visszahúzódott, majd előrenyomult, azért az egymás hegyén-hátán lerakódó üledékek rendkívül egyenetlen felszínt hoztak létre, ahol a legszeszélyesebben vonuló morenasáncok számtalan kisebb-nagyobb mélyedést zárnak közre, amelyeket tavak, lápok foglalnak el[1]. A lerakódott anyag nem mindenütt ugyanaz. Legjobban attól függ, hogy végmorénák, vagy fenékmorénák halmozódtak-e fel. A végmorénák többnyire könnyű agyagos talajt létesítettek, amelyben sokszor a kavics és homok jut túlsúlyba. A fenékmorénák ezzel ellenkezően *nehéz kötött* agyagtalajt halmoztak fel. A homoknak és kavicsnak ebben csak jelentéktelen szerepe van. Mivel ez a talaj a vizet csak nehezen ereszti át, azért a *fenékmorénák* vidékén sok a mocsár és a láp.[2]

A Baltikum *klímáján* még érezhető az Óceán hatása, különösen télen. Ennek következménye, hogy partvidékén a tenger csak ritkán fagy be és akkor is csak rövid időre (2—3 hét). Egyébként azonban már erősen szélsőséges az éghajlat, hiszen a +26—+28 C nyári melegre —30°, —35° C téli hidegek szoktak következni, különösen a partvidéktől beljebb eső területeken. Csapadékot a vidék többet kap, mint amennyire a rövid nyár mellett szüksége volna: a partvidéken 600—800 millimétert is elér, de beljebb és északra fokozatosan fogy. A talaj egyenetlenségén és a vizet át nem bocsátó tulajdonságán

[1] Cholnoky: Morphologia. Budapest, 1927. 154. l.
[2] H. Mortensen: Die natürlichen Grundlagen der litauischen Wirtschaft. Geogr. Zeitsch. 1922. 386. l.

kívül ez is oka annak, hogy a három kis országban olyan sok a tó, láp és a mocsár. Lettországban pl. az ország területének 16%-a tó és láp (=Somogy megye).

A klíma a földmívelésre nem igen kedvező. A lassan olvadó hó a tavaszi munkákat csak későn engedi megkezdeni. A korán beálló tél miatt pedig hamar abban kell hagyni. Litvániában pl. csak április végén lehet elkezdeni a mezei munkát és október elején már be is kell fejezni, pedig ennek van még legmelegebb éghajlata. A rövid nyár miatt a mezei munkák rendkívül összetorlódnak és számos segéderőre van szükség még olyan birtokon is, aminőt nálunk egy ember is könnyen elkezel. Ez a termelést természetesen drágává teszi. Csak mezőgazdasági gépek használatával lehetne jövedelmezőbb gazdálkodást folytatni.[1] A nedves és hűvöses klíma miatt a mi legfontosabb gabonáink (búza, kukorica) nem termelhetők. Legelterjedtebbek az árpa, zab és a rozs. Igen kedvez azonban klímája a *lennek*, amelyet nagyban termelnek. A világháború előtt az angol vászongyárak szükségletének $^1/_3$-a innen került ki. A kapás növények közül különösen a *burgonya* van elterjedve, amely a homokos földben igen jól díszlik.

A földmívelésnél sokkal fontosabb szerepet töltenek be az *állattenyésztés* és az *erdei* gazdálkodás. Mind a három államnak terjedelmes és a csapadékos klíma miatt dús legelői és nagy erdőségei vannak. A legbiztosabb és legnagyobb nemzeti jövedelem mindegyikben ezekből van. Azonban az állattenyésztés terén még sok a tenni való, mert a legelők sok helyen roppant elhanyagoltak, vizenyősek. Az erdei gazdálkodás pedig a legújabb időkig egyszerűen rablógazdálkodás volt, mert a pénzszűkében levő államok rászabadították a spekulánsokat az eddig elég jókarban álló erdőkre.

[1] H. Mortensen i. h. 388. l.

Litvániában 1914-ben az ország területének 25%-a volt az erdő, ma már csak 17%.[1]

Az egyes országok gazdasági értékét a következő kis táblázatok alapján hasonlíthatjuk össze:

Észtország területéből:	szántóföld	23%,
	rét-legelő	41%,
	erdő	20%,
	terméketlen ...	16%.
Lettország területéből:	szántóföld...	24%,
	rét-legelő	35%,
	erdő	25%,
	terméketlen	16%.
Litvánia területéből:	szántóföld...	46%,
	rét-legelő	31% (?)
	erdő	17%,
	terméketlen	6%.

Termett 1923-ban:

Észtországban:	rozs	1·7 mill. q,	árpa	1·7 mill. q,
	burgonya	6·8 mill. q,	len	9·8 mill. kg.
Lettországban:	rozs	2·7 mill. q,	árpa	1·3 mill. q,
	burgonya	5·8 mill. q,	len	19·2 mill. kg.
Litvániában:	rozs	6·1 mill. q,	árpa	1·7 mill. q,
	burgonya	13·6 mill. q,	len	30 mill. kg.

Állatállomány 1923-ban:

Észtországban:	ló	200.000,	szarvasmarha	500.000,
	juh	670.000,	sertés	340.000.
Lettországban:	ló	340.000,	szarvasmarha	900.000,
	juh	1,200.000,	sertés	460.000.
Litvániában:	ló	480.000,	szarvasmarha	1,250.000.
	juh	1,400.000,	sertés	1,600.000.

Ásványi kincsekben mind a három ország igen szegény. Egyedül az úgynevezett *olajpalát* (Brennschiefer) lehet említeni, amelyet kályha-, kazánfűtésre használnak, de

[1] H. Mortensen i. h. 394. l.

desztillálva benzint, kenőolajat, gázt is gyártanak belőle. Leggazdagabb benne Észtország, ahol 1916 óta egyre nagyobb lendületet vesz az olajpala bányászata. Ma már eléri a 3 millió q súlyt évenkint. Lettországban és Litvániában még a kutatások csak most kezdődnek utána, de nem nagy eredményt igérnek. Mind a három kis ország gazdag *tőzegben*, hiszen a moçsarak és a lápok a jégkorszak után még a mainál is nagyobb területet foglaltak el. A tőzegtelepek kitermelése azonban csak a lápok lecsapolása után kezdődhet meg, de erre a fiatal államoknak egyelőre nincs pénzük.

A legfontosabb ásványi nyersanyagok hiánya miatt *fejlett* gyáripart sehol sem találunk. Csak a burgonyatermelésen alapuló *szeszipar* volt a multban is kifejlődve, bár a rengeteg szeszt fogyasztó orosz piac elvesztése óta ez is visszafejlődött. A fa- és szövő-fonó ipar a tengerparti városokban a háború előtt szintén virágzó volt, de a háború pusztításait és a fogyasztó piacok elvesztését még nem tudta pótolni.[1]

Mivel a gazdasági élet fejletlen, azért virágzó kereskedelemről, nagy forgalomról nem beszélhetünk. A nagy Orosz birodalomnak gazdasági helyreállása után azonban kétségtelenül erősen fellendül az ipar is, de különösen a kereskedelem. A három kis állam ugyanis elzárja Oroszországot a tengertől, amely csak ezek területén bonyolíthatja le forgalmát Közép- és Nyugat-Európával. Pétervár kikötőjét 5 hónapon át jég fedi, míg *Revál*, *Riga*, *Libau* sokkal rövidebb ideig van a jég fogságában, sőt jégtörők segítségével még kemény tél idején is nyitva tarthatók. A multban ezek a kikötők bonyolították le Oroszország ki- és bevitelének jó nagy százalékát. Az orosz gazdasági élet helyreállítása után a forgalom

[1] W. Vogel: Das neue Europa II. k. Bonn u. Leipzig 1921. 569—570. ll.

kénytelen lesz ismét ezt az utat választani. A kérdés csak az, hogy az előbb-utóbb feléledő óriás birodalom eltűri-e gazdasági életének korlátozóit. Ez alig hihető, mint az eddigi történelmi tapasztalat is mutatja.

Végül tekintsük át röviden a három ország területét és lakosságát:

Észtország területe 43.000 □ km, lakossága 1·1 millió, egy □ km-re esik 23 lélek.

Lettország területe 66.000 □ km, lakossága 2 millió, egy □ km-re esik 29 lélek.

Litvánia területe 53.000 □ km, lakossága 2 millió, egy □ km-re esik 45 lélek.

A három ország közül legsűrűbb népessége tehát Litvániának van, legritkább Észtországé, mert ennek van aránylag legkevesebb szántóföldje. *Észtország* lakosai az *észtek*, akik *finn-ugor eredetűek*, tehát velünk rokon nép. *Lettországot* a *szláv nyelvű*, de ismeretlen eredetű lettek lakják, akik valószínűen csak vándorlásaik idején vették át a szláv nyelvet. A középkorban Észt- és Lettország területe valóságos német kereskedelmi gyarmat volt. Keresztény vallásra is német bencések térítették őket. Hamarosan német kereskedők és földmívesek árasztották el a két ország területét, amely a XIV. században teljesen a német lovagrend birtokává lett. A lovagrend felbomlása után először svéd, majd orosz uralom nehezedett a százados szolgaságban szenvedő kis népekre, amely alól csak a világháború után tudtak felszabadulni. A német uralom következményei: a német földesurak, a lakosságra erőszakolt protestáns vallás az orosz uralom idején is megmaradtak. A háború után azonban a meglehetősen gyűlölt német földesurak elvesztették birtokaikat. Kétségtelen érdeme azonban a németeknek az észtek és lettek aránylag magas kultúrája.

A *litvánok szláv* eredetű és nyelvű népek, akik a XIV. században tértek katholikus vallásra, amikor Nagy Lajos

királyunk leánya, Hedvig, lengyel királynő, nőül ment a litván fejedelemhez. A litvánok ma is katholikus vallásúak, akik a lengyelekkel együtt viselték el századokon át a kemény orosz uralmat.

Észtország fővárosa *Revál*, vagy mai nevén *Tallin* (123 ezer l.), régi, szép kikötő város a Finn-öböl mellett. Az ország belsejében van *Dorpat* (Tartu) régi egyetemmel (50 ezer l.). A tengerparton fekszik *Narva* kikötő város, amely egyre jobban felhasználja a Pejpusz-tóból kiömlő Narva folyó vízerejét. Fejlődő vászongyártása ezen alapszik.

Lettország fővárosa *Riga* a Balti-tenger egyik legnagyobb és legforgalmasabb kikötője (280 ezer l.). A régi Oroszországban csak Pétervárnak és Odesszának volt nagyobb forgalma. Ma elég csendes város. Gyárai is üresen állnak, mert az oroszok a németek elől az ország belsejébe költöztették a háború előtt virágzó rigai iparvállalatokat. Délebbre van *Libau*, a régi orosz hadi kikötő.

Litvánia fővárosa *Kovno (Kaunasz* 92 ezer l.). A régi tulajdonképeni litván fővárost, Vilnát a lengyelek elvették Litvániától. Ezért van a két ország között olyan ádáz gyűlölködés. Jelentékeny kikötő városa csak egy van : *Memel* (Klaipeda 43 ezer l.), amelyet Németországtól szakítottak el.

Dánia.

Dániát csak történelme kapcsolja a Skandináv-Finnhegyvidékek tájékához, de földje, gazdasági élete gyökeresen elüt azokétól.

Dánia legnagyobb része u. i. a *Germán-alföld* folytatása. Az ország területének nagyobb részét kitevő Jütland-félszigeten Schleswig-Holstein földje folytatódik tovább minden megszakítás nélkül.

A Jütland-félszigettől keletre elhelyezkedő szigetek nincsenek ugyan ilyen szoros kapcsolatban a Germán-

alfölddel, de a geológiai kutatások kétségtelenné tették, hogy ezek ugyanolyan felépítésűek, mint a hozzájuk legközelebb eső német vidék, vagyis Pommerámia és a partja előtt sorakozó szigetek. A régi triasz-jura-krétatengerek üledékei alkotják mindenütt az alsó talajt. A jégkorszakban ezeket a rétegeket vastagon beteregették hordalékaikkal a Skandináv—Finn-hegyvidékről lenyúló óriás jégmezők és gleccserek. A vastag takaró alól csak itt-ott ütközik ki az eltakart triasz-, vagy krétaszikla. Különösen érdekes látványt nyujtanak Seeland és Möen szigetek alámosott, messziről fehérlő meredek krétapartjai.

Dánia nagyobb, de kevésbbé értékes része *Jütland*-félsziget, amely mint ék nyúlik az Északi és Keleti-tengerek közé. Hajdan csak a félsziget megkerülésével lehetett a tengeri kereskedelmet lebonyolítani, amely a viharos Kattegat és Skagerrak területén, de különösen a hirhedt Skagen-fok körül igen veszélyes volt. Az újabb időben (1895-től) a félsziget déli részén, már német területen a 99 km hosszú Vilmos-császár csatorna nagyon megcsökkentette a forgalmat a Skagen-fok körül, de azért az északi népek jobban még ma is ezt az utat használják.

A Jütland-félsziget *déli* része, különösen a németektől népszavazás útján elszakított Észak-Schleswig nyugati része nagyon termékeny, mert az egykori gleccserek legfinomabb hordaléka rakódott itt le. Ez a termékeny, úgynevezett *marschvidék* azonban mindössze csak 50—60 km hosszan húzódik keskenyen észak felé. A vidék nagyon fátlan. Csak a tanyák, falvak közelében lehet látni nagyobb facsoportokat, amelyek a gyakran dühöngő szélviharok ellen nyujtanak oltalmat. Az újabban fejlődésnek indult *Esbjerg* várostól észak felé egyenes vonalban szalad a part, amelyet véges-végig 8—10 km szélességben homokos terület kísér magas dünékkel. A homokot

és a düneket az uralkodó nyugati szelek halmoztak fel a tengerpart homokjából. A németek ezt a partvidéket a Skagen-fokig *Eiserne Küste*-nek nevezik. A sekély tenger telve van zátonyokkal, amelyek elég gyorsan változnak. A dühöngő nyugati szelek a parthoz közel járó hajót hamar zátonyra dobják és felborítják. Európának ez a leghirhedtebb tengerpartja. Az utóbbi 25 esztendő alatt is közel nyolc ezer hajó ment itt tönkre. A part mellett elég gyakori látvány a *wrack*, a hajóroncs. A partvidék terméketlensége és a jó kikötő helyek hiánya miatt nagyon néptelen. Csak a kis halászfalvak, mentő állomások, világító tornyok visznek némi életet és változatosságot a tájba. A sekély tengervíz és a kedvező nyári időjárás újabban a tengeri fürdőzést lendítette fel. Számos kisebb tengeri fürdőt találunk Jütland nyugati partján. Különösen híres délen Fanő, északon Skagen. Ez utóbbi ma már az egész világon ismert nagy fürdőhely, művész- és írókolónia. A régi és új világító torony mellett lapos földnyelv nyúlik észak felé, amely évenkint 60 métert halad előre. A Skagen-fokról pompás kilátás nyílik mindenfelé. Mindenütt csak a horizont zárja el a láthatárt, végnélküli távolságot, hiszen Svédország partjain is 80—100 km távolságra vannak, Norvégiáé még messzebb. A dán szigetek lapos területe pedig szintén nem akadályozza a kilátást. «A távolban tovasiető hajók és a gyakori hajóroncsok azonban mutatják, hogy fontos tengeri út mellett állunk. Sehol Dániában nem olyan hosszú a nyári nappal és nem olyan világos az éjtszaka, a levegő nem olyan tiszta és friss, a víz nem olyan világos és sós, a természet sehol nem olyan sokszor változó és mégis örökösen szép: akár a csendes derült napsütésben, akár dühöngő viharban, mint itt a Skagen körül».

Jütland *középső* része szintén terméketlen, homokos terület, ahol számtalan tó, mocsár és láp foglal helyet a mélyedésekben. Negyven-ötven esztendővel ezelőtt

nagyon barátságtalan vidék volt, ahol az utazó néhány törpe, nyomorék fán és gyér füvön kívül alig látott más növényzetet. Az utolsó évtizedekben azonban nagy átalakulás történt. Nagy területeket beültettek fenyővel. A lápokat lecsapolják és kitermelik. Az alacsonyan fekvő részeket öntözéssel, talajjavítással, forgatással igyekeznek termékennyé tenni. Ma már dús rétek, szép szántóföldek vannak ott, ahol azelőtt juhok rágódtak a sovány füvön és ahol olyan ritkán lehetett egy-egy tanyát, vagy falut találni.

Legértékesebb Jütlandnak a *keleti* része, azért itt találjuk a legtöbb várost és itt legsűrűbb a lakosság. A talajt itt már nem homok, hanem durvább törmelék alkotja, de ezt vastagon fedi a termékeny agyag. A partvidék sem olyan egyhangú, mint nyugaton, mert a folyók és a gleccserek hatalmas réseket vágtak az itt felhalmozódó üledékbe és az alsó krétarétegekbe. Ezeket a réseket, amelyek nagyon hasonlítanak a norvég fjordokhoz *fjörd*nek nevezik. A keleti partvidék halmos, dombos vidékét igen szép és sok helyütt tekintélyes bükk- és fenyőerdők borítják. A lankás és sík vidékeken dús rétek váltakoznak rozs- és zabtáblákkal. A vidék legnagyobb városa *Aarhus*, amely 74 ezer lakosával a főváros után következik. Ezen kívül még több város is van, de ezek nem nagy jelentőségűek.

Dánia legértékesebb része kétségtelenül a Jütlandtól keletre elhelyezkedő *szigetcsoport*, amely *négy nagyobb* és számos *kisebb szigetből* áll. A szigetek az egyetlen távolabb fekvő Bornholm kivételével sík felületűek. Talajuk nagyobb részt homokos agyag, amelyben úgyszólván minden középeurópai kultúrnövény kitűnően díszlik. A szigetek között legnagyobb Sjaelland (Seeland), amelynek 7.500 □ km területe Dánia legtermékenyebb, leggazdagabb része. A sziget nagyobb része szántóföld, amelyen rozsot, zabot, burgonyát és cukorrépát termel-

nek. Az erdők csak kis területet foglalnak el, de annál nagyobbak a kellemes, enyhe és csapadékos klíma miatt mindig üdén pompázó rétek. Bár a szántóföldek nagyobb területet foglalnak el, mint a rétek, de a táj jellegzetességet mégis ezek üde zöld színe adja, amit még csak erősítenek a szántóföldek egy jó részét lefoglaló takarmánynövények (lóhere, lucerna, stb.). Mivel a mezők csaknem egész éven át zöld színben pompáznak, méltán nevezzük Dániát a «Zöld szigetek» országának. Hasonló viszonyokat találunk a többi szigeten: *Laaland*, *Faltstern*, *Fyen* és *Bornholm* szigeten. A sok rét-legelő, sok szálas takarmány, burgonya és zab mind az állattenyésztést szolgálja, amely virágzik is az ország egész területén. A dániai gazdasági életnek ez a virágzó szarvasmarha- és sertéstenyésztés a fundamentuma és a dán nép jólétének ez a magyarázata.

A szigeteket egymástól és Skandináviától keskeny *szorosok* választják el, amelyeknek szerepe igen különböző. Sjaelland és Svédország között van *Sund*-szoros, amely legrövidebb átjáró a Keleti- és az Északi-tenger között. Legkeskenyebb részén mindössze 4 km széles. A svéd Helsingborggal szemközt itt épült a dán Helsingör, amelynek fellegvára a Shakespeare Hamletjéből ismeretes *Kronborg*. Mivel a hajózásra legalkalmasabb út a dán partok mellett megy, azért ennek az útnak legfontosabb kikötője a dán parton alakult ki: *Kjöbenhavn*, vagy *Koppenhága*. A német Vilmos császár-csatorna megépítése előtt ennek a városnak uralkodó helyzete volt a Keleti- és az Északi-tenger között lebonyolódó kereskedelemben. Sokan Konstantinápoly fekvésével vetik össze és joggal, mert épenolyan fontos történelmi és stratégiai szerepe volt Koppenhágának Észak-Európában, mint Konstantinápolnynak Délkelet-Európában. Koppenhága Európa legszebb városainak egyike. Magasan kiemelkedik itt is, mint Európa csaknem valamennyi

régi fővárosaiban a királyi palota : Christiansborg. A városnak csak egy része van a Seeland-szigeten, míg a másik része a kis Amager-szigeten foglal helyet. A két városrész között keskeny tenger-szoros húzódik, amelynek nyugodt vize a világ egyik legjobb és legbiztosabb kikötője. Mintegy 13 km hosszúságban észak-déli irányban terjed a kikötő, amelyet mindkét oldalról dokkok, raktárak, hajógyárak, paloták kísérnek. Koppenhága Dániának legnagyobb, legnépesebb, legiparosabb és legnagyobb forgalmú városa. Itt lakik a kis ország lakosságának több mint $^1/_5$-e (750 ezer lakos). A kikötőben rakják hajóra Dánia kivitelének több mint felét (szarvasmarha, vaj, tojás, baromfi, zsír), itt dolgoznak Dánia legnagyobb hajógyárai, szeszfőzői, cukor- és bőrgyárai.

A többi tengerszoros mellett nem alakult ki nagy város, mert ezeknek forgalma a Sundé mellett elenyészik. A *Kis Belt* ugyanis sekély és erős áramlása van. A *Nagy Belt* elég mély ugyan (20—30 m), de két végénél homokpadok vannak, amelyek veszélyessé teszik a hajózást. Fyen szigetén, a Nagy Belt mellett van *Odense* (Odin szenthelye), Dánia harmadik városa (49 ezer lakossal). Az ország hajdani fővárosának *Roeskildenek* Seelandon csak 13 ezer lakosa van, pedig a középkorban ez volt a kalmári unióban egyesült három ország (Norvégia, Svédország, Dánia) fővárosa.

Norvégia—Svédország—Finnország és Dánia földrajzi viszonyainak összehasonlítása.

Terület és lakosság. A négy állam határainak kialakulása hosszú történelmi folyamat eredménye. Mivel a négy állam között Dániának és Svédországnak volt a középkor idején a legkedvezőbb fekvése és leggazdagabb természeti felszereltsége, azért ez a két állam gyakorolt hegemóniát a többi felett. Norvégia csak a század elején, Finn-

ország pedig a világháború után lett önálló ura határainak.

Svédország területe: 448·500 □ km, lakossága: 6 mill., népsűrűsége: 13.

Norvégia területe: 324·000 □ km, lakossága: 2·6 mill., népsűrűsége: 8·2.

Finnország területe: 388·500 □ km, lakossága: 3·6 mill., népsűrűsége: 8·7.

Dánia területe: 44·500 □ km, lakossága: 3·3 mill., népsűrűsége: 74.

A kis táblázat szerint az északi államokat *két csoportba* kell osztani a terület és népesség vizsgálatakor. Az *első csoportba* tartoznak Svédország, Norvégia és Finnország. Mind a három közepesnél nagyobb területű állam, de viszont lakosságuk a területhez arányítva, igen csekély. A közel félmillió □ km területű Svédország lakossága ¾-e az ötször kisebb trianoni Magyarországénak.

A *második csoportba* Dánia tartozik, amely a kis területű állam közepes népsűrűséggel. A népesség eloszlásának magyarázatát a következő kis táblázat nyujtja:

Svédország területéből szántóföld 9%, rét, legelő 4%, erdő 49%, terméketlen 38%.

Norvégia területéből szántóföld 1%, rét, legelő 6%, erdő 23%, terméketlen 70%.

Finnország területéből szántóföld 2%, rét, legelő 5%, erdő 62%, terméketlen 31%.

Dánia területéből szántóföld 43%, rét, legelő 32%, erdő 8%, terméketlen 17%.

A három nagy államnak tehát aránylag igen kevés szántóföldje, de annál több teljesen hasznavehetetlen területe van, míg Dániában az ország területének közel fele szántóföld. Mivel az északi államokban nagyarányú gyáripart nem találunk, azért a népsűrűség kialakulása teljesen a szántóföld és a terméketlen területek arányszámán nyugszik. A rétek és erdők a szántóföld hiányát

csak részben tudják pótolni, de teljesen még a legkitűnőbb rét- vagy erdőgazdálkodással sem. Egyes tudósok szerint az északi államok népessége Dánia kivételével már elérte a lehetséges *közepes* népsűrűséget.[1]

Nagy szerencséje a négy északi országnak, hogy lakosságuk nagyon egységes: a svédek 99, a norvégek 98, a dánok 97, a finnek 89 százalékát teszik országuk lakosságainak. Tehát egyedül Finnországnak van említésre érdemes (11%, jobbára svéd nyelvű) nemzetisége.

Vallásra nézve mind a négy ország népességének többsége evangélikus. A katholikus vallást sokáig szigorú törvények korlátozták, mint egyéb, a vallásszabadságot oly lelkesen hirdető protestáns országokban.

Gazdasági élet. Észak-Európa államaiban, mint a második táblázatból kivehető, a termő és nem termő területek arányszáma nagyon kedvezőtlen. *Százalékos* arányban legkedvezőbb kétségtelenül Dánia helyzete. Azonban ki kell emelnünk, hogy Svédország 9% szántóföldje (az ország nagysága miatt) kétszer felülmúlja Dánia szántó területét. A klíma és a talaj azonban a földmívelést sokkal eredményesebbé teszi Dániában, mint Svédországban. Általánosságban elmondható, hogy mind a négy északi államban példás szorgalommal művelnek minden talpalatnyi földet, mert csak így érthetők meg azok a szép eredmények, amelyeket ezek az országok Kelet- és Dél-Európával, sőt hazánkkal szemben is felmutathatnak. Pl. 1922-ben a trianoni Magyarországon 1 ha szántóföldön 10·6 q gabona termett, ugyanakkor Dániában 20, Svédországban 16·3, Norvégiában 15·6 q gabona esett egy ha szántóföldre. Az összehasonlításnál ugyan tekintetbe kell vennünk, hogy hazánk a jelzett időben még teljes mértékben érezte a vesztett háború és a román rablás hatásait,

[1] A. Haushofer: Bemerkungen zum Problem der Bevölkerungsdichte. Geopol. Zeitschr. 1926. 791—93.

de a nagy különbséget mégsem lehet ennek, sőt még a mi ingadozóbb, szeszélyesebb klímánk rovására sem írni.

Az északi országok főterménye a *zab*, továbbá az *árpa* és a *rozs*. Búzát csak az igen kedvező fekvésű szántóföldeken termelnek. Igen fontos mind a négy államban a burgonyatermelés, amely a homokos, nedves talajban igen jól díszlik. A gabonatermés javarészét Dániában az állathízlalás emészti fel, Norvégia és Svédország ellenben Angliába szállítja a zab jórészét. Kenyérterményből mind a négy állam bevitelre szorul. Svédország déli részén és Dániában az utóbbi időben nagyot fejlődött a cukorrépatermelés. A kukorica- és szőlőtermelés azonban a nyár rövidsége miatt lehetetlen.

A földmívelésnél jóval fontosabb szerepe van az *állattenyésztésnek*. Százalék szerint ugyancsak Dániának van jelentősebb rét- és legelőterülete, de abszolút számban a többi államé is igen jelentékeny nagy területük miatt. Az északeurópai legelők az enyhe, sűrűn csapadékos klíma miatt sokkal jobban kihasználhatók, mint a mi rétjeink és legelőink, amelyeket a nyári hőség gyakran megakaszt fejlődésében. Az első helyet kétségtelenül Dánia foglalja el, akár a lakossághoz, akár a területhez hasonlítjuk az állatállományt. Dániában 1920-ban minden 100 emberre 76 szarvasmarha jutott, ugyanakkor Finnországban 50, Svédországban 45, Norvégiában 38, a trianoni Magyarországon 17. Még feltűnőbb Dánia elsősége, ha a területtel hasonlítjuk össze az állatállományt, amelyet a következő táblázat tüntet fel:

Svédország (1920): ló 700.000, szarvasmarha 2,700.000, sertés 1,000.000, juh 1·6 millió.

Norvégia (1920): ló 200.000, szarvasmarha 1,000.000, sertés 200.000, juh 1,200.000.

Finnország (1919): ló 300.000, szarvasmarha 1,100.000, sertés 100.000, juh 800.000.

Dánia (1923): ló 600.000, szarvasmarha 2,600.000, sertés 2,800.000, juh 400.000.

Dánia általános gazdasági jólétét a roppant fejlett állattenyésztésnek köszöni, hiszen még a földmívelés is túlnyomóan ennek szolgálatában áll. 1921-ben 1400 millió dán korona volt az összes kivitel értéke. Ebből főbb tételek a következők:[1]

vaj	460	millió	dán	korona
vágómarha...	100	«	«	«
tojás...	150	«	«	«
szalonna, zsír	300	«	«	«

Dánia és a többi északi állam is főként Angliába és Németországba szállítják termékeiket. A gyors és mégis olcsó vizi összeköttetés rendkívül jövedelmezővé teszi az északeurópai államok állattenyésztését.

Norvégiát, de különösen Svédországot és Finnországot a *hatalmas erdők* kárpótolják a szántóföld és legelő hiányáért. Ma területéhez arányítva Finnországnak és Svédországnak van Európában legtöbb erdeje, de abszolút számokban kifejezve is csak Oroszországban találunk nagyobb rengetegeket. Ezenkívül Svédország, mint láttuk, roppant gazdag vasércekben, Norvégiában pedig a halászat szolgáltat sok embernek biztos megélhetést és visz sok pénzt az országba. Ezzel szemben Dánia bányászati termékekben rendkívül szegény, erdeje is csak kevés van, úgy hogy fabevitelre szorul.

A *gyáripar* az északeurópai országokban csak újabban kezd *nagyobb* lendületet venni. Mivel a kőszén mindenütt hiányzik, azért a vizi erőket használják ki nagy mértékben. Vizi erőben ismét a három nagyobb állam bővelkedik. Norvégiában, Svédországban és Finnországban mint fában gazdag országokban a *faipar* van első helyen.

[1] Hübner-Juraschek: Stat. Tab. 1924. 78. l.

Épületfából, celluloidból, papírból, bútorból nagy kivitelük van. Dániában az ipar főként a *mezőgazdaságra* támaszkodik. Legfontosabb a szeszfőzés, cukorgyártás, bőrgyártás és a hajóipar, amelyet Koppenhága nagy hajóforgalma virágoztatott fel.

Nyugat-Európa.

Nagybritannia.

Nagybritannia Földünk legkedvezőbb helyzetű országa: minden oldalról tengerek veszik körül, tehát szabadon közlekedhet minden világrésszel. Földje már századok óta mentes minden háborús pusztítástól. Közvetlen szomszédságában van Európa legműveltebb és leggazdagabb vidéke (Franciaország, Belgium, Hollandia, Németország), vele szemben a nyersterményekben csaknem kimeríthetetlen Észak-Amerika. — Nagybritannia területe három részből áll: *Skótországból*, *Angliából* és az Ir-szigeten fekvő *Ulster*ből.

A Skót-Highland.

Nagybritanniának legészakibb része ez a terület, amelyet délen a szépen művelt Skót-alföld, keleten, északon és nyugaton a tenger határol. A Skót-Fennföld az alföld felől meredeken kiemelkedő hegységnek látszik, de ha felmegyünk a peremre, nem látunk hosszan elnyúló gerinceket, hegyláncokat, hanem magánosan kiemelkedő széleshátú hegytömböket, amelyek kisebb-nagyob fennsíkokkal váltakoznak. Európa egyik legrégibb szárazföldi darabján vagyunk itt: a *Kaledoniai-hegység* területén (Kaledonia = Skótország latin neve). Földünk ókorában hatalmas hegyrendszer volt ez, amely Norvégia területére is átnyúlt, de áldozatul esett az idő vasfogának: a szél, eső, folyóvíz, jég és a tenger pusztító, letaroló munkájá-

nak. Már csak romjai vannak a régi hegységnek. Legutóbb a jégkor hatalmas gleccserei végeztek itt irtóztató lepusztulást. A Skót-Fennföldet ugyanis több száz méter vastag jégtakaró fedte, amely lassú mozgásakor roppant terhével minden elmállott, szétporladt kőzetdarabkát lehordott, lecsiszolt a kemény alsó sziklákról. A Skót-Fennföldön ekkor annyira lepusztult minden termőtalaj, hogy még ma is csupaszon, símára koptatva állnak előttünk a hegyhátak. Ahol a kőzet puhább volt, ott nagy mélyedéseket vájt a mozgó jég. Ezekben ma sötétszínű tavak, lápok foglalnak helyet, amelyek komorak, megdöbbentőek, mint a skót balladák hangja.

Szomorú, lehangoló tehát a tájkép: feketeszínű tó, csupasz, kopár hegyoldal, köves, sziklás talaj és ehhez járul még a gyakori szél, eső és köd. Nem szabad azonban felednünk, hogy az 56—58 é. szélességi körök között vagyunk és 800—1000 méter magasan a tenger színe felett. Csak a Golf-áramlás közelségének köszöni a Skót-Fennföld, hogy nem borítja 8—9 hónapon át hó és jég, mint Ázsiában a Kamcsatka-félszigetet, amely ugyanilyen távolságra van az Egyenlítőtől. De az Óceán mérséklő hatása mellett is a telek kemények és hosszúak. A nyár azonban egyes részein sokszor szép és kellemes. Nincs olyan forróság, mint Anglia egyéb vidékén és a köd sem igen gyakori. De ez inkább csak a keleti parti részekre illik, amelyek kevesebb csapadékot kapnak, mivel szélárnyékban vannak. A Fennföld közepe és különösen a nyugati része az Atlanti-óceán mellett nyáron is hűvös és sokszor ködös, mert egyenesen útjába esik a nyugat felől jövő ciklonoknak. Itt csak az ősz szép néha, amikor a legelők és a lápok növényei virágpompában állanak, de ez csak rövid ideig tart.

Termőföld igen kevés van és az is sovány. Még a zab is nehezen bírja a mostoha természeti viszonyokat. Egyedül a terjedelmes legelők és rétek kárpótolják némileg

a termőföld hiányát és a klíma kedvezőtlenségét. Ilyen természeti viszonyok mellett nem csodálható, hogy a Skót-Highland roppant gyér népességű terület. Átlag 7—8 ember esik egy km²-re. Órák hosszat lehet járni-kelni anélkül, hogy emberrel találkoznék az utazó, vagy egy-egy vadászkunyhónál egyéb épületet látna. Csak a védett völgyekben, medencékben, ahova a szél és víz egy kis termőföldet hordott össze, ahol a sziklahát védelmet nyujt a gyakori szélviharok ellen, húzódik meg egy-két szegényes parasztház. Körülötte kis darab szántóföld zabbal beültetve. A szegény fennföldi skót lakosság még ma is zabkenyeret eszik, mint évszázadokkal ezelőtt. A termőföld hiányát csak némileg pótolják a legelőkön élő állatok: a szarvasmarha és a juh. Zab, szarvasmarha, juh azonban a kis igényű skót minden szükségletét kielégíti, mert ezekből kenyér, tej, hús, gyapjú, szóval minden szükséges dolog kikerül. A tüzelő anyagot a lápokból termelt tőzeg szolgáltatja, mert a Skót-Fennföldön erdő csak kevés van és azok az angol lordok birtokai. Egyébként a Skót-Fennföld java része is ezeké. A szegény lakosság csak bérlő, vagy alkalmazott még ezen a nyomorúságos vidéken is. A tenger mellett lakóknak valamivel jobb sorsuk van, mert a halászat elég bőséges zsákmányt ad. A rossz viszonyok miatt tetemes a kivándorlás: Angliába és a gyarmatokba, főként Ausztráliába. Az újabb időben a kirándulók és a turisták elég gazdag jövödelmi forrást nyujtanak a lakosságnak. A Skót-Fennföld ugyanis szomorú, lehangoló tájképei mellett megkapó természeti szépségekkel is bír. Különösen egyes tóvidékek ismeretesek és híresek természeti szépségükről. Főként a Loch Lomond és a Lady of the Lake (= a Tó asszonya) mondájáról ismeretes Loch Katrine nevezetesek.

A Skót-Alföld. (Lowlands.)

Egészen más tájkép tűnik elénk, ha a Skót-Fennföld déli peremérő dél felé nézünk. Körülbelül 70—80 km széles és 150 km hosszú *alföldet* látunk magunk előtt, amelyet nyugaton az Atlanti-óceán, keleten az Északi-tenger hullámai mosnak. Ez az alföld nem egyéb, mint egy árokszerű beszakadás, amely a Skót-Fennföldet két felé vágta. Felszíne nem egyenletes síkság, hanem szelíd dombsorokkal beágazott vidék. Skótország gazdasági súlypontja teljesen ezen a vidéken nyugszik, sőt bátran mondhatjuk, hogy az egész skót gazdasági élet itt koncentrálódott. Elárulja ezt már a lakosság tömörülése is. A gyér lakosságú Highland-del szemben itt 100-nál is több lakos esik egy négyzet km-re. És ez nem mai jelenség, hanem már régi időktől fogva így volt.

A történeti kor folyamán érdekes eltolódások figyelhetők meg, amelyek igen jól rámutatnak, hogy egy-egy vidék gazdasági élete milyen különböző tényezőktől függ.

A Fennfölddel ellentétben a Skót-alföldet vastag és termékeny talaj fedi, mert egyrészt az alsótalajt a könnyen máló vörös homokkő teszi, más részt pedig a szomszédos hegyvidékek lehordott talajának egy része is ide került. De az éghajlat is sokkal kedvezőbb itt már. A téli hideg kisebb, a nyári meleg ellenben nagyobb, mint a 800 méterrel magasabban fekvő Fennföldön és ami talán még fontosabb : a csapadék jóval kisebb. Ezek a körülmények magyarázzák, hogy az alföld mindig népesebb és gazdagabb volt, mint a tisztán állattenyésztésre utalt Fennföld. Gazdálkodás tekintetében, a csapadék mennyisége alapján, azonban maga a Lowlands is két részre oszlik. *Nyugati* része, amely az Atlanti-óceánnal szomszédos, *jóval csapadékosabb*, mint az óceántól messzebb fekvő *keleti* rész. A nyugati esős rész ezért jobban csak *állattenyésztésre* alkalmas, bár a zab, sőt az árpa is elég jól

díszlik. Természetesen legelői és rétjei messze felülmúlják a Highland sovány, savanyú fűvű rétjeit és legelőit. — A *szárazabb keleti* részén a *földmívelés* volt mindig a legfontosabb foglalkozás, amely ugyanakkora területen több embert tud eltartani, mint az állattenyésztés. Ez a körülmény magyarázza, hogy az alföld keleti része volt egészen az újabb időkig Skótország legfontosabb, legnépesebb és leggazdagabb része. Az előbb említett tényezőhöz hozzájárult még a multban az a körülmény is, hogy a Skót-alföld nyugati része a viharos, ködös Ir-csatornára és az Atlanti-óceánra néz. Ezeken a tengereken pedig Amerika felfedezéséig alig volt valami forgalom. A keleti rész ellenben az Északi-tengerrel szomszédos, ahol a középkorban angol, belga, holland, német (Hansa), dán hajók igen élénk forgalmat bonyolítottak le. Ez is oka annak, hogy Skótország legrégibb városai keleten keletkeztek és hogy a politikai súlypont is a keleti részen fejlődött ki. A keleti rész az utóbbit máig megőrizte, de a gazdaságit kénytelen volt néhány évtizede átengedni a nyugati résznek. Ez utóbbinak városai, különösen Glasgow akkor kezdtek fejlődni, amikor az amerikai angol gyarmatokkal való kereskedelemben a skótok is részt vehettek. Mivel a nyugati rész épen szemben van Amerikával, óriási előnyben volt és van még ma is a keleti részekhez viszonyítva, hiszen több száz kilométerrel közelebb van Amerikához, mint a keleti városok.

Az igazi döntő tényező azonban mégsem ez volt, hanem a Skót-alföldön felfedezett *gazdag vas- és szénbányák* és a mult században történt ipari találmányok. A Skót-alföldön négy jelentékeny szénmedence van. Ezek között legnagyobb, amely *Glasgow* és a *Firth of Clyd között* van.[1] Mivel a mai nagy ipar elsősorban a kőszénen alapszik,

[1] L. Rüger: Die Steinkohlenvorräte der Erde. Geogr. Zeitschrift. 1926. 125. l.

azért a Skót-alföldön hatalmas gyáripar virágzott fel, elsősorban a *vasban*, *szénben leggazdagabb* és egyéb kiváló előnyökkel rendelkező *nyugati* részén. A vasérc a vas- és gépiparnak vetette meg alapját, a tenger közelsége miatt pedig a *hajógyártás* fejlődött ki olyan mértékben, hogy ezzel a világon semmi más vidék hajóipara nem versenyezhet. Nedves, nyirkos klímája kiválóan alkalmassá teszi a gyapotszövésre. Ezt természetesen az is előmozdítja, hogy *Glasgow* és a környékbeli városok épen szemben vannak a gyapottermő Amerikával. Ez a nagy város, amelynek lakossága szinte ugrásszerűen emelkedett az utolsó évtizedekben, úgy hogy jelenleg London után Nagybritannia második városa (1 millió lakossal), kikötőjével, *Greenock*-kal együtt nemcsak Nagybritannia, hanem az egész Föld legjelentékenyebb gyárvárosainak egyike. A két város közötti 30 km hosszú folyószakasz, amelyet a legnagyobb tengeri hajók is használhatnak, csupa gyár, raktár, iroda és dokk.

A *keleti* részen az ipar nem ilyen fejlett, de fejlődésben van, mivel a szénmedence ide is átnyúlik. Itt azonban hiányzik a vasérc, azért az úgynevezett nehéz ipar nem tud olyan méretekben kifejlődni, mint nyugaton. A könnyebb iparágak itt is igen fejlettek : mint a jutaipar és a gyapjúszövés. Igen nagy jelentőséget nyujt a gazdaságilag elmaradt keleti résznek az a körülmény, hogy az újabban feltárt keleti széntelepek gazdagabbak mint a nyugatiak. Mivel pedig a keleti résszel szemközt szénben szegény államok vannak : Hollandia, Dánia, Norvégia, Svédország, azért a szénkivitel egyre nagyobb arányokat ölt. Az angol szénkivitelnek 12%-a innen származik. Ez körül-belül 200—250 millió pengőértéknek felel meg. Keleten van az ország politikai és szellemi középpontja : *Edinburgh*. Közel félmillió lakosú, igen szép fekvésű város. Felette, hajdani vulkánon épült a vár, amely az alföld bejáratát őrizte a keletről fenyegető ellenségek ellen. Edinburgh

egyetemével és kulturális intézményeivel kétségtelenül szellemi fővárosa is Skóciának. A juta és a gyapjúszövésnek *Dundee* a középpontja.

Az északangliai iparvidék (Black Country.)

Black Country (= Fekete vidék) néven az angol tulajdonképen csak Birmingham város környékét érti, de tágabb értelemben kiterjeszthetjük ezt a nevet egész *Észak-Angliára*, vagyis a skót határtól egész Birmingham városig, körül-belül 300 km hosszúságban elnyúló területre. A középkorban Angliának ez a része meglehetősen jelentéktelen vidék volt, amelynek lakossága főképen juhtenyésztéssel foglalkozott. Ma azonban kétségtelenül legfontosabb az összes angol tájak között, mert ez a székhelye az egész világon uralkodó angol gyáriparnak és így közvetve foglalkoztatja az egész világot behálózó angol kereskedelmet. A terület nem nagyobb a Dunántúlnál (45 ezer km-nél), de 14 millió ember él rajta, tehát egy négyzet km-re 310 lélek esik. Ez azonban csak a nyers átlagot adja, mert vannak itt is vidékek, ahol nem sűrűbb a népesség, mint hazánk dunántúli részén, de ennek megfelelően olyan sűrű népességgel is találkozunk, mint sehol máshol Európában. Így pl. a Lancashire-i grófság 4800 □ km területén 5 millió ember él, tehát 1000 léleknél is több esik egy □ km-re. Ezenkívül még számos területrész van, ahol a lakosság sűrűsége 350—500 között váltakozik.

Észak-Anglia a skót határtól délre lassan szélesedő terület, amelyet keletről az Északi-tenger, nyugatról az Ir-tenger határol. Észak-Anglia gerincét az az alacsony hegység alkotja, amely Skóciától kezdve végigvonul rajta Birmingham-ig. Ez a *Pennine Chain*, vagy magyarul *Pennini-hegység*, amely csak északon alkot összefüggő vonulatot, dél felé ellenben különálló, alacsony hegy- és dombsorokká oszlik fel. Az egész hegység legkiemelke-

dőbb pontja nem magasabb a magyar Irottkőnél (882 m). A hegység egyúttal vízválasztó is a két tenger között, mert a rövid, de a bő csapadékok miatt bővízű folyók keletre és nyugatra szaladnak le róla. Mivel a kiemelkedés sokszor igen lealacsonyodik, azért nemcsak a vasutak szelik át könnyen kelet-nyugati irányban, hanem, ami ennél is fontosabb, csatornákkal lehetett két-két ellentétes irányú folyót összekötni. Ez nyersanyag-szállítás, de még inkább a gyáripari termékek tengerre juttatása szempontjából alig értékelhető előny. A Pennini-hegység két oldalát sík és dombos, halmos területek foglalják el.

A korábbi időben a hegységet, meg a környéket is szép erdők borították, de ezek már századokkal előbb áldozatul estek a bányaművelésnek és még inkább a vaskohászatnak. A kohászat ugyanis a kőszén használatba vétele előtt kizárólag faszénnel történt. Ma a hegységen *nincs már erdő*, de kopárnak nem lehet mondani, mert nagyobbrészt dús fű borítja. Általában tájképi szépséget Észak-Angliában, a Cumberlandi-hegyvidék igazán elragadó tóvidékeit leszámítva, nem találunk. Az egykor bizonyára szép és a csapadékos időjárás miatt folyton üde tájat a kultúra teljesen átalakította, sőt mondhatjuk elcsúfította. Füst, korom, szénpor a városok környékén 10—20 km-re elfedik az eget és sok városban a Nap csak mint izzó vörös korong néz le a tájra. Még csunyábbak a városok közvetlen környékei, ahol az el nem használható nyersanyag maradványok, szénsalak és a városi szemét valóságos dombokat alkot. Valóban *black country*, fekete vidék sok városnak a környéke. A folyók hajdan üde, tiszta vize, most barna, néhol tintaszínű.

Amit azonban a kultúra a tájképi szépségen rontott, élvezhetetlenné tett, ezt pótolja annak a roppant arányú gyáriparnak virágzása, amely a Pennini-hegység két oldalán kifejlődött. Ennek szemléletében is van élvezet. Kell-e nagyobb élvezet, mint szemlélni az emberi szorgalom

győzelmét a nyers erő, a holt anyag és távolságok felett. Szemlélni, mint alakul át a föld mélyéből kihozott szén energiává, amely roppant gépeket hajt és amely gépek oly pompásan végzik el rövid idő mulva azt a munkát, amelyhez korábban hosszú idő és számtalan munkás kéz kellett. Most csak egy emelés, egy gyenge fordítás, egy villamos gomb nyomása szükséges, hogy a szövőgép új munkába kezdjen, hogy roppant súlyok hajlítsák a félméter vastag acéllapokat. Milyen győzelme az emberi tudásnak, hogy az a gyapot, kaucsuk, juta, amelyet néhány hónappal előbb még a trópusok színesbőrű lakósai szedtek és gyüjtöttek, itt már feldolgozás alatt van, hogy rövid idő mulva már mint kész iparcikkek kezdjék meg vándorútjukat a hat világrészen, esetleg visszajutva oda, ahonnan elkerültek nyersanyag állapotban.

De természetesen van azért ennek a képnek más oldala is, amely már nem olyan örvendetes, sőt szomorú. Ez a dolgozó ember sorsa. Napi nyolc órát, vagy még többet dolgozni, nem a tiszta napsütéses mezőn, hanem a gyárakban, amelyek telve vannak a legkülönfélébb olajok, cserző-, festő anyagok illatával, telve szénporral, vagy parányi apró gyapotszálacskákkal, órák hosszat figyelni, hallgatni a szövőgépek egyhangú, monoton zakatolását, vagy a gép- és acélfeldolgozó műhelyek, kohók fülsiketítő zaját és még ebéd, pihenő időben sem látni az Isten szép napját, valóban szomorú emberi élet. Van-e lehangolóbb, mint a statisztikának az a megállapítása, hogy a manchesteri gyapotmunkásnők átlagos életkora 36 esztendő! És milyen harminchat esztendő!

Az *angol nagyiparnak* legfontosabb ágai tömörülnek a Pennini-hegység vidékén: a *gyapotipar*, *gyapjúszövés*, *vászongyártás*, *vas-acél-ipar*, *porcellángyártás* és részben a *kémiai ipar*. Valamennyinek alapja az a hatalmas széntelep, amely északon *Newcastle* várostól egészen *Birminghamig* terjed. Az itt kitermelt hatalmas kőszénmennyiség-

nek túlnyomó részét a vidék gyáripara emészti fel és csak Newcastleból van jelentékenyebb szénkivitel, mert itt a széntelepek egészen a tengerig érnek, sőt az újabb vizsgálatok szerint a tenger alatt is folytatódnak.

A kőszén azonban csak a lehetőségét adja a modern gyáripar kifejlődésének, mert az egyes *gyáripari ágak* kifejlődését számos más kedvező körülmény mozdította elő. Ezek határozták meg az egyes iparágak *elhelyezkedését* is a széntelep környékén.

Nézzük először a *gyapotipart*. A gyapotipar az anyag bizonyos tulajdonságai miatt csak olyan vidéken dolgozható fel könnyen, ahol a klíma nem túlságosan száraz, vagy helyesebben *eléggé nyirkos*, *nedves*. A gyapotszálak ugyanis száraz állapotban rendkívül könnyen *szakadoznak*. *Lancashire* területe, vagyis a Pennini-hegység *nyugati* része a gyapotipar számára szinte ideális terület, hiszen útjában áll az Atlanti-óceánról jövő nyugati szeleknek, amelyek rendesen párával telve érkeznek erre a vidékre. Ezért ez a vidék igen nedves éghajlatú. De ezenkívül még más okok is előmozdították itt a gyapotipar kifejlődését. Politikai üldözések, ellentétek miatt a XIV—XV. században a hasonlóan nedves éghajlatú Flandria takácsainak egy része elhagyta hazáját és a Csatornán átkelve a Pennini-hegység vidékén telepedett meg. Itt a takácsok folytatták további mesterségüket, hiszen a kitűnően díszlő *len* bőséges nyersanyagot szolgáltatott nekik. Egyébként azonban Angliának ezen a részén a vászonszövés már korábban is virágzott, tehát nem szabad azt gondolnunk, hogy csak ekkor honosult meg, sőt egész bizonyosan épen ezeken a vidékeken virágzott már a flandriaiak bevándorlása előtt is a szövő-fonóipar.[1] A XVII. században kezdték Angliá-

[1] P. Kletler: Nordwesteuropas Verkehr, Handel und Gewerbe im frühen Mittelalter. Wien, 1924. 107—109. ll.

ban megismerni a meleg éghajlatú vidékeken termő gyapot jó tulajdonságait. Először csak összekeverve használták a lenfonalakkal. Így is igen jó és ami még fontosabb, olcsó vásznat kaptak. A gyapotbevitel azonban csak akkor vett nagy lendületet, amikor a gyapotot összesajtolva kezdték szállítani, mert ezáltal egy-egy hajó jóval nagyobb mennyiséget tudott felrakni, mint laza állapotban. Olcsóbb lett a szállítás, és így olcsóbb lett a gyapot is.

Mivel pedig gyapotszövésre Lancashire vidéke a legalkalmasabb, ezért itt virágzott fel leghamarabb. Számottevő még az a körülmény is, hogy Angliának ez a része épen szemben van Amerikával, ahol a gyapot túlnyomó része terem. Ezek az okok mozdították elő a Pennini-hegység nyugati oldalán azt a *gyapotipart*, mely *legnagyobb arányú nemcsak Angliában, hanem az egész világon.*

A gyapotipar középpontja *Manchester*, amelynek 730, sőt külvárosaival együtt több mint egymillió lakosa van. Magában e hatalmas városban, de környékén is 15—20 kilométeres körzetben közel 280 városban és faluban a lakosság túlnyomó része gyapotiparból él. A tengertől ugyan 50 kilométernél is távolabb van, de azért mégis igazi tengeri kikötő, mert 57 km hosszú és 8 m mély csatorna köti vele össze, úgy hogy a nagyobb óceáni hajók is felkereshetik. Ez a manchesteri hajócsatorna valóságos vízépítészeti remekmű, mert számos vasútvonal és a régi úgynevezett Bridgewater-csatorna is felette megy el. Korábban ez utóbbi csatorna szolgált szállításra, de mivel csak csónakok, tutajok járhatták, át kellett rakodni, ami drágábbá tette a szállítást. Ma a hajózócsatornával Manchester közvetlenül érintkezik az egész világgal olcsó vizi úton és ami szintén fontos körülmény, függetlenítette magát korábbi kikötő városának, Liverpoolnak gyámkodásától.

A tenger mellett van *Liverpool* (800 ezer l.), Anglia egyik legnagyobb és legfontosabb kikötője. Forgalma Londonéval versenyez, sőt bevitelben felül is múlja a hatalmas metropolist. Nagy forgalmát igen kedvező helyzetének köszöni: épen *szemben fekszik Amerikával* és *hátterében* van *Anglia legnagyobb ipari vidéke*. Manchester ugyan függetlenítette magát, de Liverpool kikötőjének vonzása főként Amerikával folyó forgalmat illetően csaknem egész Angliára kiterjed.

Ikervárosa *Birkenhead*, amellyel a Mersey folyó torkolata alatt 1140 m hosszú alagút köti össze. A két városnak együtt 1 millió 900 ezer lakosa van. A kettős kikötőben kb. 87 dokk van (= hajókikötő medence), a rakodópart hossza pedig közel 60 km. A különböző országokból szállított termények befogadására óriási raktárak szolgálnak. Leghíresebb a hatalmas dohányraktár (Tabacco Warehouse); 12 emeletes 250 m hosszú épület, amelyben öt-hatezer vagón dohány fér el. A gyapot és a (fagyasztott) húsraktárak befogadó képessége nem marad igen mögötte a dohányraktárnak. Liverpoolnak nemcsak kereskedelme híres, hanem *gyáripara* is igen fejlett. A Lever-féle szappangyár pl. egymaga közel 7000 embert foglalkoztat (Sunlight-szappan), akiknek lakása egész kis városkát alkot. Ezenkívül természetesen még igen sok nagy gyártelep van Liverpoolban.

Ha átkelünk a Pennini-hegység keleti oldalára, egészen más ipart találunk. Ez a terület az állattenyésztéséről is híres, *Yorkshire*. A csapadék itt már jóval kevesebb, mert a nyugat felől jövő esőfelhők a csapadék nagyobb részét a Pennini-hegység területén leejtik. Keleten 60—70, nyugaton 100—200 cm. Ez a vidék száraz levegője miatt nem alkalmas a gyapotszövésre, de annál alkalmasabb a vászon- és a gyapjúszövésre. A gyapjú ugyanis nagyon könnyen magába veszi a nedvességet és akkor összetapad, tehát feldolgozására nem igen alkalmas.

A klímán kívül azonban még más körülmények is segítették itt ezen két iparágnak felvirágzását. Nevezetesen a gyapjúfeldolgozó ipar egész Kelet-Angliában nagyon régi foglalkozás és kapcsolatos volt a vidéken virágzó juhtenyésztéssel. Még nagyobb lendületet vett ez az ipar, amikor Belgiumból, Hollandiából és Franciaországból a takácsok nagy számmal vándoroltak Yorkshirebe is. Eleinte kézi ipar volt az egész. Majd a szövő-fonó gépek feltalálása után *vizi erővel* dolgozó *gyárak* keletkeztek. Ekkor még a belföldi gyapjú bőven fedezte a nyersanyag-szükségletet. Óriási átalakulás történt azonban a gőzgép feltalálása után, amikor a kőszén szolgáltatja a hajtó energiát. Kőszénben pedig ez a vidék is gazdag. A rendkívül kedvező körülmények miatt olyan nagyarányúvá fejlődött ki a yorkshirei *gyapjúipar*, hogy a honi nyersanyag mihamar elégtelen lett. A hiányt először Európa országaiból pótolták, ma pedig már Ausztrália, Dél-Afrika és Argentína hatalmas juhászatai szolgáltatják a Yorkshire városaiban feldolgozott gyapjú $^{9}/_{10}$ részét. A gyapotiparhoz hasonlóan az angol gyapjú- és a vászonipar is uralkodik mindenütt a világpiacokon. Az angol gyapjúszövetek drágák, de kitűnő minőségűek. A yorkshirei gyapjú- és vászonipar főhelyei *Leeds* és *Bradford*. Leedsnek 460 ezer, Bradfordnak 250 ezer lakosa van. Nevezetes Leedsnek *szövő főiskolája*, ahol a világ összes jelentékenyebb szövő-fonógyár tulajdonosai, vagy gyermekei elméleti és gyakorlati képzésben részesülnek.

A harmadik jelentékeny iparágat: *a vas- és fémipart* már nem a klíma befolyásolja, hanem egészen más körülmények. A Pennini-hegység vidéke nemcsak kőszénben, hanem vasércben is bővelkedik. Még pedig igen szerencsés módon a vas és szén ugyanazon a helyen fordulnak elő. Ez igen kedvező körülmény, mert a vasérc kiolvasztása a helyszínen megtörténhet, ami nagyon sok

fuvart tesz feleslegessé és így nem drágítja a vasat. A Pennini-hegység vasérc anyagán igen virágzó vas- és acélipar fejlődött ki, bár ez jelentőség tekintetében nem éri el a szövő ipart, mert az Unió, Németország és Franciaország vasipara erős versenytársa az angol vasiparnak. A Pennini-hegység bányái már nem tudják fedezni a vasércszükségletet, azért a külföldről: Spanyolországból, Svédországból is szállítanak ide vasércet.

Nagy szerencse, hogy a szállítás csaknem mindenütt vizen történhetik (tengeren, folyókon: Trent, Severn stb. és csatornákon).

Az angol vasipar középpontja *Birmingham.* Nagy, közel egymillió lakosú város. Vidékének városai, mint maga Birmingham is csaknem kizárólag vasiparral foglalkoznak. Ezen a vasiparon azonban meglátszik az a törekvés, hogy a fuvarköltségek mentől kisebbek legyenek. Ezért kétféle ipart találunk itt: olyat, amely nagyon kevés vasat, acélt használva fel, ebből értékes cikkeket gyárt. Ilyen pl. a tű, toll, kés, varrógép, kerékpár, szeggyártás. Bámulatos az a speciálizálódás, amely épen Birmingham ilyen iparában fejlődött ki legjobban. Vannak gyárak, amelyek csak varrótű, mások csak írótoll, acélhorog, kés, vagy koporsószeg gyártással foglalkoznak. Van Birminghamnak úgynevezett nehéz ipara is, amely tehát sok anyagot kíván. Ezek a gyártmányok azonban, «saját lábukon» hagyják el a gyártelepet: mint a lokomotivok, traktorok, vasúti kocsik, autók, Legalább az egyik fuvart tehát sikerül megtakarítani.

Birmingham környéke talán a legszomorúbb az angol gyárvásorok között. Mindenütt korom, füst, por és piszok. A gyárkémények egész erdeje nyúlakodik fölfelé és ontja a sötét, kellemetlenszagú füstöt. Mindenütt zaj, kalapács ütés, gőzsípolás, az emelődarú nyikorgása és az olvadó anyag sistergése hallatszik. A város körül egész dombsort alkot a kihordott salak, sötét, minden növényzet

nélküli tömege. A füst, por, gőz éjjel-nappal is elhomályosítja az eget. Még leverőbb, amikor a por és füst köddel keveredik, ami elég gyakori. Valóban igen találó erre a vidékre az elnevezés: Black Country, Fekete ország, mert igazán az. — Az acélipar másik központja *Sheffield* közel félmillió lakosú nagy város. Acélipara ennek is igen specializálódott, mert főként vágó és szúró eszközöket gyárt, mint német versenytársa: Solingen.

Birmingham és Manchester között ismét egy teljesen más nagyipar fejlődött ki: a *kőedény- és porcellánipar.* Ennek középpontja Stoke város (240 ezer l.). Ebben a városban és környékén közel 300 ezer ember él ebből az iparból, tehát valóságos unikum a maga nemében. Eredetileg Stoke város környéke gazdag volt finom porcellánföldben: a kaolinban, amely nem egyéb, mint a gránit mállásterméke. Ezt erős vízsugarakkal tisztítják meg a szennyező rétegtől. Manapság azonban a kaolin kifogyott Stoke környékén, de viszont bőségesen van Cornwall-félszigeten. A vasúti szállítást azonban a nehéz agyag, melyből egyébként is óriási tömeg kell, nem bírná, ezért Stoke várost csatorna köti össze Liverpoollal és így Cornwallról hajón lehet a kaolint a gyárakba szállítani. Ezt a területet az angolok *Potteries*nek (= Fazekasvidéknek) nevezik és nincs ehhez hasonló arányú porcellán- és kőedényipar Földünkön.

Az agyagiparos vidéktől nyugatra megemlítjük még a százezer lakosú St. Helen várost, amely nagyarányú kémiai ipar középpontja. Ezek a gyárak főleg azt a sót dolgozzák fel, amely a szénbányászattal kapcsolatban kerül felszínre. Mosó szódát, fehérítő port stb. gyártanak ebből, amelyekre a szövő gyáraknak, de a háztartásoknak is nagy szükségük van. A mosó szóda gyártásánál képződő gázok a gyárak körül minden növényi életet lehetetlenné tesznek, azért nagyon kietlen St. Helen környéke.

A nyolcmilliós város (London és környéke).

Anglia történeti magva, az angol történelem kiindulási vidéke az a szép dombos és sík terület, amely a tulajdonképeni Angolország délkeleti részét foglalja el és amelyet a benne fekvő városóriás után *Londoni-medencének* is nevezhetünk.

Ha Belgium, vagy Franciaország felől közeledünk Angliához, hamar feltűnnek előttünk a magas, szürkésszínű krétapartok Dovernél, amelyeket a tenger hullámai évről-évre szinte feltartózhatatlanul rombolnak. Ha a parti emelkedésre felmegyünk, két párhuzamos, széles hátú dombsorból álló vonalutat látunk, amely észak felé lassan ellapul és szelíden hullámos alföldi területet alkot. Ezt az alföldet nyugaton Wales-félsziget hegységei, északon a Lincolni-magaslatok határolják. Tehát egy *medence-alakú* terület van itt, amely lassan az Északi-tenger felé lejt. A medencének szinte közepén folyik a kanyargó Thames (Temze) folyó.

A Londoni-medencét, különösen a dombsorokat eredetileg igen szép erdők borították. A Londontól délre elterülő vidéket ma is *The Weald-nak* (= Erdőségnek) nevezik, pedig sem itt, sem az egész medencében igazi erdőségeket már nem találunk. A terület azonban nem fátlan, sőt valóságos parknak látszik. Kisebb-nagyobb facsoportok, amelyek egy-egy nyári lakot, villát, farmot rejtenek el, legelőkkel, rétekkel és szántóföldekkel váltakoznak. A középkorban, de még az újkorban is ez a vidék volt *Anglia legfontosabb gabonatermő* vidéke. A föld nem mindenütt termékeny ugyan, de a bőséges csapadék (700 mm) lehetővé teszi még a krétatalajon is a jó termést. A tengerentúli gabona bevitele azonban tönkre tette itt a földmívelést, mert az olcsó amerikai gabonával az angol gazdák nem tudtak versenyezni. Az elszegényedett parasztok, részben *állattenyésztésre* tértek át, nagyobb részben pedig

eladták birtokaikat a nagybirtokosoknak. A Londoni-medence nagyobb része ma a gazdag lordok birtokában van, akik részben maguk gazdálkodva inkább állattenyésztést folytatnak, részben kiadják bérbe a szintén állattenyésztő bérlőknek. Nagy területet foglalnak el a nagybirtokosok vadászterületei is. A háború alatt, amikor a lakosság gabonaellátása a német tengeralattjárók miatt egyre nehezebb lett, a legelőkből nagy területeket feltörtek, de ma már ismét legelőkké változtatták őket.

A Londoni-medence az első angol történelem színhelye. Itt volt a hét angol királyság, amelyeknek egyesüléséből lett Anglia. A későbbi angol történelemnek is legnagyobbrészt ez volt a színtere és a modern gyáripar kialakulásáig a gazdasági súlypont is itt volt. Számos történelmi jelentőségű város van tehát ezen a vidéken. Ezek azonban gazdagság és népesség tekintetében messze elmaradnak a Pennini-hegység vidékének hatalmas városai mellett. Viszont nincs meg bennük az a kábító zaj, lárma, életveszélyes rohanás, füst, por és piszok, ami azokat jellemzi. A Londoni-medence városai közül nem egy valóságos középkori hangulatba ringatja az embert. Legnevezetesebbek *Cambridge* (60.000 l.) és *Oxford* (57.000 l.), mindkettőnek régi és gazdag alapítványokkal ellátott egyeteme van. London közelében van *Windsor*, amelynek kastélya már több századok óta szolgál a királyi család nyári tartózkodó helyéül. Az egykor olyan fontos *Canterbury*, hajdan az angol prímások székhelye, sőt ma is itt székel az anglikán prímás-érsek, ki az angol királyokat koronázza. A déli tengerparton még négy nevezetesebb város van: Dover, Portsmouth, Southampton és Plymouth. *Doverben* száll partra a legtöbb ember, aki a kontinens felől jön Angliába. *Portsmouth* a *Wight*-szigettől védett kitűnő öbölben Nagybritannia legnagyobb hadi kikötője. Szomszédságában van *Southampton* fontos kikötő város. Itt szállnak hajóra azok az angolok, akik

Amerikába igyekeznek és jövet is itt szállnak ki, akik Londonba törekszenek, hogy a viharos tengeri utat a La Manche-ban elkerüljék. Jóval nyugatabbra van már *Plymouth*, az Ázsiába, Afrikába, Ausztráliába induló hajók főkikötője. A Londoni-medence mögött a Severn kitűnő kikötőt nyujtó tölcséres torkolata mellett épültek : *Bristol* és *Cardiff* városok. A kettőt a Severn torkolata alatt nagy alagút köti össze. A két városnak hatalmas gyáripara van, mert a szomszédos Wales-félsziget hegységei kitűnő kőszenet (antracit) és vasat szolgáltatnak. Lakosságuk együtt : közel hatszázezer. Cardiff egyúttal Nagybritannia második legfontosabb szénkiviteli kikötője, ahonnan a világ minden részébe szállítják a kitűnő fekete kőszenet.

Valamennyi városnál nevezetesebb azonban *London*, amely még egy évtizeddel ezelőtt az egész Földnek legnagyobb, legnépesebb, legforgalmasabb, leggazdagabb városa volt. Ma New-York ugyan egyben-másban felül múlja, de azt a patinát, amelyet Londonra az évezredes fejlődés rányomott, New-Yorkban hiába keressük. A lassankint fejlődő, de mégis minden vonatkozásban modern milliós városóriásnak típusa mindig London marad.

London helyzete, története, nagysága.

London a Thames mellett fekszik 100 km-re a tengertől, de olyan helyen, hogy a legnagyobb tengeri hajók is meg tudják közelíteni. A Thames volt régebben London éltető eleme és az ma is.[1] Már a régi londoniak is igen helyesen értékelték a Thames nagy jelentőségét. Mikor I. Jakab angol király székhelyének áttevésével fenyegette meg a londoniakat, a lordmayor igen ügyesen azt vetette ellen, hogy megteheti, de a Thamest nem viheti

[1] Fr. Brömel : Malerische Wanderungen durch England. 170. l.

magával. Londont már Tacitus is nagy kereskedő telepnek mondja. A középkorban egész Angliának legjobb kikötője volt, mert szemben feküdt az akkori Európa élénk ipart és kereskedést folytató északi részeivel: Belgium (Flandria, Brabant), Hollandia, Németország (Hanza). A Hanzának Londonban nagy telepe volt: az úgynevezett Stahlhof. Amerika felfedezésével ugyan a nyugati oldalon levő kikötők mind kedvezőbb helyzetbe kerültek, mint London, de egyrészt ezek (Liverpool, Glasgow, Bristol stb.) akkor még kis települések voltak és így csak százados fejlődés után tudtak versenyezni a már akkor igen jó berendezésekkel rendelkező Londonnal, másrészt pedig Londonnak gazdasági köre mindig nagyobb volt, mint az említett városoké. Ezek mögött ugyan ma hatalmas gyáripari vidék terül el 12 millió lakossal, de a XVIII. század közepéig inkább csak szegény földmívelő és állattenyésztő vidék volt. London ellenben vonzáskörében tartotta a gazdag Londonimedencét számos városával, fejlett mezőgazdasági és iparüző népességével és ami szintén fontos, a gyarmatok áruit innen szállították szét a szemközt levő kontinentális kikötőkbe. Mivel a kivitel az európai kikötőkbe még ma is nagyobb, mint Amerika felé, azért az Európával folyó kereskedelemben Londonnak kedvezőbb helyzete van, mint riválisának: Liverpoolnak. A város lakossága eleinte lassan, majd rohamosan gyarapodott. XIV. század második felében 35.000, 1500 körül 80.000, 1600-ban 150.000, 1700-ban 500.000, 1800-ban közel egy millió, 1840-ben 2 millió, 1870-ben 3 millió, 1890-ben 4 millió lakosa volt. A város története persze nemcsak fejlődést, hanem pusztulást is mutat, bár ezek össze sem hasonlíthatók a sokat szenvedett magyar és más városok szenvedéseivel. 1606-ban a város nagyobb része (13.000 ház) leégett. Egy 67 méter magas emlékmű ma is emlékeztet erre a Cityben. Az emlékmű alján nagy

szimbolikus kép ábrázolja a város pusztulásán kesergő Londont, de mutatja egyúttal az Idő mindent jóvátevő, újjáépítő eredményét is.

A város lakossága ma közel van a 8 millióhoz. Ez a *Nagy-London* (Greater London), amelynek 1600 □ km területe van, tehát kb. mint egész Moson vm. A tulajdonképeni London a County of London, (a tehát a külvárosok nélküli London) területe 303 □ km, lakossága 4·6 millió. London kiterjedése kelet-nyugati irányban kb. 44 km, észak-déli irányban 38 km. Az óriási város mellett, amelyet csak New-York (Greatest New-York) múl felül 3200 □ km területével és több mint 9 millió lakosával, messze elmaradnak Európa többi nagy városai nagyság és lakosság tekintetében. Nézzük a következő összehasonlítást:

Greatest New-York: 3200 □ km ...	9	millió lakos
Greater London: 1600 □ km	7·6	« «
Nagy-Páris (Depart. Seine): 480 □ km...	4·4	« «
Nagy-Berlin: 874 □ km	4	« «

Mivel azonban ezek a területi adatok sehol sem adják az igazi város területet, hanem inkább csak egy hatalmas, de élelmezési, közbiztonsági, városrendezési, közigazgatási szempontból egybefoglalt területet, azért ennek alapján összehasonlításokat tenni és így bizonyos eredményeket levonni, nem lehet. Sokkal biztosabb alapunk lesz az összehasonlításra és a következtetésekre, ha a *tulajdonképeni városterületeket* és ezeknek lakosságát vetjük egybe, tehát a külvárosok nélkül:

New-York 774 □ km	6	millió lakos
London 303 □ km	4·6	« «
Budapest 201 □ km	0·9	« «
Páris 78 □ km	3	« «
Berlin 65 □ km	2	« «

Ez a kis táblázat nyilván mutatja, hogy Párisban háromszor annyi ember, Berlinben szintén közel háromszor annyi ember él a *területhez arányítva*, mint Londonban. New-York népsűrűsége viszont jóval kisebb ($^2/_3$), Budapesté pedig még ennél is kisebb. Ezen jelenség okait különféle körülményekben kereshetjük. Az első és legfontosabb ok kétségkívül az angol nép nagyfokú családiassága. Szeret egyedül, vagy legalább kevesed magával lakni. Azért Londonban aránylag több a családi ház és kevesebb a hatalmas embertömegeket magába foglaló házmonstrum, mint Berlinben, vagy Párisban. Ezenkívül Londonban jóval nagyobb szabad, be nem épített területeket találunk, mint Berlinben és Párisban. Igen fontos körülmény az is, hogy Londonnak egy része az úgynevezett *City* alig szolgál lakások céljára, hanem csupa üzlet és hivatal. New-Yorknál, a felhőkarcolók e tipikus városánál igen feltűnő a lakosság ritkasága. Azonban az irodák, üzletek, raktárak itt még több helységet foglalnak le, mint Londonban és a lakosság egy jó része itt is, akár Budapesten egyre szívesebben keres magának lakást a mozgalmas, lármás, füstös város körzetén kívül, a külvárosokban, vagy még távolabb. London területének nagyobb része egyes gazdagemberek, vagy magának a városnak birtoka. Ezek nem adják el mindig a telkeket, hanem csak 99, illetve 49 évre bérbe adják, azért a londoni házak $^2/_3$-a bérelt telkeken épült, amely a bérleti idő elmultával a rajta fekvő épülettel együtt a telektulajdonosé lesz. Ez az oka annak, hogy a városi angol házak külsőleg nem sokat mutatnak.

Városrészek, utcák, terek, hidak. A város közigazgatási szempontból *28 kerületre* oszlik, földrajzi szempontból azonban érdekesebb három részre osztani a hatalmas metropolist. A város szíve a *City*, a *Belváros*. Ez Londonnak egyik legérdekesebb része, mert itt lüktet ennek a hatalmas városnak legjobban a vére. Innen, ennek irodáiból, üzleteiből, bankjaiból indul ki az eszme, a pénz,

a rendelet, amely millió munkáskezet foglalkoztat az öt világrészen. Természetesen a City házaiban mindezek az üzletek, hivatalok rengeteg embert foglalkoztatnak. Reggel ½8—9 között valóságos népvándorlás indul meg a pályaudvarokról gyalog, autón, villamoson a City egyes pontjai felé. Mindenütt ember, autó, autóbusz. Kilenc óra után a hivatalba siető embertömegek megritkulnak, de annál több a siető küldönc, szállító, fuvarozó ember és gép. Délután 2 után újból megindul a népvándorlás, de most kifelé. A bankárok, hivatalnokok, munkások sietnek ki a Cityből otthonuk felé, amelyet gyakran csak 15—20 kilométeres utazás után érnek el. A késő délutáni óráktól reggelig és vasárnapokon a City nagyon elcsendesül, a házak szinte üresen állnak. A statisztika adatai szerint nappal 250—300 ezer ember dolgozik, izzad itt, míg este alig maradnak 15—16 ezren. A város belső részének ez az elnéptelenedése egyébként az összes modern városokban megfigyelhető jelenség, de sehol máshol oly jellegzetesen nem jelentkezik, mint London-Cityben. Épületei közül legnevezetesebbek: a *Tower*, amelynek egy részét 1078-ban kezdte építeni a Hódító Vilmos és a későbbi uralkodók is sokat építettek hozzá. Régebben az uralkodóknak vára volt. Ma kaszárnya, börtön, arzenál és hadi múzeum van benne. Itt őrzik az angol korona kincseit is. A Thameshez közel van a *Szent Pál-templom*. Ez a legnagyobb prot. templom a világon (111 m magas). Nyugatabbra van a híres British Múzeum (archeológia, természettudomány). Könyvtára 1.6 millió kötetet tartalmaz.

A város nyugati része a *Westend*. Ez Londonnak talán legszebb, legelőkelőbb része. Lakosságának nagyobb része a gazdagokból és előkelőkből kerül ki. Mivel Londonban főleg nyugati szelek uralkodnak, azért ez a városrész a keleten fekvő gyárnegyed gyárainak piszkos, kellemetlen füstjétől ritkán szenved. Ebben a városrészben van

a kései gót stílusban épült pompás *Parlament*, amely 275 m hosszan huzódik Thames mellett.

Közelében van a híres *Westminsterabby*, a Westminster-apátság szép gót stílusú temploma. Közel 300 éven keresztül (1495—1760) ide temetkeztek az angol királyok. Egyébként a kiváló emberek emlékének megörökítésére is szolgál a templom a benne felállított emlékművekkel. Közelben van a két királyi rezidencia: a *Szt. James*- és a *Buckingham*-paloták. Ezek mögött terül el a Hayde-park és a *Kensingtongardens*, északabbra van a *Regents-park*. Ez az előkelők, gazdagok, a Hayde-park a középosztálybeliek szórakozó helye. A város harmadik része az *Eastend*. Ez a tulajdonképeni *gyárváros* és a *munkás-negyed*. Óriási az ellentét a Westend széles, előkelő hangulatot lehelő utcái és az Eastend szűk, sok helyütt piszkos zugai között, ahol szegénységgel, nyomorúsággal találkozik az ember. Alig van város, ahol olyan roppant vagyon, gazdagság halmozódott volna fel, mint Londonban, de a nyomorúság és züllés is nagy és kirivó. Különösen hírhedt a *Whitechapel* nevű rész, amely valóságos betörő negyed, ahova esti és éjjeli órákban még a rendőrnek sem tanácsos egyedül bemenni. A Thames jobbpartján egy negyedik városrészt is megkülönböztetnek: a *Southwarket*. Ez is teljesen *gyármunkás negyed*. Az Eastend és a Southwark városrészek területén vannak a híres *londoni dokkok*, vagyis a hajók kikötő helyei. Nem egyebek ezek, mint a Thames mellett ásott mély és széles medencék, amelyeknek oldalainál hatalmas raktárak állnak. Az emberi munka nyüzsgését igazán érdekesen lehet itt tanulmányozni. Angol, orosz, német, francia, hollandus, hindu, kínai, egy szóval talán a világnak minden nemzete képviselve van itt. Hajókat raknak, hajókat ürítenek, hajók jönnek, hajók mennek. Egyik Indiából jön rizzsel, jutával, másik Kínából teával, a harmadik gyapjút hoz Ausztráliából, Dél-Afrikából. Amott

bort, dohányt, kávét raknak ki. A kanadai gabonát, a hollandus főzeléket, friss vajat, a norvég fát, az orosz kendert, gabonát, a német finom gépalkatrészeket szállít. Óriási raktárak, hatalmas pincék fogadják magukba ezt a rengeteg terméket. Különösen érdekes a hatalmas indigóraktár, amelynek ablakkeretei, portáléja kékre vannak festve, de egyébként is kék benne minden a szállongó finom indigótól.

Az óriási városban természetesen temérdek utca és sok híd van. Az utcák száma eléri a 10 ezret, hosszuk pedig kb. 3200 km. A Themzén 19 híd vezet keresztül. Legforgalmasabb a *London-bridge*, amelyen naponként 100.000 gyalogos, 20 ezer gép megy keresztül. Legújabb a *Tower-bridge*, amely a hajózás miatt felemelhető, a gyalogosokat lifttel 42 m toronyba húzzák fel, ott van a gyalogjáró, a másikon ismét leeresztik. A folyó alatt 5 alagút megy villamos vasutakkal.

Az angol szénbányászat jelentősége.

A jelen kultúra gazdasági alapját kétségkívül a *kőszén* teszi. Ez a fontos szerep sehol sem olyan szembetűnő és sehol olyan minden mást domináló módon nem jelentkezik, mint a brit művelődés történetének utolsó száz esztendejében.

A kőszén már a középkorban ismeretes volt Angliában, sőt használták is, de csak igen kis mennyiségben (még legjobban a lakosság szegényebb része) kellemetlen füstje miatt. Biztos tudomásunk van arról is, hogy a XIV. században már némi kivitel is volt Franciaországba. Egy hajó Franciaországból gabonát hozott Newcastle környékére és szénnel megrakodva tért vissza, azonban a közbe kitört háború miatt Yarmouthnál feltartóztatták.[1] Általában azonban a kőszén kitűnő tulajdonságait

[1] Engelhardt: Englands Kohle und sein Überseehandel. 1915. Berlin. 16. l.

még nem értékelték. Sőt voltak esetek, amikor egyenesen megtiltották a szénnel való tüzelést, pl. London város területén is, mert mérgező gázokat fejleszt. Lassankint azonban a szükség kényszerítette az angolokat a szén felhasználására. A fejlődő vaskohászat és a szaporodó lakosság az egykor gyönyörű erdők faanyagát csaknem teljesen kipusztította. A fahiány miatt az eddig faszénnel dolgozó kohászok egyre jobban áttértek a kőszén felhasználására. A kőszén hatalmas átalakító hatását azonban csak a gőzgép feltalálása után tudta kifejteni és a «fekete gyémántok» jelentőségét és uralmát azóta sem tudta semmiféle más energiaforrás megdönteni.

Az angol szénbányászatnak majdnem egy évszázadon át tartott uralkodó szerepét nagy előnyök biztosították más államok szénbányászata felett. Az angol széntelepek a szénbányászat megkezdésekor igen közel voltak a felszínhez. Ma ugyan már több száz méteres mélységben dolgoznak, de a fokozatos haladás nem tette olyan drágává a szenet, mint ahol mindjárt 600—800 m mélyen kell kezdeni a bányászatot. Hatalmas előnyt biztosít az angol szénnek kiváló minősége. Nincs ország Európában, amelynek olyan kiváló minőségű kőszene volna, mint Angliának. Legkiválóbb a Wales-félsziget déli részén, bányászott antracit kőszén, amely jól ég, kevés hamut hagy és alig füstölög. Ezen tulajdonságai miatt kiválóan alkalmas mozgó gőzgépek (gőzhajók, lokomotívok) hajtására, mert jóval kisebb tömeget kell magukkal vinniök, mint a rosszabb minőségű szénből. Ugyanezen okból, de meg kevés füstje miatt is kedvelt szene a hadi hajóknak. Nagy előny az is, hogy a kőszéntelepek közel vannak a tengerhez, sőt sok helyen egyenesen mellette. Nagybritanniának három nagy kőszénvidéke van. Az egyik a *skót bányavidék* Glasgow és Edinburgh között, a második a *Pennini-hegység vidékén*, a harmadik a *Wales déli részén* fekszik. Ezek közül mindegyik érintkezik a

tengerrel, sőt a Pennini-hegység körüli széntelep is felnyúlik Newcastleig és ott a tenger alatt is folytatódik.

Az angol kőszén említett jó tulajdonságai okozzák, hogy nemcsak magában Angliában fogy el belőle hatalmas mennyiség, hanem az angol szénnel majdnem mind az öt világrész kikötő városaiban is találkozhatunk. Az európai országoknak (Németország, Csehország, Lengyelország) szénbányái messze feküsznek a tengertől. Már pedig a vasúti fuvart a kőszén hosszú útra nem bírja, hiszen kb. 500 km-es út után már kétszeres árba kerül. Csak a vizi szállítás felel meg a kőszén tulajdonságainak (hogy nagy tömeg legyen és olcsó!). Nagybritannia tehát kitűnő helyzetben van. Csaknem a legtöbb nagy bánya vizi úton tudja tovább adni a kőszenet, amely még a széntermelő államok saját parti városaiban is versenyez a hazai szénnel. Így pl. Hamburg, Berlin a háború előtt tetemes angol kőszenet fogyasztott. A német csatornahálózat kiépítése és a barnaszén gazdaságosabb kihasználási lehetősége azonban az angol szenet kiszorította Németországból. De már pl. a Balti-tenger országaiban egyedül az angol kőszén uralkodik. Sőt a tengeren szállított angol kőszén a Földközi-tenger középső és keleti vidékein is jóval olcsóbb, mint a sokkal közelebb fekvő német, vagy cseh bányák szene, amely csak szárazföldi úton juthat Dél-Európába. Dél-Amerika és Afrika kikötőiből és gyáraiból az Egyesült Államok leghevesebb konkurrenciája sem tudja kiszorítani az angol szenet. A háború előtti években az angol szénnek kb. ¼ része került kivitelre közel egy milliárd pengő értékben. Ma a helyzetet még nem lehet tisztán látni, mert a békeszerződések és a háború gyökeresen felforgatták a békebeli gazdasági viszonyokat, másrészt az 1924-ben lezajlott hosszú bányászsztrájk is nagy változást okozott a brit széntermelésben. Ez idő alatt a konkurrens államok igyekeztek elfoglalni a küzködő Anglia helyét a világpiacokon.

Ma még nem lehet tisztán látni, hogy mik lesznek ennek következményei.

A szénkivitel több szempontból igen jelentős szerepet játszik a brit gazdasági életben. Először rengeteg embernek ad kenyeret a kivitelre kerülő, tehát otthon felesleges szénnek kiaknázása és szállítása. Egész bizonyos, hogy a szénkivitel teljes megszűnése több százezer családot tenne ki a nélkülözésnek. Az 1920—1922. években kb. 2 milliárd pengő értékű szenet exportált Anglia. Bár ez az összeg csak $^1/_{14}$ részét teszi a 28milliárd pengőre menő angol kivitelnek, mégis igen jelentős, mert a második, vagy harmadik helyet szokta elfoglalni a kiviteli cikkek között, tehát hiánya ebből a szempontból is nagyon jelentős volna. Igen fontos körülmény az is, hogy a szénszállítás az angol tengeri kereskedelem gazdaságossá tételének igen fontos tényezője. Anglia ugyanis kész cikkeket szállít külföldre, amelyek sokkal kisebb hajóteret foglalnak el, mint a bevitt nyerstermények (gyapot, gyapjú, gabona, hús, rizs, stb.). Ha nem volna kivitelre elég szén, a hajók jó része üresen (vagyis értéktelen ballaszttal terhelve) lennének kénytelenek a nyersterményeket leadó kikötőkbe menni. Ez a körülmény nagyon megdrágítaná a nyerstemények fuvarját, közvetve még a belőlük gyártott iparcikkek versenyképességét is csökkentené.[1]

Leglényegesebb szerepe természetesen a brit gyáriparban van az angol kőszénnek, mert hiszen ennek mai fejlettsége és virágzása el sem képzelhető a kőszén nélkül. A Nagybritanniában bányászott kőszénnek $^3/_4$ része a hazai földön fogy el, vagyis a körülbelül 280 millió tonnát kitevő mennyiségből 200 millió tonnát fogyasztanak el Nagybritanniában. A fogyasztás megoszlását a következő táblázat mutatja:

[1] Engelhardt i. m. 35. l.

Háztartások	17·4 %
Gázművek	8·2 %
Bányák	9·7 %
Vas- és acélipar...	15·7 %
Egyéb ipar	31·6 %
Vasutak	7·7 %
Gőzhajók...	10·2 %
	100 %[1]

Látszik tehát, hogy a 200 millió tonna széntömegből 130 millió tonnát az ipar használ fel közvetlenül.

Az angol ipar kifejlődése.

Angolország területén egyes iparágak nagyon régi multra tekinthetnek vissza. A *rómaiak alatt* már virágzott a vasgyártás és fonó-szövő ipar. De a korai középkorból is vannak értesüléseink a virágzó brit szövő iparról, amely kivitelre is dolgozott.[2] A római vasiparnak kiáltó emlékei azok a hatalmas salaktömegek, amelyek Dél-Wales vasbányái közelében halmozódtak fel. A római vaskohászat természetesen még nagyon primitív volt, azért a salakban igen sok vaséro maradt. A kis igényű középkor nem igen törekedett a vasérctelepek feltárására, hanem a római uralom alatt felhalmozódott salakot vette új eljárás alá és ebből nyerték a vas javarészét. A XV—XVI. században az erdők fogyása már érezhetővé vált a faszénnel dolgozó kohászatnál, de a kőszén tüzelésre sok mindenféle aggodalom miatt nem mertek áttérni. Erre egyébként sem buzdította őket az angol kormány eljárása, amely még a XVIII. században is az angol, tehát belföldi vasat kizárta az állami szállításokból nyilván a rosszasága miatt, amely kohászattal volt kapcsolatban.

[1] Engelhardt i. m. 3. l.
[2] Kletler i. m. 107—110. ll.

Nem csoda tehát, hogy a saját kormányától elnyomott angol vasipar csak lassan fejlődött és alig-alig tudott megküzdeni a sokkal jobb svéd vassal. Nagy lett azonban az átalakulás, amikor a fahiány rákényszerítette a kohótulajdonosokat a rendkívüli bőségben található kőszén felhasználására. Ennek segítségével jobb és olcsóbb vasat kaptak. Még nagyobb lett a fejlődés a gőzgépek és a fonó-szövő gépek feltalásával. Hatalmas és ugrásszerű fejlődést mutat 1825 után az angol vasipar, amely hamarosan kiszorította a költségesebb eljárással olvasztott svéd és orosz vasat.

Az angol vasipar és gépipar hosszú évtizedeken keresztül szinte egyeduralkodó volt Európában. A rohamos fejlődés miatt csakhamar új vasérctelepek után kellett kutatni. A kutatás sikerrel is járt, mert York vidékén a Pennini-hegység keleti részén igen jó és elég bőséges vasérctelepeket találtak. Manapság azonban már ezek sem tudják az angol vas- és fémipar szükségleteit kielégíteni, azért Nagybritannia kénytelen távoli országokból vasércet bevinni, hogy nehéz iparának elegendő nyers anyaga legyen. A legtöbb vasércet Spanyolországból és Svédországból viszik be Angliába.

A *fonó-szövő ipar*, mint említettük, szintén igen régi. Ennek legrégibb ága kétségtelenül a gyapjúszövés. Nagybritannia területe ugyanis a juhtenyésztésre rendkívül alkalmas és mindig is híres volt nagy juhászatáról. A nedves, szeles időjárás pedig meleg öltözkedést kívánt. Erre a célra a gyapjúruha a legalkalmasabb. A gyapjúruha Angliában a középkorban valóságos nemzeti viselet volt. A gyapjúszövés, amelyhez később a klímától szintén igen kedvezően befolyásolt lenszövés is járult, a középkor óta folytonosan fejlődött és a XVI. században már a juhtenyésztéssel együtt Észak-Anglia és egyes városok lakosságának legfontosabb foglalkozása volt. Érthető tehát, hogy nem szívesen láttak semmiféle ter-

vet, amely ezeket a foglalkozásokat fenyegeti. Azért tiltották meg pl. a gyapotbevitelt a gyarmatokból, mert látták, hogy tönkreteszi a gyapjúipart. Azonban ezzel a tilalommal a kérdés nem lett megoldva, hanem inkább kezdetét vette a gyapjú és a gyapot harca, amelyben végül is a *gyapot győzött*, a King Cotton. Mivel Skóciát az angol tilalmak akkor még nem kötelezték, először ott honosult meg a gyapotipar, majd Liverpool és Manchester környékén. Különösen óriási lendületet vett ez az ipar akkor, amidőn Amerikában felfedezték a gyapottisztító gépet, amely a magról szakadás nélkül lefejti a gyapotszálat, majd pedig a különféle szövőszékeket és gőzerőre rendezték be a gyapotipart. Bár Angliában egy szál gyapot sem terem, mert a klíma arra alkalmatlan, mégis első ebben az iparban az egész világon. A világ 160 millió orsójából 57 millió Angliában dolgozik és körül-belül 800 ezer szövőszéke van. Mindezek együtt 600 ezer embert foglalkoztatnak. Évente 7—8 milliárd pengő értékű gyapotot visz be Anglia főképen az Usaból, Indiából és Egyiptomból. Viszont 11—12 milliárd értékű gyapotszövetet és gyapotfonalat visz ki. Ez utóbbit főképen az európai országokba, a gyapotszövetet pedig a meleg klímájú vidékekre viszik.

A régebbi gyapjúszövés a gyapotipar mellett nagyon elmarad. A gyapjú bevitel és kivitel értéke körül-belül csak egyharmada a gyapot értékének. Azonban az angol gyapjúipar még így is nagyon előkelő helyet foglal el Nagybritannia gyáriparában. Az egész világ gyapjúiparában pedig kétségtelenül övé az első hely. Ez az ipar annyival kedvezőbb helyzetben van, hogy maga Nagybritannia is nagyon sok gyapjút termel virágzó juhtenyésztése folytán, másrészt a Föld legjelentősebb gyapjútermelő területe (Ausztrália) Nagybritanniához tartozik.

A gyapot- és gyapjúszövésnél jóval jelentéktelenebb a *vászongyártás*. Ennek azonban az is nagy oka, hogy a

világháború következtében elveszítette Oroszországot, amely a legtöbb kendert és lent termelte a világháború előtt a világon. Az angol vászongyártás azonban még a mai kedvezőtlen viszonyok mellett is felveszi a versenyt bármely más állammal.

A zöld sziget (Irország).

Hazánkban kevéssé ismert ország, pedig az ír és a magyar haza sorsában nagyon sok a megegyezés, a párhuzam. És mint a magyar kérdés, amíg meg nem oldják, fenyegetni fogja folyton a Közép-Európa összekovácsolt abroncsait, épenúgy a Nagybritannia sem lehet nyugodt mindaddig, míg az ír kérdést az írek megelégedésére meg nem oldja.

Az Ir-szigetet a viharos Ir-tenger választja el Anglia földjétől. Nem nagy ország, mindössze 84 ezer km², tehát Bihar megye területével kisebb, mint a trianoni Magyarország. Felülete meglehetősen egyhangú. A sziget belseje alacsony terület, amelyen számos dombsor, széles földhát húzódik végig. Hegységek jobban csak a partvidékeken vannak. Tehát valóságos medenceszerű terület, amelynek szélei magasabban vannak, mint a belseje.

Éghajlata roppant enyhe, mert a közelében elhaladó Golf-áramlás melegíti télen ághajlatát. Az uralkodó nyugati szelek rengeteg nedvességet szállítanak területére. Azért az eső nemcsak elég, hanem valósággal sok is. Az évi csapadék 2000 mm-en is felül van, míg Budapesten átlag 500—600 milliméter szokott esni, tehát $^1/_3$ annak. A sok csapadék a földmívelésnek egyáltalán nem kedvez, mert a mi gabonáink nem bírják ezt a sok nedvességet, másrészt a nyári meleg is kevés az érlelésre. Csak a zab birja még eléggé, azért ez a főtermény. Mellette a burgonya a legelterjedtebb, amely a szegény nép legfontosabb tápláléka. A nedves és meleg klíma azonban igen nagy hasznára van a réteknek és legelőknek, amelye-

ket folyton friss, zöld fű borít. Innen kapta a Smaragdsziget, vagy Zöld-sziget elnevezést. Igen fontos terménye még a *len*, amely a nyirkos, meleg klíma mellett magasra nő és igen finom szálú. Az angol lenvászon az ír lennek köszöni nagyrészben finomságát és jóhírét. Irország gazdasági életének igen nagy baja, hogy ásványi kincsei nincsenek. Ásványokat rejtő hegységei u. i. tövig lepusztultak.[1]

A szigetországnak *történeti sorsa* rendkívül szomorú. Kelta lakosai már korán, a VI. században felvették a keresztény vallást. Az akkor még pásztorkodást folytató nép törzsekre szakadozva, bencés apátok vezetése mellett folytatta vallási és állami életét. A népvándorlások vihara alatt igen fontos szerepet töltött be, amit nem igen szoktak emlegetni. Irország volt ugyanis a *klasszikus műveltség egyik legfontosabb mentsvára*. Ennek kolostoraiban találtak menedékre a klasszikus írók és innen indult ki le nem kicsinyelhető mértékben az a mozgalom, amely Nyugat- és Közép-Európában egy új, keresztény kultúrát teremtett. A kontinensen a keresztény vallás hirdetői között szép számmal voltak írek (Szent Kolumbán, Gallus, Fridolin, Virgilius stb. stb.). Nagy Károly udvarában is az írek voltak a tudomány és kultúra terjesztői.

Végzetessé vált a Zöld-szigetre az angolok közelsége, akik már a XII. században nagy hatást gyakoroltak az ír népre. Kenyértörésre azonban igazán csak akkor került a sor, amikor az angolok, majd a skótok is protestán-

[1] A szénhiányon Irország vizi erőinek fokozottabb kihasználásával iparkodik segíteni. Jelenleg a Shannon folyó torkolata előtt építenek hatalmas erőműtelepet, amely 260 ezer lóerőt tud szolgáltatni. A munkát német mérnökök vezetik. A gépek is német gyártmányok. A Shannon vizi erejének teljes kihasználása lehetővé teszi az összes írországi vasutak elektromosítását, sőt még a gyáriparnak is jut. Ezzel Irország jórészt függetleniti magát az angol széntől (Peterm. Mitt. 1927. 158. l.)

sokká lettek. A mélyen vallásos írek hűségesen kitartottak katholikus vallásuk mellett. Az ellentét ismételt háborúra vezetett, amelyeken az erősebb és szervezettebb angolok véres kegyetlenséggel vettek erőt. Különösen Cromwel bánt kegyetlenül a leigázott írekkel, akiktől elkobozta földjeik nagyobb részét és azt angol és skót protestánsoknak adta. Az Act of Settlement (1625) és az Act of Satisfaction (1653) 50.000 ír családot fosztott meg földjeitől és azokat az ország legterméketlenebb vidékére szorította. Ezek a háborúk és zsarolások több mint 600 ezer ember életébe kerültek. 1656 körül már a föld $^2/_3$-a az angolok és skótok kezében volt.[1] Az írek tehát szolgák lettek saját hazájukban. Azonban az angolok minden igyekezete, hogy megtörjék az íreket, hiába való volt. Az írek ugyan megfogyatkoztak, de meg nem törtek. Akik az angolok elnyomó politikáját már nem bírták, azok kivándoroltak Amerikába. Innen magyarázható az az óriási népcsökkenés, amelyhez hasonlót Európa más országaiban nem tapasztalunk. A szigetnek 1845-ben még 8·3 millió lakosa volt és ma alig van 4·5 millió. A többi elhagyta leigázott hazáját. Csak magában az 1845—48. esztendőkben 1·5 millió vette a vándorbotot, 600 ezer pedig a rossz termés miatt éhen pusztult a legműveltebb Európa szomszédságában! Az idő azonban lassan-lassan kedvezett az íreknek. A napoleoni-hadjáratokkal újból megindultak a szabadságmozgalmak és azóta folytonosan tartanak napjainkig. Az Amerikába vándoroltak pénzzel bőven támogatják honfitársaikat. Amerikában alakult meg a sinn fein (kelta szavak = mi egyedül!) mozgalom, amely már nem elégedett meg a home rule-val (= honi törvényhozás, önkormányzat), hanem teljes függetlenségre törekszik. A világháború alatt a németnek 1916-ban sikerült felkelésre bírni az

[1] Vogel: Das neue Europa II. 312. l.

íreket és bár az angolok győztesek maradtak, mégis a háború végéig az ír katonák kényszerű mellőzése és Irország szükségessé vált megszállása sok erőt lekötött. 1919-től De Valera vezetése mellett az ír szabadságmozgalom valóságos pusztító jelleget öltött. Az angolok végre engedni voltak kénytelenek. Elismerték 1920-ban Irország függetlenségét, amely csak personális unióban van Nagybritanniával. Azonban a protestáns vallású bevándorlóktól lakott északkeleti sarkot, a legiparosabb és leggazdagabb részt kiszakították Irország területéből. Ez az *Ulster* tartomány, melynek a hajógyártásról és fonó iparáról híres *Belfast* (400 ezer l.) a fővárosa. A nacionálista írek, különösen De Valera hívei nincsenek az eredménnyel megelégedve, mert Ulster egyesítését és önálló köztársasági államformát követelnek.

Anglia magatartását nem mentheti, de némileg magyarázza az a körülmény, hogy Irország birtoka Angliára nézve valóságos életkérdés. Nem a föld miatt, nem is az emberek miatt, hanem mivel Irország Angliának ideális hátvédje, amely elhelyezkedésénél fogva nyugatról mindennemű támadást lehetetlenné tesz. Irország elszakadása, vagy ellenséges kézre jutása, olyan feladat elé állítaná az angol hajóhadat, amellyel csak nehezen tudna megbirkózni.

A felszabadulás után új élet kezdődött az Ir-szigeten. Ez az élet azonban súlyos feladatok előtt áll. Az ország nagyon elhanyagolt, a forradalmaktól rendkívül sokat szenvedett. A hosszú elnyomás idején az írek nem vesztették el vallásukat, nemzeti érzésüket, de elvesztették nyelvüket. Az egész Ir-sziget 4·5 millió lakosából csak 100 ezer ember van, aki kizárólag csak írül beszél; 700—800 beszél ír és angol nyelven. A többi már nem ismeri nemzeti nyelvét. Az új állami berendezkedés azonban hamarosan jelentékeny változásokat hoz létre, mert minden eszközt felhasználnak a kiveszésnek indult

nyelv felélesztésére.[1] Az ír szabadállamnak ritka lakossága miatt csak kevés városa van. Legnagyobb és legnépesebb *Dublin*, a főváros (430 e. l.).

Az angol nemzet és brit világbirodalom kialakulása.

Az angol nemzet kialakulása a Krisztus születése utáni III—XI. századokban történt. A római hódítás idején különböző *kelta* népek lakták a szigeteket. A római uralom ugyan magas kultúrát teremtett a brit szigeteken is, hiszen számos város őrzi nevében a római eredet emlékét és biztos tudomásunk van virágzó vasiparról és gyapjúszövésről, de mivel a római megszállás csak rövid ideig tartott, azért a romanizálás nem tudott erősebb gyökeret ereszteni a kelta lakosságba.

A római birodalom bukása után a beköltözködő *angolszászok* uralma alá került a keleti nagyobb sziget. Később a *dánok* inváziója következett, akik heves küzdelmet folytattak az angolszászokkal a hegemóniáért. Ebbe a küzdelembe avatkoztak bele a Franciaország északi részén lakó és már jórészt romanizált *normannok*, akik fejedelmük, Hódító Vilmos vezérlete alatt átkeltek a La Mancheon és Hastings közelében csatát nyerve (1066-ban) a sziget uraivá lettek. Lassankint a hódítók és a leigázottak összekeveredtek és kialakult az egységes angol nemzet és az angol nyelv. Az angol nyelv ma is mutatja ezt a keveredést. A nyelvgerince : a declinatio és a coniugatio, valamint a törzsökös szavak angolszász eredetűek, a szókincsnek közel fele ellenben francia származású. Az angol nyelv századok folyamán csaknem minden más nyelvet kiszorított a szigetről. Csak Wales-félsziget lakosainak egy része és az írek kisebb része őrizte meg kelta nyelvét.

[1] E. Fels : Die Wiederbelebung der irischen Sprache. Pet. Mitt. 1927. 37—41. ll.

Vallásban már közel sem olyan egységes ország Nagybritannia, mint nyelvben. A tulajdonképeni Angolországban az *anglikán vallás* az uralkodó, amelyet másként püspöki, Episkopális Egyháznak is neveznek. Az anglikán vallás VIII. Henrik bosszúműve Róma ellen, mivel házasságát nem bontották fel. Igazi vallássá csak Erzsébet királyné uralkodása alatt lett. A hittételek igen közeli rokonságot mutatnak a kálvinista vallással. A szertartásokban és a hierarchiában azonban a katholikus vallással rokon. Az anglikán vallás hittételeit, szertartásait a Common Prayer Book című könyv foglalja magában, amelyet 1549-ben adtak ki először, de 1662-ig több változáson ment keresztül, mindjobban eltávolodva az eredeti, lényegében még katholikus, de Rómától már elszakadt vallási felfogástól. Az utolsó félszázad folyamán az anglikán vallás hívei és papjai között egyre erősebb lett a katholicizmus felé való orientálódás és egyre jobban sürgették a Common Prayer Book átdolgozását ebben a szellemben. A követelők élén az anglikán vallás főpapja, a canterbury-i prímás áll. A lordok háza a változtatást nagy többséggel (242 : 88) el is fogadta, de az alsóház elvetette. Ez a tény azonban nem fogja megakadályozni az anglikán vallás katholikus felfogású részének győzelmét. (Der Britische Gebetbuchstreit. Reichspost 1928 jan. 1. száma). A vallások híveinek számát biztosan tudni nem lehet, mert a népszámlálások adatai között a vallás nem szerepel. Csak az egyházak feljegyzései alapján lehet következtetni, bár ezek közül is csak a régebbiek (1902) állnak rendelkezésre, pedig azóta tetemes eltolódások történtek. Ezek alapján 1902-ben Anglia és Skócia területén több mint két millió katholikus élt : 1·6 millió Angliában, 0·5 millió Skóciában. Skóciában a kálvinista felfogású presbiteriánus egyház számlál legtöbb hívet. de Angliában és Skóciában nagy számban vannak az államegyháztól elszakadt különféle protestáns felekeze-

tek is. Az izraeliták száma igen kevés, mindössze 6·5‰-e a lakosságnak (nálunk 5%-a).

Kevés nép volt a világtörténelemben, amely a kultúra kialakításában, tovább fejlesztésében és elterjesztésében olyan nagy érdemeket szerzett, mint az angol. Talán egyedül a rómaiak teljesítménye mérhető össze az angolokéval. Valóban, érdekes párhuzamot lehet vonni e két népóriás kialakulása, terjeszkedése és kultúrális érdemei között. A római nép is számos néptörzs összeolvadásából alakult ki épenúgy, mint az angol. Mindkettőnek első és legfontosabb teendője, hogy korlátlan úr legyen szigetén, illetve félszigetén. Azért visel Róma évszázados hadjáratot a szomszédos néptörzsekkel, az angolok pedig a keltákkal. Róma nagyhatalmi kialakulása akkor kezd hatalmas lépésekkel előrehaladni, amikor birtokában volt a félsziget természetes határainak. Az angol nagyhatalom kifejlődése szintén a szomszéd kelták (skótok, walesiek, írek) megnyerése, illetve kegyetlen leigázása után kezd rohamosabban kialakulni.[1] A hatalmi terjeszkedés útja azonban más a két népnél. A római nép mindig kontinentális nép maradt, az angol ellenben helyzetének megfelelően oceánikus, tengerjáró nép lett. A római a szárazföldön hatol előre, megszállva a legfontosabb természetes útvonalakat. Az angol a tengeri utakat szerzi meg (Gibraltár, Szuez, Aden, Singapure, Magellan-szoros stb.) és biztosítja magának. Az akadályok legyőzésében mindkettő rendkívül szívós. A cél eléréseért semmi áldozat vissza nem riasztja őket. Amilyen hosszan és elkeseredetten küzd Róma Karthagóval és Mithridatesszel, épenolyan makacs kitartással küzdött Anglia Spanyolországgal, Hollandiával és Franciaországgal, míg hatalmukat veszélytelenné, vagy épen semmivé nem tette. Róma szeretett a kis népek védője,

[1] W. Vogel: i. m. I. k. 61. l.

protektora címében tetszelegni, de letiporta őket, mihelyt útjában voltak (görögök, numidák, Egyiptom stb.). Anglia seregekkel védi Portugáliát Napoleon ellen, a hitrokon hollandusokat a spanyolok ellen, küzd a görög szabadság kivívásáért, de elrabolja a holland (1780) és a dán flottát (1807), mert ellenfelével, Napoleonnal éreztek és kíméletlenül megtámadja a faj- és hitrokon búrokat Dél-Afrikában, mert területükre éhezett. De vannak szebb lapok is a két nép történetében. A hódító római sereg nyomában nemcsak az adószedő járt, hanem a római colonus, a gyarmatos is. A hódítással együtt járt a kultúra : az erdőírtás, földmívelés, szőlőkultúra, bányászat, ipar és kereskedelem. Városok épültek az ókori civilizáció és kultúra minden kellékével, pompás utak kötötték össze a tartományokat, folyókat szabályoztak, mocsarakat csapoltak le.

Anglia kultúrális tevékenysége még a rómait is felülmúlja. Az angolok kolonizálták Amerika északi részét, egész Ausztráliát, Afrikában közel 6 millió □ km-t, és Ázsiában is hatalmas területeket. A kritika megbélyegezheti sok tekintetben a római és az angol nép sokszor igazságtalan, kegyetlen eljárását, de azt nem lehet kétségbe vonni, hogy az emberiségnek mindkét nép rendkívüli szolgálatokat tett. A római művelődés elterjesztése nélkül Európa még századokkal hátrább volna. Az angol kolonizáció nélkül óriási földterületek feküdnének parlagon a többi világrészeken, amelyekről ma fel sem becsülhető értékeket kap az emberiség.

Az angol gyarmatosításban *két nagy korszakot kell* megkülönböztetni, amelyek között határul a napoleoniháborúk szolgálnak. A kolonizáció első korszakában a főfigyelem Észak-Amerikára irányult, ami természetes is, mert épen szemben van Angliával. Az első angol gyarmatok 1600 körül keletkeztek a mai Unió keleti partjain. Nem szabad azonban ekkor még céltudatos állami gyar-

matosításra gondolni, az ilyen gyarmatosítás ugyanis jóval későbbi keletű.[1] A kolonizáció első korszakaiban többnyire az anyaország politikai, társadalmi, vagy vallási viszonyaival elégedetlen, vagy ellentétes felfogásuk miatt kiüldözött elemek keresnek és alapítanak a gazdátlan földeken új hazát. Így alapítottak gyarmatot 1620 körül az úgynevezett *peregrinusok*, majd nem sokkal később az anglikánoktól üldözött *puritánok*. Később Baltimore lord vezetése alatt katholikusok jöttek, akik a St. Mary (ma Maryland) gyarmatot alapították. Cromwel diktatúrája alatt a királypártiak, majd a királyság visszaállítása után a köztársaságiak vándoroltak ki. A gyarmatosítás vezetésében és némiképen finanszirozásában nagy része volt az I. Jakab idején 1606-ban alakult két kereskedelmi társaságnak: a *London* és a *Plymouth Companynak*.[2] A XVII. század végén már hatalmas angol gyarmatbirodalom fejlődött ki Észak-Amerikában, amelyhez az 1763. évi párisi béke a mai Kanada és a Missisipi-medence területén fekvő francia gyarmatokat is hozzákapcsolta. Így tehát Észak-Amerikának legértékesebb része Anglia gyarmata lett. Ez a nagy és gazdag gyarmatbirodalom azonban a XVIII. század végén (1783-ban) különféle okok miatt elszakadt az anyaországtól. Csak a mai Kanada maradt az angolok kezén.

Ezen nagy veszteségért Anglia nemsokára kárpótolta magát. Rendkívül ügyesen kihasználta az európai államok civódásait, versengését. Az 1600-ban alakult Keletindiai Társaság az anyaország támogatásával megszerezte százados harcok után Elő-Indiát, amely az 1857. évi felkelés után állami gyarmat lett. James Cook kuta-

[1] Supan: Die territoriale Entwicklung der europäischen Kolonien 61—74., 91—99. ll.
[2] W. Vogel i. m. I. 82. l.

tásai nyomán a XVIII. század végén Ausztrália is ismeretes, majd hamarosan angol gyarmat terület lett. Sydney helyén 1788-ban létesült az első telep, amikor Phillip kapitány fegyenceket telepített ide. Rövid ötven éven belül egész Ausztrália és Óceániának nagyobb része angol kézre került. Afrikában 1782-ben vetették meg igazán a lábukat, amikor a fokföldi holland gyarmatosokat (búrok) északra szorították, majd 1899—1901. angol-búr háborúban csaknem egész Dél-Afrikát megszerezték. Ugyanezen idő alatt megvetették lábukat Közép- és Észak-Afrika egyes részein is. Egyre nyilvánvalóbb lett az a grandiózus terv, hogy Afrika keleti felét egészen hatalmukba kerítsék. A németek leverésével sikerült megteremteni Alexandriától Capetownig terjedő összefüggő hatalmas gyarmatot. Ezzel az *Indiai-óceán igazi angol beltenger lett*, hiszen a legértékesebb földterületek és a legfontosabb átjárók és védelmi pontok itt mind angol kézben vannak.

A brit birodalmat joggal nevezhetjük *világbirodalomnak:* mert mind a hat világrészen képviselve van és mert a történelem nem ismer ehhez mérhető kiterjedt és népes birodalmat sem a multban, sem a jelenben. A brit világbirodalom területe 40 millió □ km, tehát négyszer nagyobb Európánál, lakossága 460 millió: annyi, mint egész Európáé. Az egész szárazföldnek (150 millió □ km) és az 1800 millióra becsült emberiségnek *negyedrésze* brit hatalom alatt áll.

Az egyes gyarmatok eloszlását a következő táblázat mutatja:

1. *Európában:*

Gibraltár,
Malta, Comino, Gozzo.

Összesen 308 □ km, 250.000 lakossal.

2. *Ázsiában:*

Ciprusz,
Arab védett államok,
Palesztína (védett állam),
Mezopotámia (Irak),
Indiai császárság,
Szigetek az Indiai-óceánban,
Hongkong stb. és Aden.

Összesen 6 millió □ km, 340 millió lakossal.

3. *Afrikában:*

Angol-Egyiptomi Szudán,
Gambia, Sierra Leone, Aranypart, Nigéria,
Délafrikai Egyesült Államok,
Rhodesia, Nyanza, Tanganyika, Kénia,
Uganda, Szomáli-föld és egyes szigetek.

Összesen 10 millió □ km, 40 millió lakossal.

4. *Amerikában:*

Kanada,
Új-Fundland, Labrador,
Brit-Honduras, Jamaika, Brit-Guayana.
Több sziget az Atlanti-óceánban.

Összesen 10 millió □ km. 11 millió lakossal.

5. *Ausztráliában:*

Ausztráliai Egyesült Államok,
Új-Zealand,
Szigetcsoportok a Csendes-óceánban.

Összesen 8·5 millió □ km, 6 millió lakossal.

6. *Antarktisz területén:*

Nyugati Antarktisz,
Ross Dependency,
Dél-Georgia és Dél-Orkney szigetek.

Összesen 5 millió □ km, 1300 lakossal.

7. *Nagybritannia és Irország* 314 ezer □ km, 48 millió lakossal.

Az utóbbi évtizedekben változás állott be a gyarmatoknak az anyaországhoz való viszonyában. A folyton népesedő, gazdaságilag folyton erőteljesebbé váló területek egyre fejlődő súlyt nyertek az angol politika irányításában. A gyarmatoknak a világháborúban való részvétele pedig különösen megnövelte a gyarmati lakosság önérzetét. Egyes birtokoknál már az elszakadás vágya is felmerült, ha Anglia vonakodnék jogait rájuk is kiterjeszteni. A háborúban megviselt és hálára kötelezett Anglia nem engedte túlfeszíteni a húrt. 1926 november havában tartott Brit Birodalmi Konferencián a négy legfontosabb angol birtok : Dél-Afrika, Ausztrália, Új-Zealand és Kanada, valamint a részben függetlenné lett Irország bizonyos tekintetben *társországai* lettek Angliának. A nevezett *Dominiumok* «autonóm államok» a Brit birodalom keretein belül ; egymással egyenlő rangúak, egyik sincs a másiknak semmi tekintetben alávetve, de kötve van mindegyik a Korona iránt tartozó közös engedelmeskedéshez. Szerződéseket köthetnek idegen hatalmakkal, követeket, konzulokat is küldhetnek, de ezek csak a Dominiumot illető kérdésben intézkedhetnek. A főkormányzót (Generalgouverneur) a király nevezi ki ezután is, de nem az angol kormány, hanem az illető Dominium kormányának ajánlására. A király címe ezentúl : «Nagybritannia, Irország és a tengerentúli Brit Dominiumok királya».[1]

Franciaország.

Nagybritanniától a La Manche-csatorna választja el Franciaországot. Rendkívül kedvező helyzete, földjének szerencsés tagoltsága és gazdagsága, valamint lakosságá-

[1] Geogr. Zeitschr. 1927. 39. l.

nak értékes sajátságai Franciaországot Földünk egyik legelső államává tették. Hosszú és jól tagolt partvidéke szabad közlekedést biztosít neki a tengereken. Csaknem ugyanilyen hosszú szárazföldi határai közvetlen összeköttetésbe hozzák Közép-Európa legműveltebb népeivel: a belgákkal, németekkel, olaszokkal. Felszínének gazdag tagoltsága változatos termelést tesz lehetővé, de mégsem okoz az egyes részek között olyan éles elkülönülést, mint a szomszédos Németország tagoltsága, ahol valóságos akadálya a nemzeti egység teljes kialakulásának.

A Francia-alföld.

A Francia-alföld olyan szerepet tölt be Franciaországban, mint a Londoni-medence Angliában. Itt ringott bölcsője a Galliából kialakuló Franciaországnak, ennek földjén viharzott le csaknem minden fontosabb küzdelem, amely a francia hatalmat megtörni iparkodott. Franciaország kialakulásától kezdve ezen a vidéken volt mindig a politikai és gazdasági súlypont. A Londoni-medencével szemben mindkét szempontból megtartotta elsőségét máig. Ez a jelenség könnyen érthető, ha meggondoljuk, hogy a Francia-alföld egyrészt legtermékenyebb sík vidéke és legsűrűbb lakosságú tája Franciaországnak, másrészt az ország tájai közül ez határos az ősi rivális birodalmakkal: Nagybritánniával és Németországgal, valamint a mai tengeri kereskedelem legfőbb színterével, az Atlanti-óceánnal. Mint leggazdagabb, politikai szempontból legtöbb ellenséges és békés érintkezésnek kitett országrész, természetszerűen mindig felülmulta minden szempontból a többi tájakat.

A Francia-alföld nem olyan sík terület, mint a mi Alföldünk, mert különösen a keleti részén meglehetős magas és hosszan vonuló dombsorokat és lapos földhátakat találunk. Felszíne alapján tehát nem egységes

terület, de *keletkezése* alapján Európa egyik legszebb, legtanulságosabb *természetes vidéke.*

A Francia-alföld helyén Földünk történetének középkorában nagy medenceszerű mélyedés volt, amelyben a triaszkorban tenger ringott. Ennek a tengernek hullámai a Vogézek, Bretagne és a Francia-középhegység régi hegységeit csapkodták. Évezredek alatt ebből a tengerből rengeteg anyag rakódott le, különösen keleten a Vogézek lejtői alatt. Ennek a triasz-tengerbe rakódott üledéknek a felszínen levő része alkotja a Lotaringiai-hegyvidék egy részét a Vogézek és a Mosel között.

A triaszkori tenger után a jurakorszakban, majd hamarosan rá a krétakorszakban is tengerek borítják a medencét, de mindig kisebb és kisebb térre szorulva és mindig sekélyebben a megelőző tengerek üledéke miatt. Végül a harmadkori tenger teljesen kiédesült és feltöltődött.

A kialakulásnak ez a története magyarázza meg a Francia-alföld érdekes felszíni tulajdonságait. Első és minden térképen észrevehető sajátság az, hogy a terület szélein magasabb, míg belül alacsonyabb. Legmélyebb része Páris körül van : az *Ile de France*, amely a medencének a közepét jelzi. A másik, a kialakulás története után szintén érthető jelenség, hogy ha kelet-nyugati, vagy észak-déli irányban végig haladunk a medencén, akkor a szélen emelkedő magas és régi kőzetekből álló hegységről kiindulva egymástól geológiai tekintetben teljesen eltérő területekre jutunk, amelyek fokozatosan fiatalodnak Párisig és viszont innen a szélek felé haladva fokozatosan idősebb és idősebb korú területekre jutunk. Igen jellemző és a Párisi-medence védelmére nézve rendkívül fontos az a körülmény, hogy az egyes zónák meglehetősen meredek és magas párkánnyal kezdődnek és innen a medence belseje felé a felszín gyengén lejt. Különösen a keleti részen van élesen kifejlődve ez a lépcsőzetes kiemelkedés, amelyeket a modern földrajz *cuestá-*

nak (= réteg lépcsőnek) nevez. A franciák *escarpement*-nak, azaz meredekségnek is nevezik ezeket a lépcsős kiemelkedéseket az egyes zónák kezdeténél. A keleti határvédelem a világháborúban ezekre a cuestákra támaszkodott és támaszkodik ma is. Elzász-Lotaringia elfoglalásával három ilyen cuestán épült erődsorozat védi a Párisi-medencét, de különösen annak középpontját, Páris városát. Az első még a triaszkori rétegek övén épült: Metz-Epinal és Langres. A második a 4—500 méterre kiemelkedő Jura-escarpemente-on helyezkedik el. Legfontosabb pontjai: Meziéres, Verdun, Toul. A kréta escarpemente-on St. Quentin, Laon, Reims a legnagyobb erősségek. Ezek már csak 150—200 méter magas emelkedéseken ülnek. A németeknek óriási nehézségekkel kellett itt megküzdeniök. És jól emlékezhetünk még, milyen hosszan tartó véres és mégis sikertelen küzdelem folyt Verdun, St. Quentin, Laon és Reims magaslataiért.

A Francia-alföld területe Földünk egyik legszebben művelt tája. Igen tanulságos behatóan szemlélni, hogyan alkalmazkodik a gazdasági élet a természeti viszonyokhoz és hogyan iparkodik abból a lehető legnagyobb eredményeket kikényszeríteni. A *triasz-* és a *jura*-rétegekből álló területek, amelyek a legkeletibb részt foglalják el, 300—500 méter magasan feküsznek. A hegyes felszín miatt kevés a szántóföld, a magas fekvés miatt pedig csapadékos és hűvös a klíma. Ezen a területen sok az erdő (Argonni-erdő) és a legelő. Az állattenyésztéssel szemben a földmívelés háttérbe szorul. A második, vagyis a *krétazóna* már jóval alacsonyabb, mint az előbbi, azért a csapadék kevesebb, a meleg viszont nagyobb. Ezen a területen, amelyet a franciák *Champagne*-nak neveznek, a talaj nem igen alkalmas a gazdálkodásra. A porozus, lyukacsos kréta rendkívül gyorsan magába veszi a csapadékot és a napsugarakat erősen visszaveri. Déli része a Marne folyóig igen barátságtalan vidék, mert a felszínt

alig fedi valami kis humusztakaró, a csapadék pedig aránylag kevés. Különösen nyáron szomorú, amikor a perzselő forróság kiöli a gyér növényzetet és szürke mészpor borít el mindent. Ezt a csunya, meszes vidéket a francia Champagne pouilleuse-nek nevezi. Mivel a vidék mezőgazdaságra alkalmatlan, azért a franciák itt nagy katonai tábort létesítettek tüzérségi lövőterekkel. Emiatt a németek rendkívül sokat szenvedtek ezen a vidéken. Itt folyt le 451-ben a Nyugatrómai Birodalom és Attila között is a döntő mérkőzés.

Egészen más táj a *Champagne északi része*, amelyet *Haute Champagne*-nak vagy Champagne humide-nek is neveznek, mert több csapadékot kap, mint a déli rész. Itt a mész erősen keveredik már agyaggal és vastag, humuszos talajt alkot. Ez a vidék a híres *champagnei bor* hazája. A champagnei szőlővidék kb. 35.000 hold területet (200 □ km) foglal el. Az évi termés 700 ezer hl körül szokott lenni. A champagnei bor jó hírét egyrészt a kitűnő talajnak (mész, agyag, homok), másrészt a rendkívül gondos szüretelésnek és borkezelésnek köszöni. A bortermelés és kereskedés középpontjai : Reims, Epernay és Chalon sur Marne. A könnyen vájható krétaréteg igen jó, száraz pincéket nyujt a helyszínen, ami szintén fontos körülmény. Reims körül 13, Chalon mellett 7 km-t ér el a pincék hossza.

Reimstől északra a krétazóna gazdasági élete ismét nagyot változik. Ez a rész a francia Flandriát, Artoist, Picardiát és Normandiát foglalja magában, tehát Franciaország egész északi részét Belgium és a Cotentin-félsziget között. Mivel a vidék a tenger közvetlen szomszédságában fekszik, azért itt bőséges csapadék van. A talaj pedig jóval termékenyebb, mint a Champagneban. A sok csapadék miatt kitűnő rétek és legelők vannak mindenütt. Párist jórészt innen látják el szarvasmarhával, tejjel, vajjal, sajttal és lovakkal. Az állat-

tenyésztés mellett a földmívelés is fejlett. Egyes helyeken, pl. Amiens város vizenyős vidékén hatalmas konyhakertészet fejlődött ki, amely Párisba és Londonba rengeteg zöldségfélét szállít. A gyakori csapadék olcsóvá teszi a kertészkedést, a két nagy város közelsége pedig biztos piacot nyujt. Még egy érdekes jelenségről kell megemlékeznünk. A sok eső és a hüvöses nyár miatt a szőlő itt már nem díszlik. Helyét az almatermelés foglalja el, amely kevés helyen olyan nagyarányú, mint itt. A réteket, legelőket, szántóföldeket, kerteket almafasorok szegélyezik. Az almából főként almabort szüretelnek, amely a vidék lakosságának mindennapi itala. A sok almafa és a gyakran dühöngő nyugati szelek ellen védelmül ültetett kisebb-nagyobb ligetek valóságos *parkszerűvé* teszik a tájat, amely kétségtelenül egyik legszebb része Franciaországnak.

A *belga határ* közvetlen szomszédságában már nem a földmívelés és az állattenyésztés, hanem a *gyáripar*, a gazdasági életnek legfontosabb ága. Itt alakult ki *Franciaországnak legjelentékenyebb iparvidéke* és *itt él legsűrűbben a lakosság*. Különösen a szövő- és fonóipar virágzott fel erősen. Az ipar kifejlődését számos földrajzi és történelmi körülmény segítette elő. Ez a vidék (a régi Flandria egy része) már a középkorban, sőt még előbb, az ókorban is nevezetes volt fonó-szövő iparáról. A flandriai vászon- és gyapjúszövet mindenütt híres volt, a flandriai takácsokat mindenütt szívesen fogadták. A szövő-fonóipar tehát ezen a vidéken mindig virágzott. A tengerhez való közelsége is nagy hasznára van, mert könnyen és olcsó vizi úton kapja a gyapotot a mai szövőipar legfontosabb nyersanyagát. A gyapot feldolgozására a vidék csapadékos klímája miatt épenolyan alkalmas, mint Angliában Manchester környéke. Igen fontos végül a kőszénben való gazdagság, amely a modern gyáripar kifejlődésének nélkülözhetetlen kelléke. A flandriai szén-

vidék, amely Belgiumból nyúlik át francia területre, szolgáltatja a francia széntermelés 65%-át.[1] A gyárvidék legfontosabb városai: *Lille* (201 ezer l.), *Roubaix* (110 ezer l.), *Tourcoing* (95 ezer l.) és *Saint Quentin* (40 ezer l.). A tengerparton vannak *Calais* és *Boulogne* átkelő kikötők Angliába. A Seine (Szajna) torkolatánál van *Le Havre*, Franciaország legforgalmasabb kikötője.

A világháborúban Franciaországnak a júra- és krétafennsíkon elterülő, imént ismertetett vidékei szenvedtek legtöbbet. Elpusztult 740 ezer épület, köztük 23.000 gyár. Földönfutóvá lett 5 millió ember, műveletlenül maradt közel 2 millió hektár föld. A németek terhére megindított újjáépítés 1924 jan. 1-ig helyreállított 600 ezer házat, 21 ezer gyárat, visszatelepített 4 millió embert. (Hickmanns: Geogr.-Stat. Universal Atlasz. 1925 75. l.)

Ennek a nagy, gazdag és művelt vidéknek szíve-lelke *Páris*. Kevés ország van a világon, amelynek fővárosa minden tekintetben olyan vezető szerepet játszana, mint Páris Franciaországban. Láttuk, hogy a Francia-alföld földrajzi helyzete és gazdagsága miatt jelentősebb és fontosabb, mint Franciaország többi tájai együtt. Ennek az alföldnek pedig Páris a természetes középpontja, amely mintegy gyüjtő tükör magába szedi, összegyüjti a Francia-alföld, sőt egész Franciaország összes szellemi, anyagi javait. Európában csak Bécs, Budapest, Prága foglalnak el országukban hasonló helyzetet. Páris mint a Francia-alföld középpontja, természetes centruma az összes északfranciaországi vasutaknak. A nemzetközi forgalom több nagy transkontinentális vasútja is itt keresztezi egymást: London—Calais—Páris—Turin—Ancona—Brindizi (peninsuláris express); London—Páris—München—Bécs—Budapest—Konstantinápoly (orient express) és Moszkva—Berlin—Köln—Páris (északi express); Páris—

[1] L. Rüger: i. h. 127. l.

Bordeaux—Madrid—Lisszabon (déli express). Az összes francia városok közül Páris kapcsolódik bele legerőteljesebben a nagy transkontinentális forgalomba és Páris van legközelebb azokhoz az országokhoz, amelyekhez Franciaország legéletbevágóbb érdekei füződnek békében és háborúban egyaránt (Nagybritannia, Németország, Belgium). Lyon, Marseilles, Bordeaux gazdag vidékek középpontjai és a két utóbbi virágzó kikötő is, de a nagy nemzetközi forgalomtól kissé félre esnek és a szomszédos országok is csak újabbal kezdenek erőteljesebben fejlődni gazdaságilag (Itália, Spanyolország).

Páris *eredete* az ókorba nyúlik vissza. A város *magva* a *Szajna kis szigete*, amelyen a kelta gallusok egy törzsének erődített települése feküdt, a Lutetia Parisiorum. Kitűnő helyzete miatt a római gyarmatosítás után gyorsan fejlődött. Nagy Konstantin és Julianus Apostata hosszabb ideig itt tartózkodtak. A francia királyság kialakulása után Lutetia lett a főváros, amelyet azonban a IV. század óta Parisii, Páris néven emlegetnek. A francia királyok már a középkorban is nagy gondot fordítottak fővárosukra, amely egyeteme révén már akkor egyik középpontja volt a keresztény művelődésnek.

A város lakossága és területe lassan, de folytonosan szaporodott. Páris is a harmonikusan és nem ötletszerűen fejlődő városok közé tartozik. A XIII. század végén 100 ezer lakosa volt, míg Londonnak ugyanakkor csak 45.000. A hosszan tartó angol-francia háború és a pestis megakasztotta ugyan a gyorsabb fejlődést, de azért a XVI. század elején százezren felüli lakosságával még mindig Páris volt Európa legnépesebb városa. A XVI. század végén azonban London már megelőzi, mert 1600 körül Londonnak 250 ezer, Párisnak 230 ezer lakosa volt.[1] A francia királyok a XVII—XVIII. század-

[1] J. Beloch: Antike und moderne Grosstädte. Zeitsch. für Soc. wissensch. I. (1898) 421., 422., 501., 502. ll.

ban mindent elkövettek, hogy Párist Európa legszebb, legnagyobb és legnépesebb városává tegyék. Tervük egy része sikerült is, mert XIV. Lajos óta kétségkívül Páris volt Európa legszebb városa, amely egyúttal vezető szerepet kezdett betölteni a művelődés terjesztésében is. Nagyság és népesség tekintetében azonban Londont többé elérni nem tudta, mert 1700 körül ennek 600 ezer, Párisnak 500 ezer, 1801-ben Londonnak 865 ezer, Párisnak 548 ezer lakosa volt. Ma már másfélmillióval előzi meg a 4·6 milliós London a hárommillió lakosú Párist. (Nagy Páris 4·4 millió, Nagy London 7·6 millió.)

Páris városa kezdettől fogva erődített város volt. Ez a körülmény jól szemlélhető a város utca hálózatán, amely szépen mutatja a koncentrikus fejlődést és a régi bástyák helyét.[1] A lakosság szaporodásával együtt nőtt a város is, amelynek fejlődésével a régi bástyák jelentőségüket vesztették és koronkint újakat és nagyobbakat kellett emelni. Így nőtt Páris városa századonkint köralakban a Cité, a belváros köré, mint a fa évgyűrűi. A régi, lebontott erődök helyén ma pompás körutak: boulevardok vonulnak. A belső boulevard-t még XIV. Lajos létesítette, a külső boulevard az 1859-ben lerombolt erődvonal helyét foglalja el.

Páris legtöbb érdekes épülete és történelmi emléke a *belső gyűrűben* foglal helyet. Tájékozódásul és kiindulásul válasszuk a *Szajna kis szigetét.* Ezen áll a *Notre Dame* román-gót stílusú gyönyörű székesegyház és a nagy forradalom idején olyan hirhedtté lett *Palais de Justice* és a börtönül szolgáló *Conciergerie.* A Szajna partján vonul a *Champs Elysées* utca, amelynek kezdetét a Place de l'Etoile et Arc de Triomphe jelzi. Ebben az utcában van az *Elysée* palota, az elnök lakása, a Concordia-

[1] B. Ebhardt: Der Einfluss des mittelalterlichen Wehrbaues auf den Städtebau Berlin. 1910. 24—25. ll.

tér, ahol XVI. Lajost és sok előkelőt kivégeztek. Ezután a *Jardin des Tuileries* következik, amelyhez a két régi királyi palota: a *Tuileries* és a *Louvre* csatlakoznak. A Tuileries egy része az 1871-iki kommunista felkelés alkalmával gyujtogatás áldozata lett. A Louvre ma múzeum, amely egyike a leggazdagabbaknak a világon. A Champs Elysées végét a *Place de la Bastille* jelzi, amelyen a börtönül szolgáló régi királyi vár állott. Ennek lerombolása jelentette a francia nagy forradalom kezdetét (1789 júl. 14). Ezekkel szemben a Szajna balpartján van a Mars-mező, a *Champ de Mars*. Itt áll a 300 méter magas *Eiffel*-torony, amelyet az 1889-iki világkiállításra építettek és amelyről nagyszerű kilátás van a városra. Nevezetesebb épületek még a *Palais de Bourbon* és a *Palais du Luxembourg*. Az előbbiben tanácskozik a képviselőház, az utóbbiban a szenátus. A kettő között van a *Hôtel des Invalides*. A Szajnához közel van a *Sorbonne*, Európa egyik leghíresebb és legrégibb főiskolája.

Párist is mint a világ valamennyi városát a külvárosok egész raja veszi körül. Legnevezetesebb *Versailles*, a gyönyörű régi királyi palotával, amelyet XIV. Lajos építtetett. Az óriási épület nagyobb része ma múzeum. Északra van *Saint Denis*, a francia királyok egykori temetkező helye. Páris közvetlen szomszédságában van a város legnagyobb parkja, az ezer hektár nagyságú *Bois de Boulogne*, amely jobban a gazdagok találkozó és séta helye.

Az Elzász-Lotaringiai kérdés kialakulása.

A szomszédos népek határán mindig vannak bizonyos, sokszor kicsi területrészecskék, amelyek egy, vagy több szempontból mindkét ország számára értékesek. Ezek azután örökös Eris almájaként szerepelnek a két szomszéd között. Ennek legvégzetesebb példája az *elzász-*

lotaringiai-kérdés. Két nagy folyó és egy tengerszoros van Európában, amelyeknek birtoklása századok óta gyilkos harcokat idézett fel. Szinte azt mondhatjuk, hogy a Boszporus-szoros, továbbá a Közép-Duna-völgye és a Rajna-völgye körül forog Európának története a XVI. század óta.

A Rajna mellett a Habsburg-világhatalom kialakulása óta (V. Károly) Németország minden gyenge pillanatát felhasználta Franciaország, hogy területének keleti határait lehetőleg messze kitolja Páristól, a fővárostól. Idegen nyelvű területeket igyekezett szerezni, hogy a háború pusztításait saját országától távol tartsa. Régi jelszó, hogy Franciaország a Rajnáig terjed. Pedig a Rajna semmiféle szempontból nem jelölheti a határt Németország és Franciaország között.

Elzász-Lotaringia földrajzi és történelmi szempontból egymástól meglehetősen elkülönülő terület. *Elzász* legnagyobb része sík vidék, amely a Közép-Rajna baloldalán helyezkedik el Baseltől a Saar-medencéig. A síkság nagyobb része igen termékeny, és védett helyzete miatt éghajlata is nagyon kedvező. Elzász a Rajna völgyének legmelegebb vidéke. Szorgalmas lakossága gabonán kívül sok dohányt, komlót és lent termel. A Vogézek felé eső részen nagy *bortermelő vidék* foglal helyet. A földmívelés mellett a gyáripar is nagyon fejlett, mert közel vannak a gazdag saar- és ruhrvidéki szénbányák, de ezenkívül a Vogézekről lefutó folyók is sok gyár gépeit hajtják. Különösen fejlett a gyapot-, gyapjú- és lenipar. Legnagyobb gyárvárosok *Strassburg*, *Colmár* és *Mülhausen.* Igen értékessé teszik Elzász földjét a területén nyitott gazdag *kálisóbányák*, amelyek a mezőgazdaság számára ma már nélkülözhetetlenek.

Lotaringia Elzásszal szemben nem sík, hanem hegyes vidék, amely geológiailag a Párisi-medence keleti peremvidékéhez, a triasz- és jura-övhöz tartozik. A vidék

földmívelésre nem igen alkalmas, de gazdaságilag mégis roppant értékes terület, mert nagyon gazdag vasércekben. A lotaringiai vasérctelep, amely egyike a leggazdagabbaknak a világon, kb. 8000 □ km területre terjed ki. A háború előtt három állam osztozott rajta: Franciaország, Luxemburg és Németország. A valószínű készletet 5 milliárd tonnára becsülik. A régi *német* Lotaringiában a bányászat könnyebb, mert az érctelepek jóval közelebb vannak a felszínhez, mint a francia Lotaringiában. A francia vas azonban jobb minőségű. A lotaringiai vasérc nagyon sok foszfort tartalmaz, azért a Thomas-féle olvasztás feltalálása előtt nem igen vásárolták, mert törékeny volt. Azóta azonban óriási lendületet vett itt a vasbányászat. Németország vasérctermelésének több mint fele Lotaringiából került ki. Lotaringia legjelentékenyebb városa *Metz* (75 ezer l.).

Elzász és Lotaringia ősi *német* területek. A franciák ezeknek megszerzésére a XVI. század közepén tették az első lépéseket. 1552-ben Móric, szász választó és Albrecht, brandenburgi őrgróf Metz, Toul és Verdun püspökségeket átadták II. Henrik, francia királynak, hogy segítse őket a protestántizmus leverésre törekvő V. Károly ellen. Ez az árulás a westfaliai békében (1648) szentesítést nyert. A franciák vérszemet kapva a Német birodalom tehetetlensége miatt, nem nyugodtak, amíg a Rajnáig nem értek. XIV. Lajos francia király ezért viselte a jogtalansága és durvasága miatt hirhedtté lett reuniós és pfalzi rablóhadjáratot. A XVIII. század vége felé (1766) már egész Lotaringia és Elzász francia kézen volt és ott is maradt 1872-ig.[1]

A győzelmes német-francia háború után a németek visszavették Elzászt a Vogézek gerincéig és Lotaringiának egy részét. A határvonal kijelölésénél látszott,

[1] G. Braun: Mitteleuropa. Leipzig. 1917. 124. l.

hogy nem akartak idegen nyelvűeket a birodalomba bekebelezni. Azonban mégis került kb. félmillió francia Németországhoz, különösen Lotaringiában.

A németeket azonban a visszacsatolás után súlyos csalódás érte. A két tartomány lakossága egyáltalán nem fogadta nagy örömmel a Német birodalomba való bekebelezést. A több száz évig tartó francia uralom, ha nem is vette el a túlnyomóan német lakosság nyelvét, de gondolkodását, érzését, kultúrális berendezését alaposan megváltoztatta. A könnyed, sima és néha felületes, de sok önállóságot nyujtó francia uralom után a 76%-ban katholikus lakosság nehezen tudott beletörődni a darabos, kemény és ridegen hivatalos német kormányzásba, amelynek uralkodó protestáns szelleme neki teljesen idegen volt. Az is bizonyos, hogy a német kormányzat részéről súlyos hibák történtek.[1]

Könnyű dolog volt tehát izgatást kezdeni a német uralom ellen, amelyet leszerelni többé nem tudtak. Csodálatosképen nem Lotaringia népe volt az elégedetlenebb, ahol körül-belül 150 ezer francia anyanyelvű élt, hanem az alemannoktól lakott Elzász népe, pedig itt csak 58 ezer francia élt. Az elégedetlenség szításában része volt természetesen a francia kormánynak is, amely az elzászi katonaszökevényeket tárt karokkal fogadta és kitűnően értett a propagandához. A helyzet egy-két évtized alatt annyira megromlott, hogy a világháborúban valóságos ellenséges földszámba vették a németek a két tartományt, mert katonaságából és lakosságából rengeteg volt az áruló és a szökevény.[2]

A kérdés természetesen ma is csak ideiglenesen van megoldva, mert a 70 milliós német nép sem másfélmillió honfitársát, sem leggazdagabb vasbányáit tartósan nem

[1] W. Vogel : i. m. 367. l.
[2] W. Vogel : i. m. 369. l.

hagyhatja idegen kézben. Végül a mai határmegállapítás szerint a két tartomány nem egyéb, mint állandó támadó tábor a Német birodalom ellen, épenúgy, mint volt XIV. Lajos korában.[1] Egyébként is a franciák épen olyan rosszul kormányozzák a területet, mint a háború előtt a poroszok. Ezért a nyugtalanság semmivel sem kisebb, mint volt a világháború előtt.

Burgundia-Rhône-medence és a Provence.

Ha Párisból Svájc felé utazunk, Dijon városánál egy hosszú völgybe jutunk, amely 450 km hosszúságban a Langres-i-fennsíktól a Földközi-tengerig nyúlik. Ez a hosszú és keskeny völgy tektonikus süllyedés, amely az Alpokkal egyidőben keletkezett és amelyet a benne helyet foglaló tengerek, valamint a szomszédos hegyekről lenyomuló gleccserek és az ide ömlő folyók hordalékaikkal feltöltöttek. A vidék ősidőktől kezdve fontos útvonal volt, mert az Északi-tenger partvidékét ezen át köti össze a legrövidebb és legkényelmesebb út a Földközi-tengerrel.

A vidék északi részét *Burgundiának* nevezhetjük a hajdani hasonló nevű hercegség után. Burgundia keleti részét a *Júra*-hegység borítja, nyugati részét a Párisi-medencéhez tartozó *Langres-i*-fennsík széle párkányozza. Közepén a *Saône feltöltött síksága* foglal helyet. Ahány különböző terület, ugyanannyi egymástól élesen elütő kultúra. Igen szépen meg lehet figyelni ezen a kis területen is, hogy a lakosság életmódját, foglalkozását milyen nagy mértékben befolyásolják a természeti viszonyok, vagy talán helyesebb azt mondanunk, hogy az ember hogyan iparkodik a természet kedvezéseit lehetőleg jól kihasználni.

A *Júra-hegység* javarésze Franciaország területéhez tar-

[1] F. Metz: Frankreich u. der Oberrhein. Geogr. Zeitschr. 1925. 75. l.

tozik. Svájc felé a hegység meredeken esik alá, de a Saône völgyébe lankásan, számos széles terraszt alkotva bocsátkozik le. A svájci határon emelkedő legmagasabb rész barátságtalan hegyi táj, hol 5—6 hónapig megmarad a hó. A meszes felszín tele van éles, taréjos kiemelkedésekkel, mésztáblákkal, nyelőlyukakkal, kisebb-nagyobb barlangokkal. A tenyészet a hosszú, kemény tél miatt igen szegény. Csak sovány, csenevész fákból álló fenyőerdők váltakoznak vastag füvű hegyi rétekkel. Lefelé haladva, a Saône völgyébe egyre sűrűbb lesz az erdő, szebbek, dúsabbak a rétek. A fenyők között mindig több a lombos fa, míg végre a bükk lesz uralkodó. Ezen a körül-belül 12—15 km széles, terraszszerűen terjeszkedő hegyi tájon már élénk gazdasági élet van. Mivel az Atlanti-óceán felől jövő szelek irányára épen keresztben áll a Júra, azért nagyon sok csapadékot kap. A hegyi legelők ezért igen dúsak és mindig üdék, még a meszes talajon is. A Júra-vidék tejtermékei, különösen a sajtfélék messzeföldön elterjedtek. A hosszú téli időben házi iparral foglalkozik a lakosság (faipar, szeg, drótkészítés). Leghíresebb az *óraipar*, amely nemcsak a Svájci-, hanem a Francia-Jura vidékén is nagyon elterjedt foglalkozás. — Még alább a bükk helyét a tölgy foglalja el. Itt már kevesebb az erdő és a legelő, de egyre több a szántóföld. Szaporodnak és nagyobbodnak a községek. A Saône völgyében már teljesen a földmívelés és a bortermelés uralkodik. Ez utóbbi foglalkozás nagyon elterjedt, mert a klíma igen kedvező, a meszes és homokos talajban pedig más növény nem fizet olyan jól, mint a szőlő. A síkság déli része ott, ahol a Saône beleömlik a Rhône-ba, mocsaras terület, amelyet a franciák *Dombes* néven emlegetnek. Ezek az apró tavak még a jégkorszak maradványai. Az Alpokból idáig lenyúló gleccserek morenahalmai rekesztették meg vizüket. Az újabb időben részben lecsapolták őket, részben pedig halastavaknak rendezték be.

A Saône völgyét nyugat felől párkányozó hegyoldal véges-végig csupa szőlőültetvény. Erre a célra a meredeken leeső perem nagyon alkalmas, mert száraz és meleg vidék. A franciák *Côte d'Or-nak* (Arany-lejtőnek) nevezik ezt a bortermő vidéket. A Saône-medence borai *burgundi bor* néven kerülnek forgalomba és tagadhatatlanul jó hírük van mindenütt.

Burgundiának a Júra vidékén, vagyis az úgynevezett *Franche Comté* területén két nevezetes városa van: *Belfort* és *Besançon*. Mindkettő nagy és híres erősség, amely a Rajna völgyéből a Saône-Rhône-medencébe vezető utat: a burgundi kaput őrzi. Nyugati részén fekszik *Dijon* (71 ezer l.).

Burgundiától délre a *Rhône-medence* következik, amely hosszabb, de keskenyebb, mint a Saône-medence, vagyis Burgundia. Nyugati oldalán a magas és terjedelmes Francia-középhegység, a Plateau Central emelkedik csaknem közvetlenül a Rhône mellett. Keleten már szélesebb a völgy, mert az Alpok ágai sehol sem jutnak olyan közel a Rhône folyóhoz mint a Plateau Central, amely valóságos meredek falként kíséri a Rhône-t.

A Rhône-medence sok tekintetben hasonló Burgundiához. Az árokszerű mélyedést, amelyben hajdan a tenger hullámai csapkodták a Plateau Central szikláit, maga a tenger, továbbá a gleccserek és a folyók töltötték fel. A talaj itt sem igen jó, mert a homok és a kavics a leglényegesebb alkotó eleme. Különösen az Alpokból jövő Isère és a Durance hordtak rengeteg törmeléket az alpesi erdők kiirtása után, amely XIV. Lajos várépítéseivel volt kapcsolatos. A mellékfolyók törmelékeiből hatalmas mennyiség jut még ma is a Rhône-ba, amely az újabb számítások szerint évenkint 18—20 millió m^3 hordalékot visz a tengerbe.

Deltája ezért évenkint 48—50 méterrel nyomul előre. A két fő torkolati ág: a Grand- és a Petit-Rhône 750 km^2

nagyságú szigetet fognak közre, amely teljesen a Rhône feltöltő munkájának eredménye. Ez a sziget, amelyet *La Camargue*-nak neveznek, igen termékeny talajú, de ma még nagyon mocsaras terület. Mocsarai és tavai mellett roppant érdekes madárvilág van, amelyhez csak a szabályozás előtti magyar Al-Duna madárvilága volna hasonlítható Európában. A füves, járható területeken pásztorkodás folyik. Földmívelés csak a gátakkal körülvett részeken lehetséges. De még a La Camarguenál is szomorúbb az a 300 km² terület, amely a Grand-Rhône-től keletre foglal helyet: a *Plaine de la Crau*, vagy röviden a Crau, amelynél terméketlenebb, kietlenebb vidék nem sok van Európában. Valóságos campus lapidarius, kőmező, amelyet a történelmi idő előtt a Durance halmozott itt fel. A felszín 20—30 cm vastagságban csupa homok, kavics, kőtörmelék. Ez alatt 1·5—2 méter vastag kőkemény, összecementeződött kőzet van, amely minden növényi életet megakaszt, pedig alább már igen jó talajféleség következnék. Újabban iszapos elárasztással és 2—3 méter mély földforgatással igyekeznek ezt a sivár vidéket kultúrtájjá tenni.

A Rhône-medence talaja tehát csak kevés helyen mondható igazán termékenynek. De nem kedvező a klíma sem. A hideg légáramlatoktól ugyan a környező hegyvidékek megvédik, míg a déli meleg levegő szabadon behatolhat. Azért a fagyos, hideg tél ritka. Nagy kár azonban, hogy Plateau Central magas hegyvidéke a nyugat felől szálló felhőket lecsapódásra kényszeríti és így a Rhône-medence esőárnyékban fekszik. A nyári forróséghoz tehát még állandó jellegű aszály is társul.

A természeti csapásokhoz tartozik a *misztrál* nevű hűvös szél is, amely a Plateau Centralról rohan le roppant erővel. Hasonló az Adria mentén fellépő bórához.

A természeti viszonyoknak megfelelően a Rhône-medence gazdasági élete egészen más, mint a minden

tekintetben középeurópai jellegű Burgundiában. A mozgékony és élelmes déli francia igen ügyesen kiválogatta azokat a növényeket, amelyek a természeti viszonyoknak legjobban megfelelnek. Legfontosabb kétségtelenül a *szőlő*, amelynek művelése még a római korba nyúlik vissza. A Rhône-medence domb- és hegyoldalait, különösen nyugaton csupa szőlő borítja. A másik fontos növény az *olajfa*, amely a talaj iránt nem igen kényes, bírja a forróságot és a hosszú szárazságot is. Az olajfa azonban a téli hideg iránt sokkal érzékenyebb, mint a szőlő, azért csak az Isère folyóig hatol fel. Az olajfabogyóból sajtolt olaj a délvidéki lakosság egyik legfontosabb eledele. Harmadik az *eperfa*, amelynek nagyarányú elterjedtségén alapszik a délfranciaországi *selyemhernyótenyésztés* és a virágzó *selyemipar*. Ott, ahol a földet öntözni lehet, különösen az enyhe telű déli részeken, a *főzelék-* és a *virágtermelés* foglalja el az első helyet. Angliában, de különösen Közép-Európában még el sem olvadt jóformán a hó, már megjelennek a piacokon a Rhône-medencében termelt virágok, főzelék- és gyümölcsfélék.

A Rhône-medence legnagyobb városa délen *Marseille* (590 ezer l.). Európának egyik legrégibb városa, mert ősét valószínűen a föníciaiak alapították Kr. e. 900 körül, majd ennek helyén Kr. e. 600-ban alapították a görögök Massiliát. Kitűnő helyzetű kikötő város, amely épen szemben fekszik az egyre virágzóbb északafrikai francia gyarmatokkal. Keletebbre van *Toulon*, Franciaország legerősebb hadi kikötője (90 ezer l.). — Északabbra, a Rhône mellett van *Avignon*, igazi középkori jellegű város, sok régi épülettel, tornyokkal, erődítményekkel. Különösen kiemelkedik a hatalmas *pápai palota*, amely 1309—1378 között a pápák székhelyéül szolgált. A Rhône-medence tulajdonképeni gazdasági és kultúrális középpontja *Lyon*, amely nagyság és népesség tekintetében csak kevéssel marad el Marseille kikötő város mögött (560 ezer l.).

Igen kedvező helyzetű város, amely fejlődését és virágzását annak köszöni, hogy itt megy át több fontos vasúti fővonal, és hogy közelében gazdag vas- és szénbányák vannak. A város kereskedelme és gyáripara ezért igen fejlett. Vásárai már a középkorban is híresek voltak. Ma különösen a selyemgyártásban foglal el kiváló helyet. E tekintetben a világ egy városa sem fogható hozzá.

A Rhône-medencét keletről a *Nyugati-Alpok* határolják. A francia-olasz határ a vízválasztón fut. Mivel pedig az eső legnagyobb részét nyugat felől kapják az Alpok, azért a folyók nyugat felől sokkal jobban visszavágódtak, mint az ellenkező oldalról. Ennek következtében az olaszfrancia határon emelkedő Nyugati-Alpok *nagyobb része* Franciaországhoz tartozik. A Francia-Alpok nagyobb területet foglalnak el, mint a Svájci-Alpok, de tájképi szépségekben messze mögöttük maradnak. Az egykori szép erdők már a XVII. században áldozatul estek a spekulációnak, a birtokos főurak pénzsóvárgásának. A hegyi folyók, de különösen a Durance és az Isère árvizei, de meg a gyakori záporok óriási pusztításokat tettek a csupaszon maradt mészkőhegységekben. Csak újabban sikerült erdősítéssel, vízművekkel, gátakkal a további pusztításnak elejét venni.

A Francia-Alpok területén három tájat különböztetünk meg, amelyeket történelmi alapon különítünk el egymástól. A Genfi-tótól közvetlenül délre *Savoya hegyvidéke* terül el. A mult század közepéig (1860-ig) olasz terület volt ez, a mai olasz uralkodó család származási helye. Savoya mindig igen szegény terület volt, mert kevés a termőföld, sőt még a legelő és erdő is kevés. A vándorlásra kényszerült savoyardok messzeföldön ismeretesek voltak, mint házaló kereskedők, medvetáncoltatók. — A délebbre fekvő *Dauphiné* hasonlóan igen szegény hegyvidék. Ennek legnagyobb városa *Grenoble*, amely az Itáliába vezető

hágókat őrzi s így nagy katonai jelentősége van. A világháború óta a gazdasági élet nagy átalakuláson ment keresztül mind a két vidéken. A hegyi folyókat szabályozták és hozzáláttak a bennük rejlő roppant energia kitermeléséhez is. A folyók mellett felállított villamos telepek nemcsak a helyszínen, szinte rohamos gyorsasággal keletkezett selyem-, papír-, vegyi-gyárakat, fűrészmalmokat látják el villamossággal, hanem a Rhône-medence városai is (Lyon, Valence stb.) kapnak belőle.

Legdélibb táj a *Provence*, amely nevét a latin provincia szóból nyerte. Sokat emlegetett, sokat dícsért vidék, pedig egészben talán nem is érdemli meg ezt. De az bizonyos, hogy az északi ember, aki fagyos, ködös időt hagyott otthon, örömmel szemlélte és szemléli ma is a telet alig ismerő Provence városainak üde zöld parkjait, virágos kertjeit. Közép-Európában még hó van, amikor itt már tömérdek virág nyílik. De viszont nyáron, amikor heteken át nincs eső, amikor forrón tűz le a Nap, kellemesebbek a középeurópai tóvidékek, erdős hegységek, mint a forró, poros, mészszagú Provence. Egyes pontjai azonban mindig szépek, mindig kedvesek. Ilyenek az öntözött területek, ahol mindig virulnak a virágok, folyton újabb és újabb főzelék-, zöldségfélék érlelődnek. Különösen szép a tengerpart : a Riviera. Itt még elég dús a növényzet. A csillogó kékes tenger, a merészen kiemelkedő szürkés sziklák és a sötétzöld erdők mindig kellemes, sőt elragadó látványt nyujtanak. Szépek a városok is, de csak azoknak újabban épült részei, ahol a szállók, villák és az erkélyes paloták épültek. A belső részek, mint csaknem minden déli városban, piszkosak, sötétek. Első helyen kell említenünk *Nizzát*, a *rózsavárost*, amelyet az olaszok Nizza la Bella-nak (Nizza, a szép !) neveznek. Hangzatos szép nevében összpontosul az északi embernek a déli vidékek szépségéről alkotott fogalma. Téli-tavaszi időben rendes találkozója Európa és Amerika gazdag embe-

reinek. Különösen hangulatos virágünnepélyei, szépségversenyei szoktak rengeteg nézőt és résztvevőt vonzani. Mintegy 50 kilométerrel nyugatra van *Cannes*, híres téli üdülőhely. Illatszergyártása igen fejlett. A Provence roppant virágtermése és a Rhône-medence faolaja Cannes és a közelében fekvő *Grasse* városka illatszergyáraiban talál feldolgozást.

A Francia-középhegység.

A Rhône völgyétől nyugatra nagy kiterjedésű, igen régi hegyvidék emelkedik, amely úgy 60 ezer km² területet foglal Franciaország déli részén. A Francia-középhegység, vagy más néven a *Plateau Central Európa legrégibb hegységeinek* egyike. Amikor az Alpok gyűrődni kezdtek, már erősen lekopott rög volt. Épen ez a hegység kényszerítette az Alpokat a nagy nyugat-kelet irányú meghajlásra. Legnagyobb része kristályos palából, gránitból és gneiszből, tehát a legrégibb kőzetekből áll. A karbonkorban óriási arányú repedések támadtak rajta. Hatalmas lávatömegek törtek elő, amelyek a korábbi rétegekkel összepréselődtek. A harmadkorban, tehát az Alpok és a Kárpátok keletkezése idején újból megindult a vulkanikus tevékenység, különösen a hegység északi részén, az úgynevezett *Auvergnei-platón*. Ez a vulkanikus tevékenység még a kőkori ember megjelenése idejében is tartott, mert egyes helyeken rinocerosz, mammut, barlangi medve és emberi csontokat takar a vulkáni hamu. A délfranciaországi vulkánok működése igazán megragadó látvány lehetett még az ősember előtt is. Nem elszigetelt egyes vulkánok, hanem egész vulkáncsoportok füstölögtek egyszerre és szórták a hamut, lávát. Valóságos tűzkoszorú vetette fényét éjjelenkint az égre. A közel 1500 méter magas Puy de Dôme (= Dóm-hegy) vulkán tetejéről nem nagy távolságban 64 elég épen maradt vulkánt számlálhatunk meg. A vulkanikus tevékenység emlékei a nagy

láva- és hamumezők, amelyek többezer km² területet borítanak. A vulkánossággal vannak kapcsolatban még a gyakori ásvány- és melegforrások, amelyek közül legnagyobb hírre Vichy melegfürdői tettek szert Clermonttól északra az Allier völgyében.

A hegyvidék, mint már láttuk, a Rhône-medence felé meredek párkánnyal végződik, amelyet *Cevenne*knek nevezünk. A többi oldalon azonban lassan megy át a környező tájakba. A XVII. századig a Plateau Centralt szép erdők fedték, de a pazarlásaik miatt örökös pénzzavarban szenvedő márkik és egyéb urak eladták erdőiket Louvois hadügyminiszternek, aki akkor építtette Vaubannal a francia határokat védő várakat. Az oktalan erdőirtásnak igen szomorú következményei lettek az egész hegyvidéken, mert a zabolátlan folyók és szelek óriási pusztításokat okoztak. Legtöbbet a hegység déli részén, az ú. n. *Causses* (= mész) hegyvidéken ártott, ahol épenolyan elkarsztosodás következett be, mint hazánk tengerparti részein, vagy Dalmáciában és Boszniában. A hegység magasabb részei már ezen okokból is igen szomorú képet nyujtanak. Még csak fokozza ezt a rendkívül mostoha klíma. A tél hosszú, 6 hónapig is eltart, gyakori a köd és a csapadék, mert ne felejtsük, hogy a hegyvidék $^1/_3$-a 1000 méternél is magasabban fekszik. Egyedül a védett helyeken megkapaszkodó gyepes területek teszik lehetővé az állattenyésztést és a földmívelést. A szegény hegyi lakókon : az *auvergnatokon* testileg és szellemileg egyaránt meglátszik a sok nélkülözés és szenvedés nyoma.

Egészen más élet van a *völgyekben* és az elsimuló hegyhátakon. Pompás bükk-tölgy erdők következnek, majd gesztenye-, diófaligetek váltakoznak szép szőlőkkel és jól termő szántóföldekkel. Különösen a Loire és az Allier völgyei híresek termékenységükről. De meg kell említenünk a gazdag *vas- és kőszénbányákat is*, amelyek a két

folyó völgyében virágzó gyáriparnak vetették meg alapját.

Legnevezetesebb város *St. Étienne* (150 ezer l.). Franciaország legvirágzóbb fémiparával és fegyvergyártásával. Újabban a selyemipara is nagy fejlődést mutat. Különösen selyemszalagok gyártásával tűnik ki. Az Allier völgyében van *Clermont* (= clarus mons) fejlődő iparral. Itt határozták el a keresztes hadjáratok megindítását, mert ennek vidéke volt a kialakulóban levő lovagság fészke. Nyugaton van *Limoge*, amelynek környékén kitűnő porcellánföld (kaolin) van. Ezért lett virágzó és híres a *limogesi* porcellánipar.

Garonne-medence.

A *Garonne-medence*, amely a Plateau Central és a Pirénéusok között foglal helyet, egyike Franciaország egyik legszebben elkülönülő részének. Ez a természete a történelem folyamán is megnyilvánult, mert a vidék sokszor csak laza összeköttetésben volt a Párisi-medencében székelő központi hatalommal. Aquitania, Navarra, Gascogne, Armagnac és Gironde a történelemben szereplő nevek jórészt ehhez a vidékhez fűződnek.

A terület közepén folyik a *Garonne* folyó, amelynek kelta neve (Garo = gyors, ugyanaz mint a Garam) mutatja a folyó természetét. Alig van Franciaországban még egy folyó, amely hirtelen igen magasra duzzadó árvizeivel annyi kárt tett volna, mint a Garonne. A Garonne völgye valamikor tengeröböl volt. A harmadkorban a Vizcaya-öböl csaknem Toulouse városig ért. Sőt lehet, hogy összeköttetésben volt, ha nem is sokáig, a Földközi-tengerrel. Ma Touloustól kiindulva a *Canal du Midi*, a Déli-csatorna köti össze a Földközi-tengert a Garonne-al, illetve a Vizcaya-öböllel. Ennek a csatornának eredete a XVII. század elejére nyúlik vissza. Azért már elavult, nagy hajók nem használhatják.

A Garonne torkolata előtt felveszi a *Dordognet* és közös, széles tölcsértorkolattal ömlenek a tengerbe. A kettős torkolat neve *Gironde*.

A Garonne-medence területe nem egyenletes, mert *alacsony dombsorok* futnak keresztül rajta. A talaj azonban *nagyon termékeny*. Többnyire agyagos televénytalaj. Csak a tenger felé lesz túlnyomó a homok. Itt már sok a mocsár is. A Garonne-medence Franciaország egyik *legfontosabb búzatermő* vidéke. A másik főtermény a *szőlő*, amelyet szintén mindenütt művelnek. Még a mocsaras, homokos tengerparti részeken is kitűnő bort szüretelnek (pl. a Medoc-félszigeten). A belső vidék gazdasági középpontja *Toulouse* (175 ezer l.), amely régi kulturális középpontja volt Dél-Franciaországnak. Hajdan az egész Hispániára kiterjedő nyugati gót birodalomnak is ez volt a fővárosa. Sokkal népesebb és fontosabb azonban ma már *Bordeaux* kikötő város (270 ezer l.). Kisebb tengeri hajók egészen a városig jöhetnek, a nagyobbak azonban a tengerparton épült egészen új kikötőben: St. Julienban állnak meg, amelyet a világháború után rendeztek be külső kikötőnek. Bordeaux a fő kiviteli helye a Garonne-medencében termelt bornak (vörös bordói). Északabbra van *Cognac* városa, amely szintén jelentős borkereskedelem középpontja. Egész világon ismeretes a cognacnak nevezett borpárlatról.

A Garonne-medencének a Vizcaya-öböl mellett egy, a többi résztől egészen különböző, vidéke van: a *Landes*ok (les landes). Körül-belül 14 ezer km² nagyságú homokkal borított terület ez, amely a mult század közepéig roppant elhagyatott, keveset érő táj volt. A szinte vonalegyenes parton belül 7—8 sorban magas homokdombsorok, dünék emelkednek, amelyek 8—9 km széles területet foglalnak el. A homokdombok 60—90 méter magasak és ezelőtt évenkint 20—30 métert haladtak befelé. A dünék mögött terjedelmes sík vidék van,

amelyen sok az apró tó és mocsár. Földmívelésre ez a vidék nem való, mert a termőtalaj alatt kemény vasas homokkő (Eisensandstein, franciául alios) van, amely nem bocsátja át sem a vizet, sem a növények gyökereit. Ezért csak bozót és gyep borítja jórészt ma is ezt a vidéket. Néhány évtizeddel ezelőtt még egész különleges pásztoréletet folytattak a landesok lakosai, az úgynevezett landscot-ok. Férfi, nő, gyermek és felnőtt egyaránt 1—2 méter magas léclábakon járt a szúrós bozót és a sok mocsár miatt. Ezen őrizték a pásztorok nyájaikat, amelyeket a magasból kényelmesen szemmel tarthattak. Hamarosan észrevették, ha valamelyik elmaradt, vagy ha farkas támadt a nyájra. Ilyen esetekben rendkívül gyorsan ott teremtek, ahol a szükség kívánta. Léceken járva vitték az asszonyok az ebédet, nagy botokkal segítve az egyensúlyt. Ezek a magas falábakon járó és mindig feketébe öltöző nők messziről óriási hollóknak látszanak. A falábakon való járásban rendkívül biztosak, mert már kis gyermek korukban megtanulják. «A léclábak használata (nevük chanquer) nem lehet nagyon régi, mert a régi írók nem említik » Tulajdonképen mindez ma már a multé A léclábakon járó pásztor mind ritkább a landesokon, mert a kultúra egyre jobban úrrá lesz a természeten. A dünék haladását már megakadályozták, mert a mult század 60-as éveiben kezdett *erdősítések megkötötték a futóhomokot.* Ma már szép fenyőerdők fedik a homokdombokat, sőt egyre több lesz az erdő a mocsaras sík vidékeken is. Ezek a fenyvesek egy egészen új foglalkozási ágat fejlesztettek ki: a *gyantaszedést.* A gyantaszedő egész élete vándorlás, hol itt, hol ott üti fel szellős kunyhóját. Magas létrákon felmegy a fenyőkre és éles baltával mély bevágást tesz rajta. Hamarosan csurogni kezd az aranyszínű gyanta, amelyet alul egy edénybe felfog. Ez az eljárás természetesen tönkreteszi, vagy legalább is egészen elcsúfítja az erdőt,

de viszont a landesok szegény lakosainak biztos és jó keresetetet nyujt. Sokan lettek már a gyantaszedés folytán gazdagok közülök.

A Garonne-medencét délről a *Pirenéusok* hosszú és igen nehezen járható hegyláncai határolják. A hegység nagyobb része Spanyolország területéhez tartozik. A francia Pirenéusok azonban értékesebbek, mint a spanyol oldalra esők, mert sokkal *több csapadékot kapnak* és ezért tenyészetük sokkal gazdagabb. A hegység magasabb részei azonban a francia oldalon is erdőtlenek és az itt előforduló gyepes térségek sem nagyon használhatók, mert a hegységek igen meredekek. Alább szállva azonban gyönyörű *fenyves*, majd *bükkerdőkbe* érünk, még alább pedig már valóságos *mediterráneus növényzet* díszlik: *szőlő*, *gesztenye*, *olajfa*, *gránátalma*. Különösen a Földközitenger mellett fekvő délkeleti rész: a *Roussillon* híres boráról és déli gyümölcseiről. A Pirenéusok települései között legismertebb és leghíresebb *Lourdes*, a híres búcsújáróhely. A tengerparton van *Bayonne* kikötő város és ennek közelében *Biarritz*, világhírű tengeri fürdő.

Bretagne.

Armorikának is hívják azt a részét Franciaországnak, amely északnyugatra merészen benyomul az Atlantióceánba. Ez a fennsíkos terület csak *romja egy igen régi* (praecambrium- és cambrium-kori) *lánchegységnek*, amelynek, amint a rekonstruálási szelvények mutatják, több ezer méter magas csúcsai voltak. Ezt a hegységet az ókorban itt élő nép neve után *Armorikai-hegységnek* nevezik. Hajdan összefüggésben volt Dél-Anglia hegyvidékeivel (Cornwall- és Wales-félszigetekkel), de a tenger pusztító munkája szétszakította őket. Hogy minő munkát, pusztítást tud a tenger kifejteni, megragadó módon láthatjuk ma Bretagne partjain. A félsziget 60—100 m magas, kemény (gránit, gneisz, pala) falakkal végződik

a tenger felé. Ez a magas part néhol szédítően meredek és roppantúl feldarabolt. Alig tudjuk elképzelni, hogyan tudott a tenger olyan számtalan kisebb-nagyobb csatornát, rést vágni ezekbe a legkeményebb kőzetekből álló sziklafalakba. Azonban rövid megfigyelés érthetővé teszi ezt. Amint a régi geológiai időkben, épenúgy ma is törhetetlen erővel rohannak az Atlanti-óceánnak a nyugati és délnyugati szelektől hajtott hullámai a breton partokra és amikor megtörnek, megrendül a talaj lábunk alatt. Legnagyobb erőre akkor kapnak, ha az árapály hullámaival egyesülhetnek, amelyek Bretagne északi részén összeszorulva 12—16 m magasságot is elérnek. Sustorogva, felszökelve, mennydörögve rohannak a hullámok a part felé. Egymáson keresztül-kasul bukva, zúgva nyomulnak a keskeny résekbe, irtózatos erővel vágódnak a meredek sziklafalba. Minden 24 órában kétszer ismétlődik ez a jelenet. Mikor visszahúzódik az ár, látjuk a rombolás nyomait. Ott, ahol az ár szintje volt, barlang van barlang mellett a sziklafalban. Magas sziklafokok annyira alámosva, hogy összeomlással fenyegetnek. Lent mindenütt sziklatörmelék, néhol több tonna súlyú leszakadt sziklatömbök. Ha most nyugat felé tekintünk, amerre az apály visszavonta a tenger vizét, nem látunk egyebet, mint egy csaknem teljesen sík területet, amelyet homok és finom iszap fed. Csak messze 6—7 km távolságban csillan meg a tenger tükre, hogy a következő órákban újra kezdje az örök ostromot.[1]

A Bretagne-félszigeten *két*, nagyjában kelet-nyugati irányú *magaslatot* különböztetünk, amelyek között széles, gyengén egyenetlen felszínű síkság van. Ez a fennsík teszi a Bretagne területének nagyobb részét. Bretagnehoz számítjuk azt a nagyobbrészt mocsaras területet is, amely a Loire folyó torkolatától délre fekszik és amely

[1] Credner után (Geogr. Zeitschr. 1901. 3, 21. ll.).

nek tengerparti része a tenger hullámaitól szállított iszappal feltöltődik, épül. Épen ellentéte tehát a pusztuló Bretagnenak. Régi, valószínűen kelta eredetű neve: *Vendée* vízes, mocsaras vidéket jelent.

A Bretagne-félsziget és Vendée *klímája* a legmérsékeltebb egész Franciaországban, mert az Óceán hatása sehol sem érvényesül annyira, mint itt. A földmívelésre azonban ez a klíma nem a legjobb. A tél ugyan kedvező, mert nagyon enyhe, úgy hogy a hó ritkaság s még a magaslatokon is csak néhány napig marad meg. A *nyár* ellenben *hűvös*, az uralkodó nyugati szelek miatt a *csapadék sok* és *rendkívül gyakori*. A csapadék itt, mint mindenütt, ha felszín nem emelkedik, a tengertől való távolsággal fogy. Ez a hűvös, erősen csapadékos nyár nagy ellensége a gabonatermelésnek.

A *talaj* sem mindenütt egyforma. A félsziget közepe táján és nyugaton nagy terméketlen területek vannak, ahol a vékony talaj legfeljebb gyepet, gyomot tud nevelni. Másutt viszont rendkívül termékeny vidékeket találunk, amelyek versenyeznek Franciaország többi részeivel. Ilyen a *Vendée*, a *Loire alsó folyása* melletti terület, az *északi partszegély*, de különösen *Rennes* város *vidéke*, a Bretagne «*arany kertje*». Ezeken a termékeny részeken sok gabonát (*búzát*), főzelékfélét, gyümölcsöt, lent és kendert termelnek. Ezt a két utóbbi növényt már ősidőktől termelik a kelta bretonok. Régebben csaknem teljesen ezekből ruházkodtak. Az enyhe csapadékos klíma miatt a len és a kender épenolyan jól díszlik itt is, mint a hasonló klímájú Irországban. Vendée alacsonyan fekvő, de igen jól csatornázott részein elsőrangú *szarvasmarhatenyésztés* folyik. A Párisban levágott hízott állatok nagyobb része Vendée vizenyős részéről, az ú. n. *marais*ról kerül ki. A partvidék lakosságának nagyobb része a tengerből él. Bretagne lakosai régi idő óta kiváló hajósok hírében állanak. A francia tengerészet legjobb mat-

rózai innen kerülnek ki. Halászhajóik még Izland és Észak-Amerikai partjait is felkeresik (Új-Foundlandi zátonyok). Bretagne kultúrális középpontja *Rennes*, egyetemi város (80 e. l.). Egyetemén a kelta nyelvnek és kultúrának külön kathedrája van. Jóval népesebb város ennél *Nantes* a Loire mellett (184 e. l.). Fontos és forgalmas kikötő város. A félsziget legnyugatibb részén van *Brest*, erős hadi kikötő (64 e. l.).

Francia nyelv — francia nemzet.

Franciaország lakosai a történelmi kor kezdetén, a Földközi-tenger vidékén, a *ligyek*, vagy *ligurok* voltak. Ugyanezen időben a Garonne vidékén *baskok* laktak, kiknek maradékai ma is élnek a Pirenéusok vidékén. Sokkal többen voltak ezeknél az ország közepét és északi részét lakó kelta *gallusok*, akik számos törzsre oszolva, birtokolták Franciaország területének javarészét. Ezek a kelta népek már magas kúltura birtokában voltak a római hódítás előtt. Állattenyésztés, földmívelés volt a főfoglalkozásuk, de iparuk (fegyvergyártás, szövésfonás) szintén igen fejlett volt.

A bányakincsek (ezüst, vas, réz, ón) után kutató *fóniciaikat* és a később (Kr. e. IX. sz.) fellépő *görögöket* kétségkívül a már művelés alatt álló bányák híre vonzotta erre a vidékre. Ezekkel a népekkel azonban a gallusok aránylag keveset érintkeztek, azért a kultúrális hatás nem volt nagy. Gyökeres változás történt azonban, amik a Kr. előtti III. században a Rhône-medence déli része *római provinciává* lett, majd amikor Julius Caesar Kr. e. 58—51-ben egész Galliát meghódította. A már fejlett kultúrájú gall nép gyorsan átvette a római kolonusok egyben-másban fejlettebb eljárását a gazdasági életben. Ekkor kezdődött a *szőlő-*, *olajfa*kultúra, amely hamarosan felülmúlta Itália hasonló gazdálkodását. A nagyobb jóléttel együttjárt a nagyobb kényelemre való

törekvés. Nagy városok keletkeztek színházakkal, templomokkal, vízvezetékekkel. A római colonus és a gallus végre összekeveredett, azaz a kelták romanizálódtak. A kelta nyelv kiveszésnek indult. Csak a legtávolabbi részen, az Armorikai-hegység vidékén őrizték meg a *bretonok* nyelvüket egész a mai napig. A nyelvi különbség elég éles ellentétet kelt a francia és a breton között még ma is. Ez utóbbi a franciát idegennek tartja, azért, ha a breton francia nyelvterületre megy, akkor «Franciaországba» utazik. Egyébként a breton nyelvén kívül még számos más kelta hagyományt megőrzött. Papjait *beléeh*-nek (= lenruhás), az apácákat leanoz (= fehér) nevezi, mert régi pogány papjaik (a druidák) és papnőik *fehér lenruhában* jártak. A bretonok száma 1 millió körül van. Fejlődő faji érzésük még gondot okoz a francia államnak.

A középkor elején a francia városok a kultúra mentsvárai, majd a Karoling-birodalom kialakulása után a terjesztői lettek. A francia nemzet ekkor még nem volt teljesen kialakulva. Sőt voltak idők, amikor az ország szétesésétől lehetett tartani. A Rhône-medence területén *Burgundia* néven külön királyság alakult.[1] A Garonne-medence először a nyugati *gótok* birodalmához tartozott, majd *Aquitania* hercegség néven szerepelt s mint ilyen sűrün összetűz a Párisi-medence uraival, akik végre teljesen uraivá lesznek a mai Franciaország területének. Észak-Franciaország győzelme magában a nyelvben is megörökítődött. Az ország u. i. két nagy nyelvjárásra oszlott a középkorban. Az *igenlés* két formája alapján megkülönböztetünk langue d'oc és langue d'oui nyelvjárásokat. Dél-Franciaországban csaknem Orleansig a langue d'oc (oc = hoc = ez) nyelvjárás volt elterjedve.

[1] Ezt meg kell különböztetni a későbbi (XIV—XV. századi) Burgundia hercegségtől, amely a Júra vidékét és a Saône völgyét foglalta magában.

Kétségtelenül sokkal szebb, dallamosabb, mint a sok germán elemet magába olvasztott északfranciaországi langue d'oui (oui = oil = hoc illud = ez az) nyelvjárás. A langue d'oc-nak ekkor már igen szép irodalma is volt. Különösen a lovagi költészet képviselői, a troubadourok fáradtak sokat a langue d'oc kiművelésén és elterjesztésén. Mikor azonban a politikai hatalom teljesen a Párisi-medencében koncentrálódott, ennek nyelve lett lassankint uralkodává. A XVII—XVIII. században Richelieu kardinális és XIV. Lajos a francia kultúrát, majd legalább rövid időre, a politikai hatalmat is elsővé tették Európában. Ez nagy hatással volt a francia nyelvre is, amely rohamosan terjedni kezdett más népek előkelői, majd általában a tanult emberek között. A harminc éves háború befejezésétől a világháborúig a diplomácia hivatalos nyelve egyedül a francia volt.

A francia nép *jellemében*, mint általában minden népében, előnyös és hátrányos vonásokat találhatunk. A franciát általában bizonyos vidám életkedv, élénk szellem, kellemes, könnyed érintkezés és izzó hazaszeretet jellemzi. Ezeket a jellemvonásokat természetesen nem szabad a francia nép minden individuumára alkalmazni, amiként nem lehet minden magyart lovagiasnak, vitéznek és vendégszeretőnek nevezni, de a *népre* állnak ezek a vonások. A francia nép, magát *Grande Nation*nak, nagy nemzetnek tartja és semmit nem becsül olyan nagyra, mint a *gloiret*, a dicsőséget, vagy helyesebben a *hadi* dicsőséget. Könnyed szelleme világos, szép nyelvet teremtett, amelyben nincs meg a latin és a német súlyossága, de nehézkessége sem. De ez az élénk szellem könnyen fejlődik könnyelműséggé, a társadalmi érintkezésben való könnyedsége, finomsága hiúsággá, hazaszeretete, ha veszt, letargiává, ha nyer, irtózatos gőggé, uralomvággyá.

Franciaország a háború előtt csaknem teljesen egynyelvű és egy vallású ország volt, ami roppantul meg-

könnyítette politikai törekvéseit. A világháború óta azonban elég jelentékeny eltolódás történt. Az ország közel 40 millió lakosából 90% (35·9 millió) a *francia*, 10% ellenben idegen nyelvű. A nemzetiségek közül legtöbben vannak a *németek* (1·5 millió) és a *bretonok* (1 millió), de elég tekintélyes az *olaszok* (600 ezer) és a *spanyolok* (150 ezer) száma is. *Vallásra* nézve a 2% protestánst és izraelität leszámítva, a lakosság tiszta *katholikus*. A városokban ugyan sok százezer csak névleg tagja az egyháznak, de a vidéki lakosság erősen vallásos. Újabban azonban a városokban is egyre erősebb lesz a rekristianizálódás a lelkekben.

A francia gyáripar fejlődése és jelentősége.

Nagybritannia és Németország után Európának Franciaország a legfejlettebb iparú állama, sőt iparcikkeinek izlésességével azokat felül is múlja, bár ezt nem szabad általánosságban venni.

A francia ipar eredete az ókorba megy vissza. A romanizált kelták már nagyon fejlett fonó-szövő ipart űztek. Az északi csapadékos vidéken a len- és a kenderszövés, a déli juhtenyésztő szárazabb tájakon a gyapjúszövés volt elterjedve.[1]

A középkorban ez az ipari tevékenység tovább fejlődött. Különösen nagy hírre emelkedett az északi (flandriai) szövő ipar. A francia királyok céltudatos politikájukkal nagy segítségére voltak a francia iparnak. Különösen XIV. Lajosnak vannak elévülhetetlen érdemei. Kitűnő minisztere, Colbert ügynököket küldött Itáliába, Hollandiába, Svájcba és más országokba, hogy ígéretekkel, kedvezményekkel, kiváló iparosokat vigyenek Franciaországba. A terv sikerült is. *Franciaország ipara rövid*

[1] Pauly-Wissowa : Realencyclopedie des klass. Altertums. XIII. k. 648. l. art. Gallia.

időn belül első lett Európában, amely cikkeinek jóságával, izlésességével nemcsak az ország területéről szorította ki az angol, hollandi, olasz gyártmányokat, hanem rohamosan elterjedt a külföldön is. A *francia ízlés* és a *francia divat* ekkor kezdett uralkodóvá lenni Európa műveltebb köreiben. Nagy hanyatlás következett be 1685-ben, amikor XIV. Lajos a nantesi ediktumot visszavonta. A protestáns iparosok ezrei vándoroltak ekkor ki Angliába, Hollandiába, Svájcba és Németországba. Ezzel a cselekedetével Franciaország megvédte magát egyszersmindenkorra a vallásháborúk megújításától, de az iparosok kiűzésével nagy károkat okozott a francia gazdasági életben. A kivándorolt iparosok letelepülési helyükön tovább folytatták tevékenységüket. Anglia, Hollandia, Poroszország, Svájc ipara igen sokat köszönhet nekik.

A hanyatlás csak átmeneti volt, mert csakhamar új fejlődés indult meg. Az ipari felvirágzást azonban a folytonos háborúk, a nyomasztó adók és később a forradalom kitörése megakadályozták.

A *modern francia gyáripar* épenolyan biztos alapokon nyugszik, mint az amerikai, angol, vagy német gyáripar. Franciaország területe szénben nagyon gazdag. A valószínű készletet 17 milliárd q-ra becsülik, amely a mai fogyasztást (400 millió q) véve alapul még 400—500 esztendeig elég lesz.

De nemcsak a fekete szén, hanem a *fehér szén*, a *folyóvíz* is hatalmas energiát szolgáltat a francia iparnak. Franciaország folyói u. i. a változatos felszín és a bő csapadék miatt igen nagy energiát képviselnek: közel 6 millió lóerőt, amelyből 2 milliót már fel is használnak, tehát legtöbbet Európa országai között. Különösen az Alpok vidékén, a Francia-középhegységben és a Vogézek táján lehet látni sok magános, vizi erővel üzemben tartott gyárat.

A hajtó energián kívül ipari nyersanyagot is elég bőségesen szolgáltat a francia föld. Lotaringia és a Franciaközéphegység bányái annyi *vasércet* adnak, hogy a fejlett francia vas- és fémipar fel sem tudja dolgozni. A francia *vasipar* három vidéken van erősen kifejlődve mindenütt a szénbányák szomszédságában. A *belga* határ mellett *Valencienne* a vas- és fémipar középpontja, amely ezen a vidéken a legerősebb.[1] A második középpont *Burgundiában* van: *Le Creuzo*, amely körül számos kisebb gyárváros csoportosul. Le Creuzo a francia ágyúgyártás főhelye (Schneider-cég). A harmadik vasipari vidék a *Franciaközéphegység területén* van. Ennek középpontja *St. Étienne*, ahol a legnagyobb francia fegyvergyárak vannak.

A vas- és fémiparral fontosabb a *fonó-szövő ipar*, mert a francia kivitelben ezek képviselik a legnagyobb értéket. A *gyapjúszövésben* Franciaország Anglia után következik és annak erős versenytársa. A gyapot- és lenszövés szintén igen fejlett, de a hasonló angol ipartól messze elmarad. A gyapjú-, gyapot- és lenipar főhelye *Lille* és a körülötte fekvő városok a belga határ közelében. A textilipar legfejlettebb ága Franciaországban a *selyemipar*, amely az *ország déli részein* van legjobban kifejlődve. A selyemipar ugyanis Itáliából ment át Franciaországba és a selyemhernyó tenyésztéséhez szükséges meleg miatt csak a déli részeken tudott igazán meghonosodni. Az első gyárat XI. Lajos 1466-ban Lyonban állította fel, majd ennek sikerén felbuzdulva 1498-ban a másodikat Nimesben.[2] Ettől kezdve a selyemszövés egyre jobban virágzott. A protestáns munkások kivándorlása is csak átmeneti hanyatlást okozott. Különösen Napoleon idejében vett a francia selyemipar nagy lendületet és elsősége innen kezdődik. 1847-ben 55.000, 1860-ban 80.000 selyem-

[1] K. Andree: Geogr. des Welthandels I. 664. l.
[2] P. Clerget: Les industries de la soie en France 77. l.

szövőszék dolgozott Lyon környékén. Ma a francia selyemipar olyan fejlett, hogy a Dél-Franciaországban termelt selyem csak kis részét fedezi a feldolgozásra kerülő nyersanyagnak. A többit Kínából, Japánból, Itáliából viszik be. A selyemipar középpontja *Lyon* és újabban *St. Étienne* és még több kisebb város. Különösen a *Francia-Alpok* folyói mellett épült a háború után számos selyemgyár. Az évi termelés értéke 1904-ben 306 millió, 1913-ban 428 millió, 1922-ben 1425 millió frank volt (ez a két utóbbi érték a frank értékcsökkenése miatt kb. egyenlő). A kivitel legnagyobb része Nagybritanniába és az Egyesült Államokba megy.[1]

Meg kell emlékeznünk még a nagyon fejlett francia *porcellániparról*, amely *Limoges* és *Sèvres* vidékén virágzik. *Páris* gyáriparában a nehéz ipar nincs olyan nagy mértékben kifejlődve, mint Berlinben, vagy Londonban, de azért igen fejlett ipara van. Legismertebbek és leghíresebbek a *divatáruk*, *csipkék*, *műbútorok* és az *autók* gyártása. Csupa olyan ipar tehát, amely kevés anyagot, de sok munkát és finom izlést kíván. Páris iparcikkei épen erről híresek.

A francia nagybatalmi törekvések fejlődése.

Franciaország ma kétségtelenül első szárazföldi, kontinentális hatalmassága Európának, sőt talán az egész világnak. A francia gloire sohasem ért el még ilyen magaslatot, a grande nation sohasem parancsolhatott még ilyen praepotentiával, mint ma, szinte egész Európának.

A francia nagyhatalmi törekvések igen messze nyúlnak vissza. Alighogy a XV. század vége felé megalakul az egységes Franciaország Bretagne bekebelezésével és az angolok kiűzésével, máris megindul a szomszédos területek hódítása, sőt a francia királyok (II. Ferenc és

[1] P. Clerget: i. m. 141—142. ll.

utódjai) felvették a küzdelmet a Habsburgokkal *az elsőségért*. A legkeresztényibb királyok, a reges christianissimi még a törökkel is szövetkeztek, hogy a Habsburgok hatalma helyébe a francia királyokét állítsák. Közel 250 esztendeig folyt ez a küzdelem (1520—1756), amely hazánknak is tömérdek kárt okozott. A francia-török szövetség következményei voltak Szulejmán szultán ismételt támadásai hazánk ellen. XIV. Lajos diplomáciai fondorlatai kergették végső harcba a Habsburgokkal Rákóczit és kurucait, megakadályozva a nemzet és az uralkodó kibékülését. Franciaország, vagy helyesebben a Bourbonok végre diadalmaskodtak, mert a 30 éves háborúból a Habsburg-ház hatalma meggyengülve, a Német birodalom darabokra szakadva került ki. Ugyanezen időben pedig Richelieu, majd XIV. Lajos kormányzása idején *Franciaország Európa első állama lett* minden tekintetben.

A romlás azonban már XIV. Lajos alatt megkezdődött. Mellőzve a belső okokat csak arra a körülményre mutatunk rá, ami sok tekintetben a modern Németország vesztének is oka volt. Franciaországot határolása és helyzete miatt egyenlő joggal lehet szárazföldi és tengeri hatalomnak tekinteni. Az ilyen helyzet csábít arra, hogy mindkét irányban döntő tekintélyt szerezzen. A franciák ugyanakkor, amidőn a szárazföldi főhatalom megszerzésén fáradoztak, hatalmas *gyarmatbirtoknak* vetették meg alapját Indiában és Észak-Amerikában. De mindkét helyen az angolokba ütköztek. Ebből fejlődött ki az a hatalmas arányú versengés, amely 100 éven keresztül feszült viszonyt teremtett Anglia és Franciaország között. Ettől kezdve a Habsburgok hatalmas és hű szövetségest nyertek Angliában.[1] A spanyol örökösödési háborúban sikerült is XIV. Lajos gyönyörű seregeit megsemmisíteni.

[1] R. Kjellén : Grossmächte der Gegenwart. 35. l.

Ezzel a francia túlhatalomnak a kontinensen vége lett. A felnövekvő tengeri hatalom reményeit végleg az 1756—63-iki tengeri és gyarmatháborúban tette tönkre Anglia, amikor Franciaország elvesztette a Missisipi-völgyét, Kanadát és Indiát. Az 1777-ben kitört amerikai függetlenségi harcot Franciaország szerette volna tengeri hatalma visszaállítására felhasználni, azért az amerikaiak oldalán beleavatkozott, de terve nem sikerült. Anglia elvesztette ugyan Észak-Amerikában a szárazföldi háborút, de a tengeren győztes maradt.

A XIX. század elején *I. Napoleonnak* ismét sikerült *néhány esztendőre* a franciákat Európa uraivá tenni. De birodalma, amely a szabadság eszméken kívül, tisztán a fegyvereken nyugodott, túllépte a francia nemzet teherviselő képességét. Ezért el kellett buknia szinte mathematikai következetességgel. A mult század ötvenes éveiben roppant ügyes eljárással *III. Napoleon* játszotta közel két évtizedig (1852—1870) a vezető szerepet. Megalázta a krimi háborúban (1853—54) Oroszországot, majd 1859-ben Ausztriát, de viszont az 1870—71. francia-német háború ismét visszavetette Franciaországot.

E rövid áttekintésből is látható, hogy Franciaország történetében szinte ritmikusan meg-megújul a küzdelem az elsőségért. A *revanche* gondolata sem az elvesztett tartományok visszaszerzését célozta elsősorban, hanem az 1870—71. háborúban elhomályosult gloiret akarta újra tündöklővé tenni, a grande nation nevéről a szégyent lemosni. A világháború négy borzalmas esztendeje után ez sikerült is, de csak a félvilág segítségével.

Ha a mai francia *nagyhatalmasság* földrajzi alapjait vizsgáljuk, nemcsak az anyaországot, hanem gyarmatait is tekintetbe kell vennünk. Maga az anyaország kitűnő természeti felszereltséggel bír ugyan, hiszen a trópusi terményeken kívül mindent bőséggel termel, de a népesség már nincs arányban azzal a nagy hatalommal, amelyet

európai országaiban gyakorol. Ezért iparkodik ellenségeit (Németország, Itália, Magyarország) az ellenségek gyűrűjével körülvenni és bár adósságai megfizetéséről hallani sem akar, milliárdokat tud áldozni a lengyelek, jugoszlávok, románok felfegyverzésére. A hiányzó népességet pótolják még nagy *afrikai* és *ázsiai* gyarmatbirodalmának színes lakosai, akik már a világháborúban is kiváló szolgálatokat tettek. Franciaország tulajdonképen nem 40, hanem 75 millió emberre támaszkodik.[1] Rendkívül szerencsés elhatározással kb. egy századdal ezelőtt megvetették lábukat a szemközt fekvő északafrikai partvidéken és egy század leforgása alatt virágzó gyarmatbirodalmat létesítettek itt el nem vitatható ügyességgel és kitartással. A többi világrészekben is vannak gyarmataik, de azok közel sem olyan fontosak, mint az északafrikaiak.

Ázsiában:	*Afrikában:*
Kokinkina	Algéria
Kambodja	Tunisz
Annam	Marokko
Tonking	Szahara
Pondicherry stb.	Francia-Nyugat-Afrika
Szíria	Francia Aequatoriális-Afrika
	Kamerun
	Somáli-föld
	Madagaszkar stb.
Összesen: 986 ezer km²	Összesen: 11 millió km²
22 millió lakos.	36 millió lakos.

Amerikában és Ausztráliában:

Guayana, Martinique stb.
Új-Kaledónia, Tahiti, Hebridák
Összesen: 120 ezer km², 700 ezer lakos.

[1] Csak Afrika már civilizált lakosságát számítjuk ide W. Vogel berlini professzor számításai alapján.

Belgium.

A belga föld Lombardia mellett Európa legtöbb vihart, küzdelmet átélt része. Németország és Franciaország közé van ékelve, lakossága is részben francia, részben germán. Ezért hol az egyik, hol a másik tartott rá igényt. Állami önállóságának kétségtelenül nagy támasza a két vezető európai hatalmasság érdekeltsége. Sőt talán még ezeknél is jobban védi azt Anglia, amelynek életbevágó érdeke, hogy Belgium független maradjon, mert akár német, akár francia kézben örökös fenyegetés volna a brit fővárosra, Londonra a szemközt fekvő belga partvidék. Az angolok elkeseredett németgyűlöletét a világháborúban nem kis mértékben okozta az a szerencsétlen körülmény, hogy a németek nem akartak félreérthetetlen nyilatkozatot adni Belgium teljes függetlenségét illetőleg.[1]

Belgium *kicsi*, de *sűrű* lakosságú gazdag ország. A trianoni Magyarországnak alig egyharmadát kitevő föld majdnem annyi embert tart el, mint hazánk és ezenkívül bőséges nyersanyagot szolgáltat a gyáripar számos ágának úgy, hogy nem egy téren versenyre kel a környező nagy államokkal.

A belga föld.

Belgium területét két részre osztjuk, amelyeket a Maas folyó völgye választ el egymástól. *Déli Belgium* csupa hegyvidék, amely tulajdonképen nyugati része a német Rajnai-Palahegységnek. Ezt a belga hegyvidéket *Ardennek* nevén szoktuk összefoglalni. A hegység nagyobb része devonkori palából áll, de északi részén a Maas völgye felé már karbonkori rétegek az uralkodók.

[1] General Hoffmann: Der Krieg der versäumten Gelegenheiten. 232. l.

A hegységnek ez a része igen gazdag *kőszénben*, sőt *vasban* is.

A tulajdonképeni hegyvidék igen ritka lakosságú, mert a 400—500 méter magas hegytetők igen hűvös, sőt télen zord éghajlatúak. A talaj sem a legjobb, a sok csapadék miatt pedig gyakori a láp és mocsár. A *hegyoldalak* már sokkal szebb tájat mutatnak, mert csaknem mindenütt gyönyörű *erdők* fedik őket. A magasabb részeken fenyők, alább bükk és tölgy az uralkodó. A világháború előtt valósággal érintetlen erdőrengetegek voltak még itt, de a háború folyamán ezek is sokat szenvedtek. Az Ardennek sűrű erdővel fedett hegyoldalai és a helyenkint előbukkanó kopasz pala- és mészkősziklák szürkés és színes csillogása számos, igazán gyönyörködtető panorámát tárnak a szemlélő elé.

A *Maas folyó völgye* már más tájképet mutat. Az erdők erősen megritkulnak. A szántók és rétek felkúsznak még a kevésbbé enyhe lejtőkre is, mutatva, hogy itt minden művelhető földterületre szükség van. Az alacsonyodó hegyek között magas kémények emelkednek néhol egyesével, másutt csoportosan. Itt már füst, fojtó kénes szag, por és piszok fogad bennünket, mint minden bánya- és gyárvidéken a világon. Élénk gyáripart találunk nemcsak a bányák közvetlen szomszédságában, hanem a Maas völgyében fekvő városokban is. Legnépesebb *Lüttich*, vagy francia nyelven *Liége* (240 ezer l.). Igen szép fekvésű város a Maas mellett. Első pillanatra fel sem tűnik, hogy Dél-Belgium egyik legnagyobb gyárvárosában vagyunk, mert a város fekvése és elrendezése sokkal szebb és gyönyörködtetőbb, mint a nagy angol és német gyárvásorok egyhangúsága és környékének dísztelensége. Lüttich közelében van *Seraing* a belga fegyvergyártás és ágyúöntés főhelye, de ezenkívül a vas- és acéliparnak más ágai is virágoznak itt. Seraing vasipara alig idősebb egy századnál. 1817-ben telepedett le itt *Cockerill*, angol

emigráns, aki hamarosan több bányát, vas- és acélgyárat nyitott. Itt készítették a kontinensen az első mozdonyt, az első vasúti sineket, az első hajópáncélokat. Rövid idő alatt az eredeti kis gyártelepből hatalmas gyárkomplexum fejlődött ki. A Cockerill-gyártelep ma egyike a legnagyobb vas-, acélgyáraknak és ágyúöntőknek. Méltán állítható a cseh Skoda-, a német Krupp- és a francia Schneider-művek mellé. Nyugatra szintén a Maas mellett fekszik *Namur* (31 ezer l.) továbbá *Mons* és *Charleroi*. Ez a két utóbbi már csaknem teljesen a gyáriparból él. Környékük Belgium legsűrűbben lakott területe. A vasiparon kívül virágzik a fonó-szövő ipar is, különösen a gyapot- és vászonszövés.

Ha Dél-Belgiumból észak felé utazunk, lassankint megváltozik a tájkép. Először *szelíd, dombos vidéken* járunk, majd Brüsszel tájékán eltűnnek a jelentékenyebb kiemelkedések és a Belga-alföld vidékére jutunk. Európa egyik legáldottabb része Belgiumnak ez a dombos és sík vidéke. A felszínt kitűnő lősz és áradmányos talaj fedi, bár itt-ott homok is előfordul. A talajon kívül a klíma is nagyon kedvező. A tenger közelsége mérsékli a tél hidegét. Ezért igazi fagyos, havas tél ritkaság. A nyár viszont nem forró, de a mi gabonáink megérlelésére még elég a meleg. A természet tehát a mezőgazdaságra rendkívül kedvező. A szorgalmas belga szinte páratlan kitartással aknázza ki földjének előnyeit. Valóságos kert az egész vidék, különösen a Belga-alföld. Európában nem sok ilyen gyönyörűen művelt vidéket találunk. Gyümölcsösök, csaknem geometriailag pontosan elhatárolt gabona-, takarmány-, cukorrépatáblácskák váltakoznak egymással. Néhol egy-egy kis liget látszik, amelyből magános tanyák, vagy kis falvak tűnnek elő tiszta házaikkal. A domb- és síkvidék határán épült *Brüsszel*, a Belga királyság fővárosa. Külvárosaival együtt közel egymillió lakosa van. Igen szép és nagymultú város.

Méltán hívják belga Párisnak, mert sok rokonságot mutat a szajnaparti metropolisszal. Régi híres házi ipara, a csipkeverés ma is virágzik. A holland határ felé, a Schelde folyó mellett van *Antwerpen*, vagy *Anvers* (400 ezer l.) nagyforgalmú kikötő város kb. 80 km-re a folyó torkolatától. Antverpen mint belga város is bővelkedik régi épületekben, amelyeket a kereskedés és ipar folytán meggazdagodott régi polgárok emeltek. Közel a tengerhez fekszik *Gent* (Gand) V. Károly császár szülőhelye és *Brügge*. A középkorban mindkettő híres és népes kereskedő város volt. Gent ma is virágzik, mert fejlett gyapotipara van, de Brüggében üresen állnak a régi nagy paloták, raktárak, mert a kikötőt betemette az iszap és homok.

Hollandia. Deus mare, batavus litora fecit. (Hollandia küzdelme a tengerrel.)

Hollandia földje a Germán-alföld természetes folytatása, amely az Északi-tenger felé fokozatosan alásüllyed annyira, hogy Hollandia egy része mélyebben fekszik a tenger színénél. Ez a körülmény mintegy kétezer év óta *örökös küzdelemre* kényszerítette a hollandokat a tengerrel.

Alig van állam Európában, amelynek tengerpartja a történeti időben olyan nagy átalakuláson ment volna keresztül, mint a hollandi tengerpart. Sehol nem tapasztalhatjuk olyan világosan a tenger pusztító hatalmát és viszont az emberi védekezés olyan nagyszerű eredményeit, mint itt.

Hollandia tengerpartja Krisztus Urunk születése körüli időben még a Fries-szigetek vonaláig ért és valószínűen ezek is hozzátartoztak akkor még Hollandia szárazföldjéhez. Hasonlóképen nem volt meg még az a rettenetes szétdaraboltság, amely ma Dél-Hollandiában a Rajna és a Maas torkolatvidékét jellemzi. A közel 9000

km² területű Zuider-tó, amely ma tulajdonképen tengeröböl, akkor egyszerű beltó volt, egyharmada a mainak. A tenger pusztító munkája természetesen nem a történeti időben kezdődött, hanem a geológiai középkor óta folyton tart. Hiszen az Elba torkolata előtt álló Helgoland-sziget is csak maradványa egy nagyobb szárazföldnek, amely martaléka lett már az Északitengernek. Hollandia területén tulajdonképen a *tenger* és a *Rajna viaskodtak* a történelmi kor előtt. A Rajna ugyanis sok törmeléket hordott magával, amelyből torkolatánál deltát épített. Munkáját a délről ide folyó Schelde és Maas folyók hordaléka is segítette. Eleinte kétségtelenül a folyók voltak erősebbek, mert a hordalékukkal feltöltött terület mindig előre nyomult a tenger rovására. A történelmi kor kezdetén azonban azt látjuk, hogy a tenger pusztítása már erősebb, mint a folyók építő, feltöltő munkája. Ennek valószínűen Hollandia területének lassú megsüllyedése volt az oka.[1] Ettől az időtől kezdve óriási pusztulásokat jegyzett fel a történelem a hollandi tengerparton. A XII. század második felében (1170 körül) hatalmas szökőár tört be a régi Lacus Flevo területére, amelyből ekkor tengeröböl lett és területe évről-évre nagyobbodott. Ugyanezen időben a tengerpart más részein is hasonló rombolásokat észleltek. A Schelde, Maas és Rajna deltája darabokra esett. Az egykori folyóágakból széles tengeri csatornák lettek és számtalan szigetre tagolták a deltát. Északabbra az északnyugati széltől hajtott hatalmas szökőárak a Friesszigetek sorát szakították el Hollandia területétől. Ez a sok pusztítás természetesen emberáldozatot is követelt. A XV. század első felében (1420 körül) egy félelmetes ár 70 falut és várost pusztított el közel 100 ezer

[1] A. Penck: Das Königreich der Niederlande 452—455. (Kirchhoff: Länderkunde von Europa. I. 2.)

emberrel. Az összes veszteséget, amelyet Hollandia csak a XII. század óta is szenvedett 9000 km² becsülik (= Somogy vármegye területe). Ez olyan országnál, melynek területe 34.000 km², igen érzékeny veszteség.

A tenger pusztító munkájával csaknem egyidejű az *ember védekezése*. Már Julius Caesar idejéből is ismerünk védekező munkálatokat. Igazán tervszerűen és nagy arányban azonban csak a XV. század közepén indult meg a munka a tenger ellen. Először a tenger további pusztításait kellett meggátolni. Maga a természet is segítségükre volt ebben, mert az uralkodó északnyugati szelek a parton mintegy 3—5 km szélességben csaknem összefüggő homokdomb-sorozatot halmoztak fel. Ezek a *dünék védelmezik Hollandia nagyobb részét* a viharagályok ellen. Itt csak arra kell ügyelni, hogy a dünék tovább hurcolását megakadályozzák. Ahol nincsenek dünék, ott hatalmas, erős, néhol beton- és gránitkockákból álló gátrendszert építettek. De ugyanezen idő alatt más munkálatokat is folytattak. Dél-Hollandiában, az ú. n. Zealand tartományban a keskeny tengerágakat elzárták, kiszárították. Így a számtalan kis szigetet kevés nagy szigetté olvasztották össze. Csak az itt nyert föld értékét is többre becsülik 300 millió pengőnél. Amsterdamtól nagy csatornát építettek a tengerig és ennek segítségével lecsapolták a Zuider-tónak Amsterdamnál beszögellő öblét, az ú. n. Het Ij-öblöt (160 km²), még előbb lett jó termőfölddé a Haarlemi-tenger 180 km² területe. Visszahódították felét a német határon fekvő Dollárt-öbölnek. A XV. század óta nemcsak a további pusztulásnak vetettek tehát gátat, hanem szívós munkával több mint 4000 km²-t vissza is hódítottak a tengertől. Méltán emlegetik tehát a Deus mare, batavus litora fecit (Isten tengert, a hollandus gátakat teremtett) közmondást, amellyel a mélyen és őszintén vallásos hollandi nem kevélységét akarja kifejezni, hanem a dicsőségesen megvívott küzdelem eredményét.

Újabban az eddigieket is felülmúló munkára vállalkoztak: a Zuider-tó nagyobb részének lecsapolására. Ezt a sekély, mindössze 3—4 m mély tavat egy 40 km hosszú és 5½ méteres gáttal elvágják a tengertől, amelyen két zsilip lesz. A mostani tengeröbölből csak egy hosszúkás tavat és a part mentén futó csatornát akarnak meghagyni, míg a többit termőföldté kívánják átalakítani. A kb. 700 millió pengőre tervezett kiadásokat bőven fedezi a 2300—3000 km²-re becsült ármentesített terület, amely kétségtelenül kitűnő termő terület lesz.

De nemcsak a tengerrel, hanem a *folyókkal is sok küzdelme* van a hollandi népnek. A felszín gyenge lejtősödése miatt a folyók igen lassú folyásúak. Ezért a hordalékot medrükbe leejtve azt feltöltik. A holland folyók medre az erős feltöltődés miatt magasabban van, mint a szomszédos vidékek. Az árvizek pusztításai ellen az összes nagyobb folyókat hatalmas gátak kísérik. Különösen a sok ágra szakadt Rajna mellett vonulnak erős gátak. Itt is a *kettős gátrendszer* van elterjedve, mint a Pónál. A kisebb a nyári gát, amely a nyári árvizeket fogja fel. Ezen kívül van 2 kilométeres távolságban a téli, vagy nagy gát a téli és tavaszi árvizek számára. De mivel sokszor ez is elégtelen, hatalmas *árvízfelfogó medencék* is vannak egyes helyeken. A gátakon kívül előszivárgó talajvizet és csapadékot szintén erős gátak közé szorított, legtöbbször nyílegyenesen futó csatornák gyüjtik össze. A mélyebb helyeken meggyülemlő vizet szél- és gőzszivattyúk emelik fel a csatornába. Ugyancsak szivattyúkkal viszik a tengerbe a hullámzás alkalmával a védő műveken átcsapódó tengervizet is.

Mivel Hollandia legtöbb folyójának torkolata mélyebben van, mint dagálykor a tenger színe, azért a holland folyók nem torkolnak szabadon a tengerbe, mert a tenger visszanyomná őket és óriási károkat okozna. Ezért a

folyók torkolatát zsilipek zárják el kifelé (a tenger felé) nyíló hatalmas, erős kapukkal. Amikor az apály megindul és a tenger vize visszahúzódik, a folyóban levő víztömeg súlyánál fogva széttárja a kapukat és nagy sebességgel ömlik ki a szárazan maradt tengerfenékre. Amikor a dagály visszaszorítja a vizet, összecsukódásra kényszeríti a zsilip kapuját is. Hosszantartó északnyugati viharok idején a folyók vizét is szivattyúk emelik át a tengerbe.

A holland föld megvédésén már két évezred óta fáradozik a lakosság. Egyenesen megbecsülhetetlen az az energia és pénzáldozat, amelyet a hollandusok hazájuk földjének megmentésére és gazdasági kihasználhatóságának emelésére fordítottak. A holland föld viszont bőven meghálálja gondviselőinek munkáját, mert a vizi csapásoktól eltekintve, kiváló természeti tulajdonságokkal van ellátva. A *klíma* a tenger közelsége miatt enyhe, tengeri, oceánikus éghajlat nem túlságosan meleg nyárral és enyhe, téllel. Az őszi és a téli hónapokat csak a gyakran dühöngő északnyugati viharok és ködök teszik sokszor kellemetlenné. A *talaj* azonban általánosságban nem mondható termékenynek. A Belgiummal szomszédos terület, az ú. n. *Campine*, továbbá a Rajna és az Ijnel közötti *Veluni*-hátság, valamint *Észak-Hollandia* nagyobb része *homokos*, *kavicsos* terület. Ezt a homokot és törmeléket még a jégkori gleccserek hordták ide. Mind a három eléggé egyenetlen vidék, ahol a mélyedésekben sűrűn találunk lápokat és mocsarakat. Régebben ezeket a területeket csak juhtenyésztésre használták. De a lakosság szaporodtával egyre intenzívebbé lett a gazdálkodás. A lápokat lecsapolták, kitermelték. Ezek helyén ma igen szép rétek és szántóföldek vannak. A homokos vidékeket műtrágyázással, öntözéssel tették termékennyé.

Hollandia gazdasági életének súlypontja a tengertől és a folyóktól megszabadított területeken van. Itt a talaj *rendkívül termékeny folyóvizi lerakódás*. Ezen a kitűnő

talajon a meleg és csapadékos klíma mellett pompás legelők és rétek vannak. A méltán híres hollandiai állattenyésztés itt a legvirágzóbb. A folyton újra sarjadzó füvön egészséges és ritka szép szarvasmarha-fajta él, amely a hiánytalan táplálkozás miatt igen jó tejelő. A hollandus nép általános jólétét jórészben ez a fejlett állattenyésztés magyarázza meg. Tejből, vajból, sajtból hatalmas kivitele van a kis országnak összes szomszédjai felé.

Az állattenyésztés mellett a *földmívelés* is fejlett. Azonban ez is arra törekszik, hogy lehető legjobban kihasználja a rengeteg áldozattal nyert szántóföldet. A gabonatermelés általában jelentéktelen. Csak az egyéni szükséglet fedezésére törekednek. Igen jelentős ellenben a *több munkát* kívánó, de *nagyobb hasznot* hajtó *ipari növények* termelése. Különösen fejlett a *dohány-*, *len-*, *cukorrépa-* és *cikória*-termelés. Ezeknek a talaj és a klíma egyaránt igen kedvez és ezért nagy termést adnak. De ki kell emelnünk a *virágtermelést* is, amely talán sehol a világon nem ilyen nagyarányú, mint itt, bár régebbi fontosságát már elvesztette. Legjobban ma is *Haarlem város vidékén* van elterjedve. Tavaszi időben egyike a legszebb látványoknak a Haarlem-környéki virágos mező. «Minden mellékút virágos mezők közt vezet. Olyan szép látvány ez, amelynek alig van párja. Eleinte zavarba hoz. Szemünk nincs hozzászokva, hogy ezt a csodálatos fényt felfogja. Először a fehér és a kék örvendeztet meg bennünket, majd a tulipánok és nárciszok sárgás színe. Kezdetben vakítóan hat ez, mintha valami óriási tükröző fémlap volna! A jácintoknak már enyhébb színük van. Pírjuk kékbe, lilába, barnásba játszik. A jácint virágmezők úgy terülnek el, mintha puha bársony fedné a földet. A tulipánmezőknek tiszta és mély színük van. A nagy tulipánföldek vörös színe szinte megrettentően szép. A vörös tulipánmezőkön járó ember úgy tűnik fel, mintha vérben gázolna. Más tulipánmezők narancssárga

színűek. Mellettük almavirág színűek, vagy sárgásfehérek mosolyognak, amelyek csak a virágkehely szélén viselnek egy rózsaszínű csíkot. De a legváltozatosabb színpompát mégis a jácintok mutatják: egyik kékesfehér, mint a frissen esett hó, a másik virágágy tejszínsárga, majd a piros, lila és kék minden árnyalata következik. Legerősebb a lilaszín, amely élénkebb, mint az orgonavirágé, mélyebb, mint az ibolyáé. Van egy fajta, amely Abesszinia királyának, Meneliknek nevét viseli. Ez fekete a szó szoros értelmében. A kereskedelmben jobban csak a tulipán, jácint és újabban különösen az orchideafélék szerepelnek. Ez utóbbiak egyes változataiért az amerikaiak tetemes összegeket fizetnek.[1]

Itt, a termékeny marschvidéken találjuk Hollandia legjelentékenyebb városait. Ezek csaknem mind igen tekintélyes multtal bírnak, mert már a középkorban híresek voltak kereskedelmükről és iparukról. Legnagyobb köztük *Amsterdam*, közel 700 ezer lakossal, a Zuider-tó közelében. A tengerrel az Északi-tengeri csatorna köti össze, amely 25 km hosszú és 60—100 m széles. Mélysége 9 méter, tehát még a nagyobb tengeri hajók is használhatják. Mivel a tenger sekély, azért a csatornát másfél kilométerre a tengerben is ki kellett építeni, ahol két nagy zsilippel végződik. Ezeket hatalmas hullámtörők védik a tenger rombolása ellen. A város félköralakban terül el a Zuider Het Ij nevű öble mellett. Az ugyancsak félköralakban húzódó csatornák, az ú. n. grachtok öt koncentrikus részre osztják a várost. Ezek az övek úgy következnek egymásra, mint a fák évgyűrűi: a legbelső a legrégibb és kifelé mindig fiatalabb rész. Ezeken kívül még számos kisebb csatorna szeli át a várost, amely így tulajdonképen 90 szigeten épült. Mivel a talaj vizenyős és bizonytalan, azért a házak hatalmas cölöpökön nyu-

[1] Schnass-Wilckens: Europa I. 66—67. ll.

gosznak, amelyek 10-15 méterre mennek a földbe. Az 1—1½ méter mély csatornákon igen élénk élet folyik. Amsterdamot a tengerrel összekötő csatornák igazi tengeri kikötővé tették, ezért kereskedelme különösen a gyarmatárukkal igen élénk. Gyáriparából különösen a hajógyártás, a vitorlavászon- és kötélgyártás fejlett. Különlegessége a gyémántköszörülés, amelyet jobbára zsidók űznek. — Délebbre vannak *Leiden* (67 e. l.) és *Utrecht* (146 e. l.). Az újkor elején mindkettő híres és virágzó város volt, de most a nagy kikötő városok felülmúlták őket. A tengerpart közelében van *Hága* (vagy hollandi nevén 'S Grawenhage), Hollandia fővárosa. Szép erdőkkel fedett dűnék környezik északról és nyugatról. Amsterdammal és más hollandi városokkal ellentétben itt nincsenek csatornák, hanem szép fasoroktól kísért széles utcák. Délebbre van *Rotterdam*, Hollandia legélénkebb forgalmú kikötő városa (532 e. l.). Meg kell említenünk még *Haarlemet* Amsterdamtól nyugatra, a tenger közelében. A dűnéktől védett finoman homokos környéke régtől híres a virágtermeléséről.

Belgium és Hollandia összehasonlítása.

Mindkettő igen kis területű állam, de a sűrű lakosság, a régi fejlett kultúra, a gazdasági élet virágzása mindkét államnak tekintélyt és becsülést biztosít.

Belgium területe: 30.500 km², lakossága 7·5 millió, sűrűsége 245.

Hollandia területe: 34.000 km², lakossága 7 millió, sűrűsége 207.

Ez a kis összehasonlítás mutatja, hogy mindkét ország igen sűrű lakosságú állam. Vannak területeik, ahol 400—500 ember él egy km²-en. Ez a sűrűség csak olyan fejlett gazdasági élet mellett lehetséges, mint amilyen ebben a két államban van.

A lakosság nyelvét illetőleg nagy különbség van

Hollandia és Belgium között. *Hollandia* csaknem teljesen *nemzeti állam*, mert lakosságának 86%-a germán eredetű hollandus. Ezeken kívül csak a közeli rokon friesek jönnek tekintetbe, akik 10%-át teszik a lakosságnak. *Belgium* népe ellenben *két*, csaknem *egyenlő erős részre oszlik: vallonokra és flamandokra.* A francia nyelvű vallonok 42, a germán eredetű flamandok 55%-át teszik Belgium népességének. Vallási tekintetben azonban Belgium van jobb helyzetben, mert csaknem tiszta katholikus lakossága van, míg a hollandusok 33%-a katholikus, a többi protestáns (főként kálvinista).

A gazdasági élet terén is hasonló eltéréseket találunk a két szomszédos állam között. Ezek egyikére már a következő táblázat is rámutat.

Belgiumban: szántó 43%, rét 27%, erdő 18%, terméketlen 12%.

Hollandiában: szántó 27%, rét 38%, erdő 8%, terméketlen 27%.

Belgiumban tehát a szántóföld, Hollandiában a rét és legelő van legnagyobb százalékban. Csakugyan, a valóság is megerősíti az ebből vonható következtetést: Belgiumban a földmívelés, Hollandiában az állattenyésztés a nép általános jólétének egyik főforrása. De fejlett mindegyik államban a mezőgazdaság másik ága is, amit a következő összehasonlításból láthatunk:

	Belgium	Hollandia
Búza	3 mill. q	1·5 mill. q
Rozs	4·5 « «	3·4 « «
Zab	5 « «	4 « «
Len	27 mill. kg	8 mill. kg
	Belgium	Hollandia
Szarvasmarha	1·5 mill.	2 mill.
Sertés	1·2 «	1·5 «

Azonban bármilyen fejlett is a mezőgazdaság a sűrű népességet egyik állam sem tudja *gabonával* ellátni.

De tehetünk még más összehasonlításokat is. Belgium ásványi termékekben rendkívül gazdag ország. Szénbányaszata 230 millió, vasérctermelése 2·2 millió tonnát tett ki 1923-ban. Ezzel szemben Hollandia lesüllyedt területén csak egy jelentékeny szénbánya van Maastricht körül, ahova a német-belga szénvidék átnyúlik. Az újabb fúrások azonban igen gazdag kősó és széntelepet mutatnak ki másutt is, de sajnos, igen mélyen. A gazdag ásványi termékek Belgiumban virágzó vas- és fémiparnak vetették meg alapját, de egyéb iparok is virágoznak, különösen a régi multú fonó-szövő ipar. Ha más országokkal összehasonlítjuk *Belgium iparát*, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy az ország *területéhez* viszonyítva, Belgium a világ első bányász és iparos állama. Abszolút számokban azonban elmarad természetesen a nagy államok mögött. *Hollandiában a tengerészet*, a *tengeri kereskedelem* tölti be azt a szerepet, mint Belgiumban az ipar. A *területhez* és a *lakosság számához* viszonyítva, Hollandia a világ első kereskedő állama. — Megemlítjük végül, hogy mindkét államnak nagy gyarmatbirtokai vannak. Belgiumé Aequatorialis Afrikában a 2·5 millió km² területű *Kongo-Állam* (11·5 mill. l.), Hollandiáé Ázsiában a Szunda-szigetek nagyobb része, Amerikában Surinam (Guayana) és Ausztráliában Új-Guinea egy része. Összesen 2 mill. km², 50 millió lakossal.

Közép-Európa.

Németország.

Németország Európának talán legtagozottabb országa. Az északi részét elfoglaló Germán-alföld kivételével többi tája sok, többé-kevésbbé különálló, elszigetelődő földrajzi területre oszlik. Ez a földrajzi feldaraboltság egyik főoka volt mindig a német törzsek centrifugális törek-

véseinek és a roppantul kifejlett politikai szeparatizmusnak. Manapság, ha kísért is néha még ez a gondolat a német politikában, már csak történeti emlék. A modern technika vívmányai (közlekedés, hírszolgálat, sajtó), a közös gazdasági érdek legyőzték, háttérbe szorították a felszíni formák elválasztó, elkülönítő hatását.

Dél-Németország.

Dél-Németország Bajorország, Würtemberg és Baden területét foglalja magában. Nagyjában négyszögű terület, amely a Rajnától a Böhmer Waldig, az Alpoktól a Majna folyóig terjed. Ez a nagy vidék is számos külön tájra volna még osztható, de a klíma, kultúra és történelem alapján mégis joggal foglalhatjuk össze egységes tárgyalás céljára.

A terület *déli része* a háromszögalakú, átlag 500 m magas *Bajor-fennsík*. Ez a fennsík délen a Bajor-Mész-Alpok festői szép tájakban gazdag hegyláncaira támaszkodik. A jégkor idején nagy gleccserek nyúltak le az Alpokból a Bajor-fennsíkra, amelyet hatalmas törmelék-takaróval borítottak el. A gleccserhordalék egyenetlen szétteregetése miatt a felszín igen változatos. Számos hátság, dombsorozat vonul át rajta. A gleccserhordalékok mélyedéseiben lápok, mocsarak, tavak ülnek, amelyek nemcsak a termőföldet kevesbbítik, hanem a közlekedésnek is akadályul szolgálnak.

A fennsík *éghajlata* magas fekvése miatt igen hűvös. Különösen az Alpok lábánál hosszú és hideg a tél. A Duna felé közeledve egyre enyhébb és rövidebb a tél és melegebb a nyár, mert már 300 méterrel alább vagyunk. A talaj sem mondható igen kedvezőnek, mert sok a durva törmelék és a homok. Ezen okok miatt legfontosabb gabonanemű a rozs. Búzát csak a Duna felé eső tájakon termelnek, ahol legmelegebb a klíma és legjobb a talaj. Itt termelik a híres bajor sörárpát és komlót is. Vas és kőszén a Bajor-fennsíkon nincs, azért a nehéz ipar nem olyan

fejlett, mint Németország egyéb részein. Újabban azonban nagy terveket dolgoztak ki az Alpokból jövő folyók vizierejének kihasználására. Csak az Isar folyónak erőműtelepe, az ú. n. *Bayernwerk* 260 ezer lóerőt szolgáltat. Ezenkívül még öt nagy energiatelep felépítése folyik, sőt részben már el is készült. Ezek annyi energiát szolgáltatnak, amennyinek előállításához 15 mill. q kőszénre volna szükség. Egyébként Bajorország a szomszédos területekkel együtt igen gazdag vizi erőben. Németország vizi erőit 12 millió lóerőre becsülik. Ebből 8 millió Dél-Németországra esik.[1] Az iparnak, különösen a szövő-fonó iparnak ezen a vidéken tehát nagy jövője van.

A Bajor-fennsíkot két német törzs lakja: a Lechtől nyugatra eső kis részt a *svábok*, a többit a *bajorok*. A lakosság a mostoha természeti viszonyok miatt elég ritka. De mégis itt találjuk Németország egyik legnépesebb városát, *Münchent* (631 e. l.). A középkorban jelentéktelen helység volt. Valósággal eltűnt a többi bajor város mellett. A vasutak kiépítése és a bajor uralkodók kedvezése azonban hamar felvirágoztatta. Gyáriparából különösen kiválik a világhírű sörgyártás. Híres még a műipara: képfestés, szobrászat stb. Ezeknek virágzása kétségtelenül München nagyhírű főiskoláival van kapcsolatban. A művészetek kedvelése, szép épületei és múzeumai miatt «Isar-parti Athénnek» is nevezik. A Lech folyó mellett van a magyarokra szomorú emlékezetű *Augsburg* (155 e. l.). A középkorban Németország egyik legfontosabb városa volt. A két leggazdagabb német középkori bankárcsalád: a Fuggerek és Welserek Augsburg polgárai voltak. A Lech folyó vizi ereje számos gyárat tart üzemben. Különösen erősen fejlődik gyapotszövő ipara. A Duna mellett régi városok *Regensburg*, *Ulm*, *Passau*. A Boden-tó mellett van *Konstanz*, szintén neves középkori város.

[1] Halbfass: Die Wasserkräfte Deutschlands. Geogr. Z. 1924. 92—96. ll.

A Bajor-fennsíktól a Sváb-Frank-Júra választja el a *Sváb-Frank* lépcsős vidéket, amely a Rajna és a Majna völgyére ereszkedik alá. Mindkét lépcsős vidéknek egy-egy főfolyója van, amely az egésznek mintegy a törzsét, gerincét alkotja. Ilyen a Neckar a sváb, a Majna a frank vidéken. A Júra-hegység területe nyirkos és hűvös éghajlatú vidék. A termőföld is kevés. Azért a lakosság ritka és főként az is csak állattenyésztésből és házi iparból él. Egyetlen nagyobb város van a Júra-vidéken: *Nürnberg*, közel 400 ezer lakossal. Egyike azoknak a városoknak, amelyek középkori utcarészleteiket elég épen megtartották. Újabb fejlődését annak köszöni, hogy középpontja a Dél- és Észak-Németországot összekötő vasútvonalaknak. Nürnberg és környéke régtől híres játékszerkészítéséről, amit környékének gazdag faanyaga és a közeli porcellánföldek mozdítottak elő. Hasonló kultúra van a délnyugati szögletben emelkedő *Schwarzwald* hegység területén is. Itt erdőgazdaságból él a lakosság, télen pedig házi iparból. Ennek régebben igen elterjedt ága volt az óragyártás (kakukkos faórák), amelyeket a schwarzwaldiak messze földre elhordtak. Az óragyártás ma is virágzik, hiszen évenkint 2 millió órát készítenek, de már túlnyomóan gyári üzemekben.[1] A Schwarzwald gyönyörű erdős vidékén van az egyik leglátogatottabb német fürdőhely: *Baden-Baden*, meleg ásványi forrásokkal.

A lépcsős vidékek völgyei már sokkal értékesebb és kultúráltabb területek, mint a Júra és a Schwarzwald. A talaj ugyan sok helyen meszes és homokos, de sokkal nagyobb területet borítanak a lösz és a Rajna-Neckar-Majna völgyében az áradmányos talajok. A klíma is kedvezőbb, mint a párkányhegységekben. A tél ugyan hideg, de a nyár meleg és hosszantartó. Mindezen okok következtében a folyóvölgyek gyönyörűen művelt területek.

[1] H. Schrepfer, Der südliche Schwarzwald. G. Z. 1927. 182. l.

A *Sváb vidéket Németország parkjának*, a Neckar és a Rajna völgyét *Németország kertjének* szokták nevezni. Ezek Németország legmelegebb, legmosolygóbb nyarú vidékei. A három folyó völgyét kísérő hegyoldalak a legfontosabb bortermelő részei közé tartoznak Németországnak. A földmívelésen kívül az ipar is virágzóbb, mint a Bajor-földön, mert több a nyersanyag (vas, só, pala, fa) és közel vannak ide a nagy szénmedencék.

A fejlett gazdasági élet miatt igen sűrű a lakosság: 150—200 ember is esik egy km²-re. Város is sokkal több van, mint a Bajor-fennsíkon. Csak a Neckar völgyében hét város van 20 ezernél nagyobb lakossággal. Legjelentékenyebb *Stuttgart* (309 e. l.), Württemberg fővárosa. Szomszédságában van Canstatt. A két város tulajdonképen már összeforrott gazdasági tekintetben. Mindkettőnek virágzó gyáripara van. Különösen kiválik a bútorgyártás, a hangszerkészítés és a gépgyártás. Stuttgart különlegessége a fejlett nyomdászati és grafikai ipar. Ezért délnémet Lipcsének is nevezik. A Neckar völgyében van még *Heidelberg* Németország legrégibb egyetemével és leghatalmasabb várromjával. A Rajna völgyében találjuk *Karlsruhét*, Baden fővárosát. Alig több 200 évesnél, mert 1715-ben alapította Baden fejedelme. Ma népes és nagy gyáriparral bíró város (143 e. l.). A Rajna és a Neckar egyesülésénél fekszik *Mannheim* (203 e. l.), élénk rajnai kikötőváros jelentékeny gyáriparral. A Majna torkolatánál épült *Mainz* (110 e. l.) termékeny, szépen művelt vidéken. A római uralom idején egyike volt a legfontosabb rajnai átkelő helyeknek. A középkorban is fontos város, különösen egyházi tekintetben. A Majna mellett fekszik *Frankfurt*, Nyugat-Németországnak egyik legnépesebb (430 e. l.) és legvirágzóbb városa. Régebben pénzpiaca egyike volt Európában a legjelentősebbeknek (Rothschild!), ma ezt a jelentőségét elvesztette, mert a politikai élet színterétől

félreesik. Dómjában tartották régebben a császárválasztást és koronázást.

A Saar-medence.

A világháborút befejező versailles-i béke Elzász-Lotaringiát elszakította ismét Németországtól. Ma a régi Lotaringiából csak egy kis rész van meg, amely háromszögalakban helyezkedik el a Rajna és a Hunsrück között. Geológiailag ez a vidék is ugyanolyan korú, mint a szemközt fekvő Sváb-Frank-terrasz (triasz), de nem lépcsőzetes terület, hanem egyenetlen, hullámos fennsík. A klíma hűvösebb és a talaj sem olyan termékeny, mint a szemközti terraszokon. Ezzel szemben ez a vidék igen gazdag ásványi termékekben, mert területén van a gyakran emlegetett *Saar-medence*, a francia határ közelében. A szénterület körülbelül 1000 km² területet foglal el. Nem nagy mélységben közel 400 szénréteg következik egymás alatt, de ebből csak egynegyed rész ér el tekintélyes vastagságot. Igen kedvezőtlenné teszi a Saar-vidék szénbányászatát a kén előfordulása, mert ez sűrű kéngázömléseket okoz, ami veszélyessé teszi a bányászatot. Dudweiler városka mellett már 200 év óta ég egy akna. A Saar vidék szénkészletét a mai művelési körben 4 milliárd tonnára, 2000 méter mélységig végzett számítások alapján pedig 16 milliárd tonnára becsülik. A mai termelés mellett 1000 évig kitart a készlet.[1] A Saar-medence szene a háború előtt főként a déli német városokba került, mert ezeknek a Saar-medence a legközelebbi szénvidék. A nagy bányavidék legnevezetesebb városa *Saarbrücken* 117 ezer lakossal.

A versailles-i béke a Saar-medence 1920 km² területét 700 ezer lakossal kiszakította a Német birodalom testéből, kárpótlásul a szétrombolt északfranciaországi bányákért.[2]

[1] L. Rüger i. m. G. Z. 1926. 129.
[2] W. Tuckermann: Das Saargebiet. G. Z. 1922. 219. l.

A bányákat minden ellenérték nélkül át kellett engedni Franciaországnak. A közigazgatást a versailles-i szerződés szerint öttagú bizottság végzi (1 francia, 1 saarvidéki és 3 idegen), tulajdonképen azonban a közigazgatás teljesen francia kézben van. A vámterület közös Franciaországgal, francia pénz az uralkodó. A német munkások helyét fokozatosan idegenekkel, főként franciákkal töltik be. A megszállás 1935-ig tart. A lakosság akkor népszavazással dönt arról, hogy a jelen állapot fenntartását kívánja-e, vagy csatlakozni óhajt a két állam valamelyikéhez: Német- vagy Franciaországhoz. De még a németekre legkedvezőbb esetben is a bányákat akkor megállapítandó áron vissza kell váltani a franciáktól. Ha a megállapított összeget a kitűzött időre be nem fizetik, a Saar-vidék a népszavazás minden tekintetbe vétele nélkül Franciaországra száll.

A Német-középhegység vidéke.

A Német-középhegység területe a francia-belga határtól Csehországig nyúlik. Ez a meglehetősen magas hegyvidék élesen különbözik a déli hegyes, fennsíkos vidékektől. Itt a hegyvonulatok alárendelt szerepet játszottak, mert a fennsíkok, terraszok foglalják el a terület nagyobb részét. A Német-középhegység vidékein ezzel szemben a hegyvonulatok adják a táj arculatának leglényegesebb vonásait. A nagy kiterjedésű hegyvidéken természetesen számos kisebb földrajzi egységet tudunk megkülönböztetni, amelyek sok tekintetben elütnek egymástól.

Nyugaton, a Rajna két oldalán a *Rajnai-Pala-hegység* emelkedik. Körül-belül akkora területet foglal el, mint a Dunántúl. Ez a nagy hegyvidék valamikor összefüggő egészet alkotott, amely fennsíkosan terült el. Ősrégi vidék. A kőzetek túlnyomó részét szürke és szürkésbarna devonkori palák alkotják. Innen kapta a hegység a nevét. Mivel a palák erős gyűrődést mutatnak,

világos, hogy a mai hegység csak romja egy régi gyűrt hegységnek.

A Pala-hegységet a *Rajna* lassú bevágódással, amely a hegység emelkedésével volt kapcsolatos, *ketté vágta.* Így alakult ki a *Rajna gyönyörű völgye Bingen és Bonn között.* Az egész hosszú úton magas és sokszor meredek hegyoldalak kísérik a Rajnát. A völgy csak néha-néha szélesedik ki, különösen a mellékvölgyek betorkollásánál. Az ilyen helyeken élénk forgalmú városok keletkeztek már a középkorban, mert ezek természetes útcsomópontok. A Rajna keskeny völgye Németországnak egyik legszebb tája. A kísérő hegyoldalakat terraszos *szőlőültetvények*, *gyümölcsösök* borítják. A merészen kiugró szürke sziklafokokat, hegyormokat szép várromok és modern műemlékek díszítik. A Rajna völgyének legnagyobb városai *Koblenz* és *Bonn.* A Rajna egyik mellékfolyójának, a szőlős hegyoldalakkal kísért Moselnek völgyében *Trier* a legnagyobb város. Eredete még a római korba nyúlik vissza. Határában szép római műemlékek vannak. Ma a német borkereskedelem középpontja.

A Pala-hegység *magasabb* részei mezőgazdasági szempontból nem sokat érnek, mert szeles, hűvös és igen csapadékos éghajlatuk van. Sok a mocsár és a láp is. A kemény pala u. i. nehezen veszi be a csapadékot. Oldalaikat azonban többnyire erdők fedik.

A Rajnai-Pala-hegység északi részén a devonkori kőzetek helyét fiatalabb: *karbonkori* kőzetek foglalják el, amelyek kőszénben rendkívül gazdagok. Különösen nagy jelentőségre tett szert a *Ruhr-vidék*, amely Németországnak, sőt talán egész Európának leghatalmasabb szénvidéke. A Ruhr-vidék, vagy inkább az ú. n. Westfaliai-szénvidék készletét 144 milliárd tonnára becsülik, amelynek túlnyomórésze 1200—2000 m mélységben van.[1]

[1] L. Rüger: i. m. 129. l.

A kitermelés mai aránya mellett 1200 esztendeig elég a szénkészlet. A bányászat fejlődése szinte ugrásszerűen történt: 1860-ban még csak 30 ezer munkás dolgozott itt, 1900-ban már 230 ezer, 1910-ben pedig 335 ezer. A termelt mennyiség 4·5 millió tonnáról 90 millióra szökött. A szénvidék 2000 km² területet foglal el. Valamikor a felszínen is lehetett szenet fejteni, de ma már tetemes mélységben lehet csak nagyobb eredménnyel dolgozni. A Ruhr-vidéken kívül még *Aachen környékén* is nagy szénkészletek vannak (10 milliárd tonna). Hollandia és Belgium szénvidéke csak folytatása ennek a nagy Westfaliai-szénmedencének.

A szénen kívül, rendkívül szerencsés módon még más ásvány is fordul itt elő. Legfontosabb ezek között kétségtelenül a *vas*. Ez azonban, sajnos, nem nagy mennyiségű. A vidéket kettészelő Rajna azonban lehetővé teszi, hogy a vizi úton érkező spanyol és svéd vasércet szinte a szénbányákig hajón lehessen szállítani. Ez a körülmény adja magyarázatát a Ruhr-vidéken kifejlődött hatalmas *gyáriparnak*. A legnagyobb gyárváros itt *Essen*, közel félmillió lakossal. Ebben a városban van a híres *Krupp-gyártelep*, amely legnagyobb egész Európában. Összesen 853 ha területet foglalnak el a különféle épületek, udvarok. A gyárműhelyekben összesen 50 ezer munkás és hivatalnok dolgozik. Ezenkívül a Krupp-vállalat még három szénbányát is üzemben tart és több vasbányát Német- és Spanyolországban. A bányák körül-belül 40 ezer munkást foglalkoztatnak. Az esseni hatalmas gyártelepen 400 gőzkazán és 8000 elektromos motor működik 120 ezer lóerővel. A Krupp-gyártelep hírét kitűnő minőségű acélárui szerezték meg. Különösen kardpengéi, páncéljai, ágyúi voltak világhírűek. Krupp készítette a híres 42 cm-es ágyúkat is. Az ágyú- és egyéb hadiszergyártást a világháború után az entente parancsára meg kellett szüntetni. Ma az egész gyártelep békés

célokat szolgáló cikkeket gyárt: lokomotivokat, vasúti kocsikat, síneket, hídszerkezeteket, motorokat, szövő gépeket, stb. A gyárat 1811-ben alapította Krupp Frigyes. Ő is, meg közvetlen utódai is csak kicsiben dolgoztak. Maguk voltak a hámorosok, a mintázók és a könyvelők. Fáradhatatlan buzgalmuk, több szerencsés találmányuk miatt a gyár egyre jobban fejlődött. Mikor a Krupp-család férfiága kihalt (1903-ban), a hatalmas gyár részvénytársaság kezére jutott, de a részvényesek többsége megmaradt a nőiág birtokában. A gyártelep mellett külön munkásváros van kórházzal, üdülő házzal, könyvtárral és több ipariskolával. Essenben ma is megvan az a kis ház, amelyben az első Krupp, a gyáralapító lakott. Krupp-család nemes felfogására vall a rajta elhelyezett felirat: Der Zweck der Arbeit soll das Gemeinwohl sein, dann bringt Arbeit Segen, dann ist Arbeit Gebet.

Még egy nagy iparvidék van a Ruhr-vidék szomszédságában: a *Wuppertal*. A Wupper aránylag kicsi folyó, de bővizű és sebes folyású. Völgyében és mellékpatakjai mellett már régebben is igen virágzó fonó-szövő ipar volt. De különösen nagyot fejlődött minden, amikor a gőzgépet feltalálták és a Ruhr-vidéken megkezdték a szénbányászatot. A Wupper völgyében van *Solingen* és *Remscheid*. Solingen különösen szúró-, vágószerszámokat gyárt: kést, borotvát, ollót, szuronyt, kardot olyan kiváló minőségben, hogy gyártmányai az egész világon elterjedtek. Remscheid békés eszközöket gyárt: fűrészeket, fúrókat, korcsolyákat. Méltán melléjük állítható a nagy kettős város: *Elberfeld-Barmen* (360 e. l.). Kevés gyárváros van Európában (Angliát nem számítva), amelynek olyan élénk ipari élete volt, mint ennek a kettős városnak. Sok városrészben gyár-gyár mellett sorakozik. Legfejlettebb a fonó-szövő ipar. De virágzik még a zongoragyártás, a kémiai ipar és még sok más iparág. A Rajna balpartján, az aacheni gazdag széntelepen szintén számos

gyárváros van. Legkiválóbb közöttük *Aachen* (154 e. l.), a régi királyi város, amelynek gyáripara (gépgyártás, varrótű, vászonszövés) egyre nagyobb méreteket ölt. Erős versenytársa *Crefeld* (130 e. l.), amelynek különösen selyemipara fejlett.

Az aacheni és a ruhrvidéki szénmedencék között van a *Rajna völgyének egy beöblösödése*, ahol számos várost találunk százezernél több lakossal. Legnépesebb köztük *Köln*, a régi római Colonia Agrippina utódja. Lakosainak száma meghaladja a hatszázezret. Nyugat-Németország legnagyobb közlekedési és kereskedelmi középpontja. Köln centruma egyúttal a német katholicizmusnak. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy az eddig leírt német tájakon, amelyek Németország legjobban művelt, legkultúráltabb részei, a katholikusok teszik a lakosság nagy többségét. Északabbra van *Düsseldorf* (407 e. l.), fontos kereskedő és gyárváros. *Duisburg-Ruhrort* (244 e. l.) a Ruhr-vidék rajnai kikötője. Óriási forgalmat bonyolít le a Rajnán. De fejlett a gyáripara is.

A Rajnai-Pala-hegységtől keletre a *Weser-melléki* hegyvidék foglal helyet. A nagyon tagozott hegyvidék részei nem alkotnak hosszan elnyúló gerinceket, hanem fennsíkosan terülnek szét. Magasabb részeiket fenyő- és bükkerdők fedik, alább gyümölcsösök és szántóföldek következnek. Ez a hegyvidék ásványi kincsekben sokkal szegényebb, mint a szomszédos Rajnai-Pala-hegység. Azért mégis találunk itt is virágzó gyárvárosokat, mert a Ruhrvidék szénbányái a közelben vannak. Legfontosabb *Cassel* (162 ezer l.) hatalmas gépiparral. *Bielefeld* környékének gazdag len- és kendertermését dolgozza fel.

A Német-középhegység *keleti része* már az Elba vízvidékéhez tartozik. A terület közepét a *Lipcsei-medence* foglalja el, amelyet északnyugaton a *Harz*, délen a *Türingiai-erdő*, *Fichtel-hegység* és az *Érc-hegység* határolnak. A párkányhegységeket még ma is nagy erdők borít-

ják. Türingiának pl. 75%-a erdő. Mivel elég magasak, azért éghajlatuk télen zord, nyáron hűvös. A föld magában tehát csak kevés embert tud eltartani. A lakosság már régi időtől fogva felkarolta a *házi ipart*, amely főként szövés, fonás és faipar. Az újabb időben ez a házi ipar igen nagy arányokat öltött, valóságos gyári jelleget vett fel. A gyorsan rohanó hegyi folyók vízét mindenütt energiatermelésre szorították. Az egyes házakban levő *szövőfonó gépeket, fűrészeket* stb. *ma villamosáram tartja üzemben.* De nemcsak a hegyvidéken, hanem a dombos és síkvidéken is igen szorgalmas munkát fejt ki a tevékeny szász lakosság. Szászország területe Németország *legjobban művelt részei* közé tartozik. A városokban mindenütt nagy gyáripart találunk, amelyhez a szenet a déli részen fekvő *Zwickau* és *Plauen* gazdag kőszénbányái szolgáltatják. A fejlett és virágzó gazdasági élet miatt igen nagy népsűrűség fejlődött ki. Egy km²-re 320 ember esik. Ilyen viszonyok mellett érthető, hogy különösen a legtermékenyebb részeken sok népes várost találunk. Első helyen említjük *Lipcsét* (Leipzig), amelynek hatszázezernél is több lakosa van. Fontos utak találkozó pontja volt mindig, azért sokszor volt a város maga, vagy környéke véres csaták színhelye. Kereskedelmét tavaszi és őszi vásárai tették élénkké. Ma már ezek a vásárok vesztettek jelentőségükből, mert más városokban is tartanak. A német könyvkereskedelemnek és az európai prémkereskedelemnek ma is Lipcse a középpontja. A cseh határhoz közel van *Drezda* (530 ezer l.), Szászország szép fővárosa. Múzeumaiban sok értékes műkincs van. *Chemnitz* a német szövő ipar főhelye, azért német Manchesternek is nevezik. Újabban azonban Elberfeld-Barmen erősen vitássá teszi elsőségét. *Meissenben* épült az első európai porcellángyár. *Jena*, *Gotha*, *Weimar* régi, csendes középkori városok. *Erfurt* kertészetéről nevezetes.

Szilézia.

Csehország és Lengyelország közé keskeny, ékalakú terület nyúlik be: *Szilézia.* Valamikor Csehország melléktartományaként a Habsburgok birtokai közé tartozott, de II. Frigyes porosz király szemet vetett a gazdag és művelt tartományra. Felhasználva a Mária Terézia trónralépését követő zavarokat megszállta őket. Mária Terézia seregei az osztrák örökösödési, majd a hétéves háborúban ismételten megverték a poroszokat, de Sziléziából kiszorítani őket nem tudták.

Szilézia *teknőalakú* terület, amelynek legmélyebb részén folyik a határon eredő Odera. Csehországtól a *Szudeták* magas hegyvidéke választja el. Meglehetősen hideg éghajlatú hegyvidék ez, amelyet nagy *erdők* fednek. Alacsonyabb részein sok *lent* termelnek. *Waldenburg* környékén gazdag *vas-* és *kőszénbányák* vannak. Sokkal jelentősebb azonban a *Szilézia déli részén elterülő hatalmas bányavidék*, amely körül-belül 5000 km² területet foglal magában. A szén mintegy 90—100 réteget alkot. Mivel ritka a vetődés, azért az aknászat könnyű. Igen szerencsés továbbá az a körülmény is, hogy a szén aránylag közel van a felszínhez. A legtöbb akna 300—400 m mély. A *felsőszilériai széntelep* egyes kutatók szerint még a Ruhr-vidéknél is gazdagabb. A legpontosabb vizsgálatok legalább is egyenrangúnak bizonyították vele. A szénkészletet 144 milliárd tonnára becsülik, amely mai arányban kitermelve 2600 esztendeig elég.

Németországot azonban itt *súlyos veszteség* érte. Az *1921. márc. 20.* történt *népszavazás* nagy eredményt hozott nekik, mert a szavazatok 61%-a német részre esett. A francia diplomácia azonban további «vizsgálat» alá vette az ügyet és 1921. október havában a szavazati körletek önkényes felállításával a terület nagyobb és értékesebb részét a lengyeleknek ítélte oda. Ezzel a néme-

tek elvesztették fejlett iparú, túlnyomóan német lakosú gyárvárosaikat (Kattowitz, Königshütte stb.) és a gazdag szénterületnek ¾ részét.[1] Szerencsére azonban a jelek arra mutatnak, hogy a megmaradt német területek alatt még újabb szénrétegek lappangnak.

A *Sziléziai-alföld*, amely az Odera két oldalán terül el általában *termékeny talajú*, hullámos vidék. A lakosság sok cukorrépát, burgonyát és lent termel. A nagy lentermelésen alapszik a híres sziléziai lenvászon szövés, amely a XVIII. század végén 50 ezer takácsot foglalkoztatott és az angol vászonnal saját otthonában is felvette a versenyt. A Napoleontól kiadott kontinentális zár azonban igen nagy csapást mért rá, mert elvesztette az angol és az amerikai piacokat. Régi nagy tekintélyét máig sem tudta visszaszerezni. Szilézia legnagyobb városa *Boroszló* (Breslau), ötszázharmincezer lakosú szép város. Gyáriparán meglátszik, hogy termékeny vidék középpontja, mert legfejlettebb a bőr-, malom-, szeszipar, továbbá a gyapjú- és lenszövés.[2]

Marsch—Moor—Heide—See (Germán-alföld).

A Német-középhegységtől északra nagy kiterjedésű, alacsonyan fekvő terület nyúlik el az Északi- és a Keleti-tengerig: *a Germán-alföld.* A régebbi geológiai korokban ez is épenolyan hegyes terület volt, mint ma Közép- és Dél-Németország. A geológiai középkor idején azonban a terület javarészt a tenger színe alá süllyedt és a triasz-, júra-, krétatengerek vastag üledékkel borították el. Ebből a hatalmas takaróból csak imitt-amott nyúlik elő egy-egy dias, vagy zechstein, tehát az említett tengerek üledékeinél idősebb kőzetszál, mint a lesüllyedt hegységek csúcsai (anstehendes Gestein). A tengeri üledékekre a

[1] L. Rüger: i. m. 1926. 129.
[2] Ule: Das Deutsche Reich 447. l.

jégkorszak idején újabb fedő réteg került tetemes vastagságban. Az északi részeken maguk a gleccserek rakták le az üledéket, míg dél felé a gleccserek olvadó vize hordta szét a törmeléket. Ebből érthető, hogy az északi részeket durvább és vastagabb diluviális törmelék borítja, mint a déli tájakat a Német-középhegység lábánál. Az egész Germán-alföld területén a gleccserek ingadozó: majd erősödő, majd gyengülő működése és a törmeléket lerakó tényezők különbözősége miatt a felületen övszerűen, zonálisan végig vonuló elrendeződést látunk.[1]

A jégkor lerakódásai nem egyenletesek. Ahol a gleccserek hosszabban *megállapodtak*, ott több törmeléket halmoztak l, mint ahol csak *keresztül vonultak*. Mivel a jégkorszaki jégmező olyan hatalmas volt, hogy Észak-Európa legmagasabb hegyeit is elfödte, azért itt csak *fenékmorenák* felhalmozódásáról lehet szó.[2]

A Germán-alföld *keleti és nyugati része* között felszín, talaj, éghajlat és még sok más tekintetben nagy különbség van, azért külön véve vizsgáljuk mindkét résznek az életét.

A Germán-alföld *nyugati része* sokkal előbb megszabadult a jégtől, mint a keleti rész, azért a morena-felhalmozódás sokkal kisebb arányú, mint ott. Ennek következtében a felszín eléggé egyenletes síkság, amelyet csak itt-ott szakít meg terjedelmesebb földhát. Azonban ezek sem morenahátságok, hanem a diluviális lerakódások alatt levő jura-, vagy krétarétegek kiemelkedései.

A Germán-alföld nyugati része megközelítően a Rajna és az Elba között terül el. Északi részén az Északi-tengerrel határos. Németországnak ez a *partvidéke* épenolyan romladozó, pusztuló part, mint Hollandiáé. Valamikor, talán nem is sokkal előbb a történelmi kor kezdeténél a

[1] Braun: Mitteleuropa. 75—77. ll.

[2] G. Braun: Die Oberflächengestaltung des norddeutschen Flachlandes. G. Z. 1910. 42—43. ll.

Germán-alföld szélét a Fries-szigetek sora, illetve az ezeken felhalmozott dűnék mutatták. Kr. u. 1000 körül már a mai partvidéken folyt a pusztulás. Ezután keletkeztek a mélyen benyomuló Dollart- és Jade-öblök. Különösen hatalmas volt 1570-ben az ú. n. *Allerheiligenflut*, amelynek hullámai teljesen váratlanul egyetlen éjtszakán Hollandiától egész Jütlandig végigpusztították a partvidéket s közel 100 ezer embert ragadtak magukkal. Manapság a német part veszélyes pontjait is kitűnő védőművek őrzik, amelyeken ismételten megtörtek már az Északi-tenger vihardagályai.

A part és a Fries-szigetek között sekély vizű tengerrész terül el, amelyet a németek *Wattenmeer*-nek (wattengázolni) neveznek. Ez a terület apály alkalmával szárazon marad, úgy hogy több szigetet szárazlábbal el lehet érni. Ilyenkor eléggé megnépesül a szürkés kemény homokkal borított tengerfenék. Kirándulók sétálnak, keresgélnek színes kagylók után. Sirályok, halászok a sekély vízben, vagy épen szárazon rekedt halakat szedik össze. Néha kocsikat is lehet látni, amint egyik szigetről a másikra sietnek. Mikor hat óra mulva ismét közeledik a dagály, már mindenki igyekszik előle szárazra jutni. Ez a sekély tengerpart Németország számára *háború idején* roppant előnyt jelent, mert ellenséges erők nem közelíthetik meg. Itt tehát meglepetés nem történhetik. Béke idején azonban annál nagyobb a kár. A mélyen járó kereskedelmi hajók kénytelenek messze elkerülni a partot, hogy zátonyra ne jussanak. Kisebb hajók is csak a különféle jelekkel ellátott mélyebbvízű útvonalat használják. A gyakran dühöngő viharok és ködök idején azonban minden óvatosság ellenére is zátonyra fut és felborul egy-egy hajó. A *wrack* a német Wattenmeerben elég gyakori látvány. Ez a veszélyes tengerpart az oka, hogy Németországnak ezen a részén csak a folyók torkolatainál vannak jó kikötői.

A tengertől befelé *három*, egymástól *élesen elütő területet* különböztetünk. A tenger közvetlen szomszédságában terül Németország egyik legértékesebb talajú vidéke: a *Marsch*. A gátak megépítése előtt ezt a területet ismételten elborította a tenger. Ilyen elöntéseknek eredménye épen az volt, mint amikor árvíz van valahol: a víz rombol, de visszahuzódása után üledékeivel borítja el a felszint. Ez a tengeri iszap itt főként a Maas és a Rajna hordalékából származik. Így a tengerpart szegélyén lassankint kitűnő termőföld halmozódott fel. A tenger ellen való védekezés megindításakor arra törekedtek, hogy ebből az értékes földből mentől többet ragadjanak el a tengertől. Kitartó munkával el is érték, hogy ma már közel 4000 km² pompás termőföldet és rétet hódítottak el a tengertől. A hollandok az ilyen területet *poldernak*, a németek *Marsch*nak nevezik. A marsch-területeken virágzó földmívelés folyik, de legnagyobb jelentősége mégis a *szarvasmarhatenyésztésnek* van. A vidék lakosai rengeteg kiadásuk mellett is igen jómódúak.

Ezen termékeny terület mögött már sokkal kevesebbet érő tájak következnek, amelyek a középhegység lábánál húzódó, már termékeny dombvidékig nyúlnak: a *Geest*-ek (Geest (fries szó!) gôst = wüst) és *Moor*-ok vidéke. A Geest egyenetlen felszínű homokos terület, amely a Marsch termékeny földjével szemben kevésbbé értékes talajt szolgáltat. A Germán-alföld nyugati részének nagyobb felét a Geest foglalja el. Tévednénk azonban, ha ezeket a homokos vidékeket teljes egészükben terméketlen sivár pusztáknak gondolnók. A Geest sohasem volt puszta, de különösen nem az ma. Egyes részei, nevezetesen az Ems és a Weser mellékén igen szépen művelt területek. De a műtrágya bőséges alkalmazása miatt a többi, eddig elhanyagolt részen is egyre intenzívebb lesz a gazdálkodás.

A Geest vidék legterméketlenebb, rendszerint maga-

san fekvő részeit a németek *Heidenek* nevezik. Legnevezetesebb az Elbe és a Weser között elterülő *Lüneburger Heide*. Körül-belül 11.000 km² területet foglal el ez a puszta, tehát akkora, mint a magyar Kisalföld. A Lüneburger Heide nem egyéb, mint a Germán-alföld déli hátságának egy része, amely keletre az Altmark és a Flämingnek nevezett magaslatokkal folytatódik tovább. Néhány évtizeddel ezelőtt még a Lüneburger Heide nagyon értéktelen terület volt. Földmívelést csak a folyók mellé települt kis falvak folytattak. Egyebütt csaknem néptelen volt. Gyér legelőin csak a *juhtenyésztés* adott némi jövedelmet. De igen virágzó volt a pusztai virágokon alapuló *méhtenyésztés*. Ma már a Lüneburger Heide más képet mutat. A patakok vizét mindenütt öntözésre használják fel. Különösen a *rétgazdálkodás* fejlődött ezáltal nagyot. De fejlődött a *földmívelés* is. Hatalmas gőzekék méter vastagon felforgatják a földet, amelyet műtrágyák segítségével hamarosan termékennyé tesznek. Egyre nagyobb területet foglalnak el a *fenyőerdők* is, bár a kőkemény alsó talaj sok helyen lehetetlenné teszi a fanövést. Azonban minden igyekezet mellett a Lüneburger Heidenek még ma is vannak részei, ahol órák hosszat lehet járni-kelni és sem fát, sem emberi lakást, de még csak egy utat sem talál az ember, hanem csak gyér pusztai növényzet borít mindent.

A Marsch és Geest mellett a Germán-alföld nyugati részének jellemző területei a *lápok* (Moor) is. Hannover, Oldenburg és Westfalen földjén 7500—8000 km²-re megy a lápok területe.[1] A lápok *lefolyástalan mélyedésekben* keletkeznek, ahol a vizet a talaj sem veszi magába. Az ilyen állóvizeket évezredek folyamán elborítják a különféle vizi növények, amelyeknek elszáradt részei a

[1] A. Menzi: Die Moore Mitteleuropas. Pet. Mitt. 1918. 150—152. ll.

fenékre hullnak és ott felhalmozódva tőzegrétegeket alkotnak. Különösen a *tőzegmohnak* (sphagnum) van nagy szerepe a lápképződésben, amely mindig a partok mentén indul meg és innen halad befelé. A lápok régebben csaknem teljesen értéktelenek voltak. Elég rátekinteni azokra a szegényes házakra, amelyek a művelés alá nem fogott lápok mellett még itt-ott állnak és amelyeknek egy helyiségében ember-állat együtt lakik, hogy megértsük a lápi emberek szegénységét. A lápkultúra, vagyis a láp művelés alá fogásának a hollandok a mesterei. Ők tanították meg annak különböző módjaira a németeket. Legegyszerűbb és legrégibb a *lápégetés* (Moorbrennen), amikor a kiszárított lápterületet felgyujtják és a tőzeget kiégetik. A visszamaradt hamut összekeverik a felásott alsó talajjal. Igy kitűnő termőföldet kapnak, de ez hamar kimerül, mert vékony a réteg. Újabban törvények tiltják ezt, mert tulajdonképen rablógazdálkodás (az értékes tőzeg semmibe megy !), de meg azért is, mert a hetekig tartó füst északi szél esetén fél Németországot elárasztja.

Sokkal eredményesebb a *Fehnkultur* (lápi gazdálkodás), vagy helyesebb néven *Fehnkolonie* (lápgyarmatosítás). A kiválasztott láp mellett bizonyos számú munkás megtelepszik. Először is csatornát építenek a láptól a tengerig, illetve a legközelebbi nagyobb folyóig. Ez a csatorna kettős célt szolgál. Ez vezeti le a láp vizét és ezen szállítják el a lecsapolt lápból kitermelt tőzeget a legközelebbi városba, ahol eladják. Visszajövet tengeri, vagy folyóvizi iszapot, városi szemetet szállítanak és azt a már kitermelt tőzeg helyén szétteregetik. Erre hányják a visszatartott legfelsőbb tőzegréteget is. Majd jó mélyen felforgatva az alsó talajt, mindezeket összekeverik. Igy igen *termékeny* és ami fontos, *vastag termőtalajt* kapnak, amely további kellő gondviselés mellett egyre javul. Ma már sok ilyen Fehnkolonie van Nyugat-Németország-

ban. A falvak rendezettségén, csinos külsején meglátszik, hogy jómódú emberek lakják őket.

Legújabban az ú. n. *feltöltéses művelés* (Moordammkultur) terjed. Ennél a tőzeget nem termelik ki, hanem helyén hagyják. A kiválasztott területet 15—16 méter széles parcellákra osztják. Ezek között 3—4 m széles árkokat ásnak. Az árkokból kikerülő anyagot mind a meghagyott gátszerű parcellák fölérakják. Legfelül lesz persze a fenékről felásott homok. Ezzel a módszerrel elfojtják a parcellák eddigi lápi növényeit. Majd a homokot műtrágyával keverik össze és bevetik. A felső homokréteg csak addig táplálja a növényt, amíg az kicsi, mert később a homokrétegen át az eredeti lápi talajba ér a növényzet gyökere, ahol biztos nedvességet és bőséges tápláló anyagot talál. Ez a művelési mód a legjövedelmezőbb, mert a vastag termőréteg még a Marsch-talajoknál is nagyobb terméseket produkál. A Moordammkulturt azonban csak ott gazdaságos alkalmazni, ahol a láp nem túlságosan mély, vagyis ahol a homok nincs nagyon mélyen.

A Germán-alföld nyugati részének természeti viszonyai alapján érthető, hogy nagyobb városok csak a tengerparton és a Középhegység termékeny talajú *hegyelvén* fejlődtek ki. A kikötő városok között legnagyobb *Hamburg*, közel egymillió lakossal. Kikötője az Elba tölcséres torkolata mellett foglal helyet. Ezért egyike a világ legbiztosabb és legkedvezőbb helyű kikötőinek. Az újabb, mélyre (11—12 cm) süllyedő nagy hajók számára a tengerparton előkikötő épült *Cuxhaven*. Hamburg forgalma az összes német kikötőkét felülmúlja. Erős versenytársa Londonnak és Antverpennek. Nemcsak Németország, hanem Csehország, Svájc, Ausztria és Magyarország jórészének is Hamburg a legtermészetesebb atlanti-óceáni kikötője. Gyáriparából különösen a hajógyártás és a kaucsukipar válik ki. *Bréma* és *Emden* szin-

tén jelentős kikötők, de messze elmaradnak a hatalmas Hamburg mögött. A déli termékeny vidéken találjuk *Hannover-Linden* ikervárost a Weser egyik mellékfolyója mellett. Közel ötszázezer lakosú nagy gyárváros. Délebbre kitűnően művelt vidékek középpontja *Braunschweig*, *Magdeburg*, *Dessau*. Ezek a német mezőgazdasági ipar centrumai. Különösen fejlett a *cukorgyártás*. Csak Dessauban 30-nál több cukorgyár van. A vidék mezőgazdasági fejlettségét kétségtelenül az a hatalmas kálisótelep mozdította elő, amely a közeli *Halle* és *Stassfurt* sóbányái szolgáltatnak. Különösen a stassfurti sóbányák emelkedtek nagy jelentőségre. Itt a sótelepek 300 m mélyen vannak. Legfelső rétegüket agyag borítja, ami a sóra nézve igen fontos, mert különben a beszivárgó víz lassankint feloldaná. A sórétegek együtt 450 méter vastagságot érnek el. Ez a hatalmas sórétege azonban két részre oszlik. A felső 150 m vastag réteget a németek *Abraumsalze* nevezik (abräumen = elszedni, eltakarítani szó után), mert régebben ezt a vastag sóréteget mint értéktelen anyagot egyszerűen félrehányták, hogy a konyhasóhoz jussanak, amely ezalatt következik. Manapság a helyzet egészen megváltozott. A kémiai vizsgálatok kiderítették, hogy az ú. n. Abraumsalzeban igen értékes anyagok vannak. Különösen bőven van benne a növények életében olyan fontos *kálium*. Ez a felfedezés a bányászatot egészen átalakította : a konyhasóbányászatot háttérbe szorította a kálisóbányászat (1914 körül 36 millió tonna kálisót és 2 millió tonna konyhasót aknáztak). A stassfurti kálisóbányászat vetette meg alapját a világhírű német *műtrágya* és *kémiai* iparnak. Az 5000 munkást foglalkoztató sóbányák közelében egész sora támadt a különféle kémiai gyáraknak, amelyek klórkálium, glaubersó, salétrom, hamuzsír, bróm, magnezium, műtrágya, festék és egyéb cikkek gyártásával foglalkoznak. A világháború idejéig Németország mono-

póliuma volt a kálisó, mert másutt még nem találták meg. Azóta azonban tetemes változás történt. Spanyolországban (Barcelona vidékén) hatalmas kálitelepre bukkantak, a versaillesi békében pedig Németország Franciaországnak volt kénytelen átengedni az újabban megnyitott elzászi kálisóbányákat.

A *Garman-alföld keleti része* sok tekintetben különbözik a nyugati résztől. Ennek oka nagyrészt a két vidék különböző fokú jégkorszaki eljegesedésében van: a nyugati részt jóval kevesebb ideig fedte a jég, mint a keletit. A jégkorszak megújulásának, illetve helyesebben a jégmező megújuló előrenyomulásának és visszahúzódásának következménye a Germán-alföld keleti részének eléggé változatos felszíne. Három kelet-nyugati irányban húzódó zónát különböztethetünk meg: északi részen a *Tóhátságot*, ettől délre a jégkori folyamok völgyét, az ú. n. *Urstromtal*-t és végül délen egy nem összefüggő területekből álló *hátságot*.[1]

Mielőtt azonban ezt a három vidéket közelebbről megvizsgálnók, foglalkozzunk röviden a tengerparttal. A German-alföld keleti része a Keleti-tengerrel határos. A tengerpart itt egészen más jellegű. Nyugaton a pusztulás az uralkodó jelleg. Az embereknek óriási gátakat kell építeni a tenger ellen. Keleten a szárazföld épül, gyarapodik, mert itt a terület nem süllyed és az árapály tüneményei, de meg a pusztító viharok is gyengébbek és ritkábbak, mint a nyilt Északi-tengernél. A tenger csendes hullámzása és a partmentén tovahaladó gyenge áramlás ott, ahol egy-egy kiszögellés útját állja, leejti a lassan tovasodort törmeléket: kavicsot, homokot és egyre jobban előrenyomuló, rendszerint keskeny földnyelvvel zárja el a kiszögellés mögött elterülő öblöt. A tengertől épített földnyelvet *Nehrungnak*, a közbezárt

[1] Ule i. m. 458. l.

öblöt *Haffnak* nevezik. Különösen ismert a Kurische-Haff a Nyemen és a Frische-Haff a Visztula torkolatánál. Jellemző továbbá a Keleti-tenger német partvidékére az erős *düneképződés*. Az Északi-tenger partvidékén is vannak ugyan dünék, de a Keleti-tenger mellett nagyobbak és mozgékonyabbak. Az Odera torkolatától csaknem összefüggő vonulatban végig kisérik az egész német keleti-tengeri partvidéket. A dünék, ahol nincsenek növényzettel beültetve, megkötve, az *uralkodó szél* irányában előre nyomulnak, mint télen a hófuvatagok. A történelmi időben már nem egy faluról tudjuk, hogy áldozatul esett a mindent elbontó homoknak. Évenkint átlag 6—8 méterrel haladnak előre. Pusztításuk nem megy igen régi időre vissza, mert csak a partvidéket és a Nehrungokat borító erdők oktalan kiirtása óta tudtak erősebben tért foglalni. Érdekes a Kurische-Nehrung egyik halászfalujának esete, amely a homoktól fenyegetve a Nehrung egy messze eső részére települt át. Régi helyét ellepte a homok. Később az új telepet is kezdte elborítani, de ekkor viszont a régi telep már kiszabadult belőle. Ekkor a lakosság visszatelepült ide (Alt-Pillkoppen és Neu-Pillkoppen). A Nehrungokról a szél az elzárt Haffba hordja a homokot. Ezek tehát nemcsak a beléjük ömlő folyók iszapja, hanem a dűnek miatt is okvetlenül feltődnek. A Kurische-Haff területe a számítások szerint 500 év mulva már szárazföld lesz. A dünék megkötésén régóta fáradoznak és nagy eredményeket értek már el. Különösen a fenyő, a homoki fű (Ammophilia arenaria) tettek jó szolgálatot.

A tengerpart mögött vonul a *Tóhátság*, amely a Jütfélszigetről kiindulva végig kiséri mint valami csillogó szemekből összeállított koszorú a Keleti-tengert. A jégkorszak idején felhalmozódott széles hátság mélyedéseiben mindenütt tavak foglalnak helyet. Számuk Németország területén több százra megy. A nagyságuk igen

különböző, mert a 132 km² (= Győr város határa) területű Müritz-tótól lefelé a legnagyobb változatosságot találjuk a néhány hold területű tavacskáig. Külön ki kell emelnünk Kelet-Poroszországban az ú. n. *Mazuri-tóvidéket*, amely a világháború legszebb győzelmeiről lett híressé. A Tóhátság területe nem igen termékeny, mert hiszen mindenütt homok, kavics adja a talajt. Ezért elég terjedelmes pusztákat, Heideket is találunk itt, amelyek csak legeltetésre alkalmasak. Ez az oka annak, hogy aránylag ritka a lakosság. (Mecklenburg területén 36—50 ember esik egy km²-re, Kelet-Poroszországban 58, a Grenzmarkon 42.) Kevés a város és azok is jobbára a tengerparton vannak. Legnagyobb közöttük *Königsberg*, a Német birodalom testétől elszakított Kelet-Poroszország fővárosa (760 ezer l.). A háború előtt igen élénk forgalma volt, mert az orosz fa-, gabona- és kenderkereskedelemnek egyik centruma volt. Most Lengyelország elzárja Oroszországtól, azért csendes város lett belőle. A háború előtt épült hatalmas erődjeit néhány kivételével le kellett rombolni. A másik két jóforgalmú balti kikötőt: Memelt és Danzigot elszakították Németországtól. Az elsőt Litvánia kapta, Danzigot semleges állammá tették, hogy Lengyelország tengeri kereskedelmét függetlenítsék a németektől. Az Odera torkolata mellett van *Stettin* (235 e. l.). Mivel az Odera torkolatát szabályozták és Berlinig csatornát építettek, a Keleti-tenger legfontosabb kikötő városa lett. A Jüt-félsziget keleti partján van *Kiel*, fontos hadi kikötő a Vilmos császár-csatorna kezdeténél.

A Tóhátságtól délre az *Urstromtal* mély vidéke terül el. A jégkorszak idején itt végződött a jégmező széle. A roppant tömegű olvadó jég vize, meg a Német-középhegységről lefutó vizek nem tudtak a Keleti-tenger medencéjébe jutni, hanem a jégmező mellett haladva az Északi-tengerbe ömlöttek egyesülten mint egy hatal-

mas folyó. Mivel a jégmező nagysága változott, még pedig a mai kutatások szerint három helyen állapodott meg hosszabb ideig, azért a mélyedésben is *három* Urstromtált lehet megállapítani. A keleti Germán-alföld folyóin többé-kevésbbé ma is meglátszik ennek a régi nagy folyóvölgynek a hatása. A Warta és Havel kelet-nyugati folyása, az Odera és Elba nyugati irányban való megtörése mind erre vezetendő vissza.

Az Urstromtal mélyedése, amely a keleti Germán-alföld közepét foglalja magába, ma értékes termő terület, pedig ezelőtt 150—160 esztendővel még nagyon szegény vidék volt. A terület felvirágoztatásában elévülhetetlen érdemeik vannak a Hohenzollerneknek, akik mint porosz királyok dícséretre méltó energiával fogtak hozzá a homok megjavításához és a széltében terjengő mocsarak, lápok lecsapolásához. 1718—25 között I. Frigyes Vilmos lecsapoltatta a Havelländ nevű mocsaras-lápos vidéket, ahol hamarosan 25 új falu keletkezett. Még nagyobb munkába fogott I. Frigyes, az ú. n. Oderbruch mocsaras vidék lecsapolásával 1746—53 között. Szívós munkával sikerült 650 km² (= Balaton) területű kitűnő termőföldet szerezni az Odera balpartján Küstrin várostól délre. Ez a nagy terület ma Brandenburg legértékesebb gabonatermő vidéke. Joggal mondhatta I. Frigyes, aki akkortájt hódította meg Sziléziát, hogy itt is egy új tartományt szerzett, de ezt békével. Még máig sincs teljesen szabályozva a 400 km² nagyságú *Spreewald*, bár jó része már mentesítve van a vizektől. Közel 300 csatorna és folyócska vonul rajta keresztül, amelyek sok szigetre bontják a területet.[1] A közlekedés szinte kizárólag csónakon történik. Valamikor az egész területet mocsaras erdők foglalták el, amelyek jó menedékhelyei voltak a németektől üldözött vendeknek. A lakosság

[1] Penck: Das Deutsche Reich 482. l.

jórésze ma is ezekből kerül ki. Az erdők helyét azonban ma már szántóföldek, rétek és kertek foglalták el. A Spreewald lakosai igen sok főzelék-, zöldségfélét termelnek.

Az Urstromtal mélyedésétől délre egy *földhátság* vonul, amely Sziléziában folytatódik és Krakkó tájékán a Kárpátok előtti dombvidékbe megy át. Nem alkot összefüggő vonulatot, hanem számos darabra szakadozik.

Az Urstromtal legnagyobb városa *Berlin*, amely Poroszországnak és 1872 óta az egyesült Német birodalomnak fővárosa. Berlint általában az újabb városok közé szokták sorolni. Ez az eljárás annyiban helyes, hogy Berlin a politikai, gazdasági és kultúrális téren csak az utolsó két század óta visz jelentős szerepet. A korai és a késő középkor idején Worms, Speyer, Mainz, Augsburg, Nürnberg és sok más német város mellett eltörpül Berlin. Ez a politikai és a gazdasági viszonyok miatt nem is csoda. A német politikai és gazdasági élet frontja akkor még Itália és Franciaország felé fordult. Kivételt csak a Hansa-városok (Hamburg, Bréma, Lübeck) északra és keletre irányuló összeköttetései tesznek. A keleti rész ebben az időben még kolónia számba ment, ahol nem a kultúra fejlesztéséről, hanem meghonosításáról lehetett csak szó a túlnyomóan szláv (vend) lakosság között.

Miként Párisnak, épenúgy Berlinnek is kiinduló pontja kis sziget volt a Spree folyóban. Itt már a korai középkorban állt egy kis vend halászfalu: *Kölln*. Később egy német lakosságú, de szláv nevű község keletkezett vele szemben a Spree jobbpartján: Berlin. Ez a két település a XIV. században egyesült és ekkor már fontos kereskedő hely volt. A két ikertelep keletkezését és fejlődését előmozdították az akkori vízrajzi viszonyok. Berlin mellett elég magas homokpart kíséri a Spreet, ahol még árvíz alkalmával is át lehetett kelni. Északra és délre mocsaras

vidékek terültek el, amelyek a közlekedést nehézzé, sőt lehetetlenné tették. Végül Berlinnek bizonyos centrális helyzete van a Rajna és a Visztula, valamint a tenger és a Német-középhegység között.[1] Ez a körülmény azonban csak jó későn: a XVIII. században kezd fontosságot kölcsönözni Berlinnek mint olyan városnak, amely a poroszok számára egyformán fontos Franciaországtól és Oroszországtól egyenlő távolságra van. A porosz királyok számára Königsberg a westfaleni béke után már igen keletre esett, mert őket Oroszországnál ekkor már sokkal jobban érdekelte a Rajna melléke és Ausztria, ezért esett választásuk a céljaiknak kitűnően megfelelő Berlinre. A porosz királyok kedvezésének, áldozatkészségének Berlin igen sokat köszönhet. Ők rendezték vidékét, szabályozták a folyókat, lecsapolták körülötte a mocsarakat, szép épületeket emeltek, holland, francia, angol iparosokat hívtak be. Igy virágzó iparnak vetették meg alapját. Különösen sokat használt Berlinnek a modern *vasút-* és *csatornahálózat* kiépítése. Berlin ma Németország legnagyobb közlekedési centruma, de fontos csomópontja az európai közlekedésnek is (Páris—Köln—Berlin—Vilna—Szentpétervár; Hamburg—Berlin—Drezda—Prága—Bécs—Budapest). Mivel a nagyobb folyókkal csatornák kötik össze, azért a tengerről és a szén-, vasbányáktól olcsó vizi úton kaphat szenet, ércet, gabonát, gyapotot stb. Ez az oka, hogy gyáripara valósággal óriás méretű. Közel 6000 gyárában 200 ezer munkás dolgozik. Európa területén (talán Londont kivéve) nincs még egy város, ahol ennyi gyári munkás élne. Különösen a gépgyártás, elektromótorok, műszerek gyártása és ruházati ipara híres.

A világháború előtt Berlinnek 2 millió lakosa volt. Ekkor még a körülötte elhelyezkedő külvárosok önállók

[1] V. ö. Ule i. m. 471—72. ll.

voltak. A világháború és az utána következő idők tanulságai azonban itt is, mint sok más európai nagyvárosnál a külvárosok bekebelezésére vezettek. A közös élelmezés, világítás, csatornázás, higiénikus berendezések sokkal könnyebben és olcsóbban valósíthatók így meg, mint a külvárosokba költözött gazdagoknak a terhek alól való kivonásával. De különösen szükségessé tették ezt a nagyvárosok erkölcsi életének lezüllése, amelyet csak a közigazgatás (rendőrség) egyesítésével lehet megküzdeni. 1920-ban Berlin egyesült külvárosaival. Nyolc népes várost (Charlottenburg, Köpenick, Neukölln, Spandau stb.) és 59 községet egyesítettek a fővárossal. Ma *Gross-Berlin* területe eléri a 878 km²-t, lakossága pedig 4 millió körül van.[1] Ennek a hatalmas területnek javarésze természetesen beépítetlen, ami igen szerencsés körülmény, mert a városrendezés észszerű és esztétikus megvalósítását mi sem akadályozza. Bőségesen van hely a gyárak, parkok, kertváros-részletek elhelyezésére. Mint minden nagyvárosban, Gross-Berlinben is meglehetősen elkülönülnek egymástól a társadalmi osztályok, mintha valahogyan nem jól éreznék magukat egymás mellett. Olyan tipikus munkás negyedeket, aminők Londonban, Szentpétervárott vannak, Berlinben ugyan nem találunk, de azért a munkásság javarésze itt is a keleti és az északi részeken lakik, mert itt vannak a gyárak is. Ismert nevű munkásvárosrész pl. a Moabit északnyugaton. A gazdagok vagy általában a jómódúak a nyugati és déli részeket lakják. Az egyesítés természetesen bizonyos keveredést hozott létre, mert «kis» Berlinben észlelt társadalmi elkülönülés a külvárosokban is megvolt.[2] A város közepe, amely egyúttal a legrégibb rész is, Londonhoz hasonló módon meglehetősen néptelen.

[1] W. Vogel: Gross-Berlin. Pet. Mitteil. 1921. 185. l.
[2] W. Vogel: i. c. 186. l.

Ez a berlini «*City*» körül-belül 4 km² területet foglal el (Alt-Berlin, Alt- und Neukölln, Friedrichwerder). Lakossága nem sokkal több 100 ezernél. Az ok itt is ugyanaz, mint Londonnál. A középületek nagy száma itt épült, a magánházak túlnyomó részét is nem lakások, hanem üzletek, irodák, raktárak foglalják el.[1]

Berlin történeti épületeit csaknem mind a Spree-szigeten fekvő városrészben, *Alt-Kölln* területén találjuk, bár igen sokat már átépítettek közülök. Legimpozánsabb épület kétségkívül a *Schloss*, amelynek nyugati frontját Septimius Severus római császár diadalívét utánzó hatalmas portále díszíti. A kastély hatalmas területet foglal el, mert északi oldala 192 m, a nyugati pedig 116 m. A mai kastély helyén már a XV. század közepén is vár állott, amelyet a berliniek akarata ellen épített ide Hohenzollern Frigyes. A mai épület legnagyobb része a XVIII. századból való. A portále előtt áll I. Frigyes császár hatalmas lovasszobra. A kastélytól nem messze van a szintén hatalmas berlini *Dóm*, amely azonban csak kívülről ragad meg impozáns méreteivel, de belseje hideg, dísztelen, mint a protestáns templomok általában.

A «kis» Berlin 70 km² területén 1200 utca van. Ezek között leghíresebb az *Unter den Linden*. Két kilométer hosszú és 45 m széles, pompás palotasorokkal szegélyezett utca. A fák négy párhuzamos sorral öt részre osztják, középen van a gyalogjáró, jobbra és balra a lovagló utak, míg a két szélen a kocsik, autók stb. útja. Az utca végét a klasszikus stílusban épült *Brandenburger Tor* jelzi, amelyet az athéni Propylaion mintájára készítettek. Az építmény tetején van a Győzelem istennőjének hatalmas, rézből öntött négyes fogata. A Brandenburgi-kapun át jutunk *Tiergarten* 225 ha területű parkjába.

[1] O. Schwartz: Wohn- u. Bevölkerungsdichte der neuen Stadtgemeinde Berlin. Pet. Mitteil. 1921. 188. l.

Mindjárt a kapu közelében van a *Reichstagsgebäude* hatalmas épülete. Előtte áll a szintén impozáns Bismarck-Denkmal.

A Tiergarten mellett terül el a 350 ezer lakosú *Charlottenburg*, amely nevét I. Frigyes feleségéről, Sophie Charlotte-ról kapta. A kastély mauzoleomában nyugszik a névadó királynő és még számos uralkodó. Charlottenburg, valamint a nagy gyáriparáról ismert *Spandau* ma már Berlin területéhez tartoznak. A távolabb fekvő *Potsdam* (60 ezer l.) folyókról, tavaktól körülvett területen foglal helyet. Nagy Frigyes óta kedvelt tartózkodó helye volt a porosz uralkodóknak. A tiszta vizű tavak, erdők, parkok különösen nyári időben igen kellemessé teszik a tartózkodást. Épületei közül külön meg kell említeni a *Sanssouci* (= Gondnélkül)-kastélyt, amely a tevékeny Nagy Frigyesnek legkedvesebb pihenő helye volt. Ezenkívül még több császári kastély is van itt.

A német nemzet nagyhatalmi kialakulása és bukása.

Németország születés napja a *verduni szerződés* aláírása 843-ban. Ekkor vált szét a hatalmas frank birodalom román és germán nyelvű részre. A kettő között Lotaringia foglalt helyet a Rajna mellékén kevert lakosságával, de rövid időn belül ez is Németország alkotó eleme lett Metz, Strassburg, Basel városokkal (Merseni-szerződés 870). A IX—XI. századi Németország magva, súlypontja épen ez a *nyugati rész* volt, mert a Galliából szétterjedő *műveltség* a régi római hagyományok, meg a földrajzi helyzet miatt is itt vetette meg a lábát. Az első német városok a Rajna völgyében, vagy annak közelében alakultak ki (Basel, Strassburg, Mainz, Speyer, Vorms, Trier, Köln, Aachen, stb.). A városok kialakulását a Rajna-völgy kitűnő földrajzi helyzete mozdította elő, mert Itália, Dél-Franciaország ezen az úton át bonyolították le a már szintén fejlett iparú és

sok gyapjút termelő Brabant, Flandria és Anglia között kereskedelmüket.

Innen indult meg a német *terjeszkedés kelet felé*, eleinte szoros kapcsolatban a keresztény hitterjesztéssel. A IX. század első felében Németország határai még nem lépték át az Elbát. A terjeszkedés két irányban történt: délen és északon. Délen a Duna mentén haladtak hazánk felé. Már nyugati határainkig jutottak a germán telepesek, amikor a magyarok megjelenése véget vetett a további terjeszkedésnek. A határok kialakultak és a keletre tolt német telepek védelmére 955-ben Ottó császár helyreállítja a Nagy Károlytól alapított Ostmarkot. A XI. században a magyarság ismételten visszaveri a német hatalmi túlkapásokat. Északon eredményesebben folyt az előretörés. Hamarosan német befolyás alá került Csehország, majd a szlávoktól lakott vidékek az Elba és az Odera között. Valóságos gyarmatosítás folyt ezen a vidéken. A seregek nyomaiban ott jártak a német kereskedők, bányamunkások, iparosok és földmívesek. A X. század első felében az Elba-Odera köze már német terület. Biztosítására alapította I. Henrik 928-ban Nordmarkot. A germán telepesek nemcsak falvakat, hanem virágzó városokat is létesítettek. Ezek a többi német várostól máig is elütnek szabályos alaprajzukkal: párhuzamos utcáik vannak, középen a négyszögű piac, a Ring.[1] Később a német lovagrend *Poroszországot* tette németté. Ugyanezen idő alatt a császárok Itália földjén is igyekeztek megvetni a lábukat. A korai középkor idején Németország kétségtelenül leghatalmasabb állama volt Európának. A pápaság is elismerte a birodalom elsőségét a többi között, sőt talán felett, amikor 962-ben Ottó német királyt császárrá koronázták. Ekkor alakult

[1] K. Kretschmer: Historische Geographie von Mitteleuropa 188—189., 384—85. ll.

meg a német nemzet Római Szent Birodalma, amely legalább névleg közel 900 esztendeig (1806) fennállott.

A XII. századtól kezdve a Birodalom tekintélye fokozatosan hanyatlik. A pápasággal való küzdelemben az egyes hercegek mindig nagyobb és nagyobb önállóságra tesznek szert. A császári hatalom süllyedésével a birodalom tekintélye is süllyedt. A XIV—XV. században már kezd kibontakozni a nagy és örök rivális: Franciaország hatalma. Ahogyan süllyed Németország tekintélye, úgy emelkedett Franciaországé. A hitújítás kétségtelenül óriási csapás volt a németségre, mert ennek következménye lett a birodalom teljes szétzüllése, Lotaringia elárulása és a 30 éves háború irtózatos pusztítása. A westfaliai béke után már csak az egyes német államok játszanak szerepet, míg 1806-ban Napoleon a birodalmat megszüntnek jelentette ki.

A XIX. *század nacionálista eszméi a németek körében* is lelkes híveket találtak, akik a régi egységes Német birodalom helyreállításáról álmodoztak. Az 1848. óta lezajlott tárgyalások, tanácskozások azonban bebizonyították, hogy Poroszország és Ausztria együtt a német egységben nem férnek meg. Talán paradoxonnak látszik, de mégis úgy történt, hogy Bismarck és a Hohenzollernek Ausztria 10 millió németjét fegyverrel kényszerítették, hogy a régi Német birodalom közösségéből kilépjenek, hogy a többi rész viszont egységes állam lehessen. A nagy és merész terv 1871-ben valóra is vált, amikor a porosz királyt Versaillesben német császárrá kiáltották ki. Porosz szempontból a megoldás előnyös volt, hiszen első lett a birodalomban, de a németségre óriási veszteséget jelentett, mert a 10—11 milliónyi osztrák németséget kiszolgáltatta a szlávoknak és végső eredményében oka volt a szláv és olasz lakosú, de évszázadok óta a Német birodalomhoz tartozó területek és több millió német elvesztésének.

Az újkori német nagyhatalom kialakulása és felvirágzása szinte tüneményes, épenezért bukása is megdöbbentő. A birodalmi egység megalapítása és biztosítása a fiatal nagyhatalom erőit annyira igénybe vette, hogy a hetvenes években expanzív célokra nem gondolhatott. Bismarck látóköre Európára korlátozódott, főtörekvése a hadsereg és a mezőgazdaság emelése, külpolitikában pedig a birodalom határainak biztosítása. Ezért alkotta meg 1879-ben a Zweibundot, amely később Dreibunddá épült ki. Egyszersmind ügyesen a franciákat kolónia szerzésre bátorította és biztatta, hogy a katonai nyomás és revanchevágy a birodalom nyugati határán csökkenjen.[1] Ez azonban végső eredményben káros volt a németségre, mert a fenyegető veszedelem alig csökkent, viszont a franciák a németek jó akaratú támogatása mellett Ázsiában, de különösen Afrikában hatalmas gyarmatbirtokokat szereztek, amelyek a roppant ügyes, emberséges és okos francia kormányzók vezetése mellett rövid néhány évtized alatt Franciaország kitűnő Hinterlandjai lettek, ahonnan bőséges nyersanyag és ember állott a francia nagyhatalmi törekvések rendelkezésére. A világháborúban Afrikai és Ázsia színes ezredeivel is küzdeni kellett a német katonáknak.

A *kilencvenes* években már az *expanzív politika* kezd uralkodni Németországban, de meglehetősen szerencsétlen módon. Francia- és Oroszországgal együtt nyomást gyakorol Japánra, hogy a kínaikon aratott győzelmének gyümölcseiről mondjon le, majd megveti lábát Santung kínai tartományban, 1899-ben pedig erkölcsi támogatást nyujt az angoloktól megtámadott búroknak. Egyik nemzet sem felejtette el ezeket sohasem. A kilencszázas években még gyorsabban fejlődtek tovább az események, most már II. Vilmos személyes beavatkozásával.

[1] Kjellén : i. m. 75. l.

A németség a *mohamedán világ oltalmazójának* nyilvánította magát. Súlyosan sértve ezzel a mohamedán alattvalókkal bíró, vagy új mohamedán lakosú területekre vágyó angolokat és oroszokat. Konkrétebb lett az ellentét, amikor a németek megnyerték a *bagdadi vasútépítés* koncesszióját. A Drang nach Osten jelszava hatalmas ellenhatást váltott ki. Anglia a Szuezi-csatorna forgalmát, Oroszország az akkor épített Szibériai-vasutat féltette. De valamennyi érdekelt állam megdöbbenve szemlélte a hatalmas előretörést. Ugyanezen idő alatt Németország Afrikában és Ausztráliában a még le nem foglalt részeken erős gyarmatosításba fogott. Itthon pedig a mezőgazdaság mellett óriási lendületet vesz a bányászat, ipar és kereskedelem. Anglia megrettenve látta, mint lepik el a német áruk azokat a vidékeket, ahol eddig csak angol áru uralkodott. A túlságosan elbizakodott németség, értve természetesen a vezető elemet, egyáltalán nem titkolta, hogy Anglia visszaszorítása a legfőbb célja. A hatalmas expanzió erős haditengerészet felállítását tette szükségessé, hogy gyarmati érdekeit megvédje. Ez viszont újból erősen ingerelte a már biztonságán aggódó angol nemzetet. De talán még súlyosabb következménye volt ennek az, hogy a németség erejét a *két front* megosztotta. Egy időben akarta elérni a fiatal nagyhatalom a szárazföldi katonai elsőséget a franciák és oroszokkal szemben, másrészt, ha nem is erősebb, de egyenlő kívánt lenni tengeren a régi tengeri hatalmassággal: Nagybritanniával. A világháború megmutatta ennek a nagy tervnek hátrányait. A túlságosan lelkesülő németség már egy *Gross-Deutschland* megalapításáról álmadozott, amely egész Közép-Európát magába foglalja Zollverein, Produktions- und Konsumtionsgebiet és más ilyen *szerény nevek* alatt. Hamarosan azonban arra kellett ébrednie, hogy diplomáciájának ügyetlenségei miatt ellenségei valóságos vasgyűrűvel fogták körül (Einkreisung). 1907-től kezdve

már csak alkalomra vártak, hogy leszámolhassanak. Végre 1914-ben kirobbant a világháború, amely a középponti hatalmak kimerültsége miatt az entente győzelmével végződött. A német-porosz nagyhatalom ötven évi fennállás után összeomlott katonailag és gazdaságilag egyaránt. Németország elvesztette összes gyarmatait, elvették kereskedelmi és hadihajóinak túlnyomó részét, leromboltatták erődjeit, elpusztították hadfelszereléseit, akárcsak a mienket. Területéből elszakítottak 65.000 km²-t 6 millió lakóssal.

Lengyelország	kapott...	45.500 km²-t		3,800.000	lakossal
Franciaország	« ...	14.500	«	1,870.000	«
Dánia	« ...	4.000	«	170.000	«
Litvánia	« ...	2.600	«	140.000	«
Danzig	« ...	2.000	«	330.000	«
Belgium	« ...	1.000	«	60.000	«
Cseh-Szlovákia	« ...	320	«	50.000	«

Ezenkívül a béke és a követelések biztosítására 1935-ig megszállták a Saar-vidéket, sőt a versaillesi-szerződéssel ellentétben a Rajna vidékének egyes részeit is. Tíz éven keresztül (1930-ig) évenkint 240 millió q szenet köteles szállítani a győztes nagyhatalmaknak és ezenkívül még számos, legraffináltabb módon kieszelt terhet róttak a letiport, gyűlölt versenytársra. Legterhesebb persze a 132 milliárd aranymárkában megállapított hadisarc, amelyen felül egyes államok még külön kártérítési igénynyel léptek fel (Belgium, Románia). A követelések súlya alatt Németország 1923-ban teljesen összeroppant. Ezért 1924-ben Dawes amerikai tábornok új javaslatot dolgozott ki a jóvátételi szállításokra és a fizetési módozatokra. A Dawes-terv adott bizonyos könnyítéseket. A teher azonban csak eltolódott, de le nem vétetett a német nemzet vállairól, amely azóta is súlyos gazdasági válságokkal küzködik. A fizetések 1964-ig tartanak és progresszív

módon osztattak fel az egyes évekre, remélve a német gazdasági élet fokozatos fejlődését és megerősödését. A fizetések biztosítékául lefoglalták a vámokat és bizonyos fogyasztási adókat (szesz, cukor, dohány). A német birodalmi vasutakat 11 milliárd, a német gyáripart 5 milliárd jóvátételi adóssággal terhelték meg, amelyet ezek a volt ellenségeknél kamatjaival együtt törleszteni tartoznak.

Nagybritannia, Franciaország, Németország népességének és gazdasági erejének összehasonlítása.

Oroszország összeomlása miatt csak *ez a három állam* szerepel ma döntően Európában. A rohamosan fejlődő Itália nagyhatalmi értékét ezzel nem akarjuk kisebbíteni, de ez egyrészt még nagyon le van kötve gazdasági függetlenségének kiépítésével, másrészt előbb biztosítani akarja magát a balkáni szlávok ellen, akik egy nyugati, vagy északi konfliktus idején könnyen megbéníthatják cselekvő képességét.

A három említett nagyhatalom tekintélye nagyon különböző. *Aktív* szerepe csak Franciaországnak és Nagybritanniának van a világpolitikai kérdésekben. A lefegyverzett Németország csak passzíve szerepelhet egyelőre, mert nem fegyveres hatalma, hanem csak nagy népessége és újra fellendülő gazdasági élete biztosít szavának némi súlyt.

Terület és népesség. A három állam területe és lakossága a következő:

Nagybritannia területe: 244 ezer □ km, lakossága: 44 millió, népsűrűség: 182.

Franciaország területe: 551 ezer □ km, lakossága: 39·5 millió, népsűrűség: 72.

Németország területe: 470 ezer □ km, lakossága: 60 millió, népsűrűsége: 126.

Legnagyobb területe tehát Franciaországnak van, amely csaknem a trianoni Magyarország területével felülmúlja Németországot, azonban lakossága csak $^2/_3$-a annak. De Németország népsűrűségét is jóval felülmúlja Nagybritanniáé, ahol 182 ember esik egy □ km-re. A népsűrűségi számok élénken rámutatnak az ipar és kereskedelem fejlettségi fokára, mert ilyen nagy területű országok *általános* népsűrűsége csak fejlett ipar és kereskedelem mellett lehetséges. Még világosabb lesz ennek igazsága, ha rámutatunk arra, hogy Nagybritanniának csak 25%-a, Németországnak pedig 47%-a szántóföld, Franciaországban ellenben közel 60%. Következtetésünk helyességét a foglalkozási statisztika is igazolja, amely szerint Nagybritanniában a lakosság 70%-ának, Németországban 58%-nak az ipar és a kereskedelem ad kenyeret, Franciaországban ellenben csak 45%-nak. Százalékos arányban azonban ez még mindig nagyon fejlett iparra mutat. A kisebb népsűrűségnek Franciaországban nem is az ipar fejletlensége az oka, hanem az, hogy területének közel 20%-án igen ritka a lakosság (13—40 egy □ km-en). *Franciaország a két nagy szomszédjához viszonyítva, félig üres országnak* látszik. Ez valóban így is van, mert a francia föld termékenysége, igen kedvező klímája, kitűnő fekvése és gazdag ásványi kincsei miatt sokkal több embert tudna eltartani, mint amennyit jelenleg eltart. Itt azonban megkezdődött a magas fejlettségű kultúrnépeknek a világtörténelem folyamán folyton megismétlődő rákfenéje: a *kevés gyermek* vagy épen *gyermektelenség*, amely kikerülhetetlenül *depopulációval* jár. Alábbi táblázatunk feltünteti mind a három állam népességének szaporodását a mult század közepétől.

Németországban 1000 lélekre esett:

	élveszületés	halálozás	szaporodás
1850:	37·2	25·6	11·6
1900;	36·5	22·0	15·6

	élveszületés	halálozás	szaporodás
1910 :	29·8	16·2	13·6
1921 :	25·9	15·1	10·8
1922 :	22·8	14·4	8·4
1923 :	21·7	14·6	7·1
1924 :	21·1	12·9	8·2
1925 :	21·3	12·6	8·7

Franciaországban 1000 lélekre esett :

	élveszületés	halálozás	szaporodás
1851 :	27·4	22·3	5·1
1901 :	22·0	21·1	0·9
1911 :	18·7	19·6	0·9
1920 :	21·3	17·2	4·1
1922 :	19·4	17·6	1·8
1923 :	19·3	17·4	1·9

Nagybritanniában 1000 lélekre esett :

	élveszületés	halálozás	szaporodás
1861 :	34·6	21·6	13·0
1901 :	28·0	17·1	10·9
1911 :	24·4	14·8	9·6
1921 :	25·1	12·6	12·5
1922 :	21·9	13·8	8·1
1924 :	19·0	12·3	6·7

A táblázatból könnyű az összehasonlítást megtenni és a következtetést levonni. Mind a három ország szaporodása évről-évre csökken, bár az általános egészségi állapot minden országban észrevehetően javult, amint azt a halálozási arányszám mutatja. *Legleverőbb állapotok vannak Franciaországban*, ahol a népesség 1900 óta szinte stagnál, mert a születések csökkenését a halálozási arányszám igen lassú javulása nem ellensúlyozza.

De semmivel sem mutat szebb jövőt Németország és Nagybritannia népmozgalma sem, hiszen itt a születések csökkenése aránylag nagyobb, mint Franciaországban. A különbség csak az, hogy ezekben az államokban csak jóval később kezdődött ez a folyamat és hogy a halálozási arányszám is csaknem ugyanazon mértékben csökkent. A franciákat azonban, akik igen jól ismerik a nemzetük gyökerén rágódó bajt, nem vigasztalja a szomszédok hasonló betegsége, mert megdöbbentő rájuk annak meggondolása, hogy amíg évenkint Franciaország lakossága 100 ezer lélekkel gyarapodik (1920—21—22. évi igen jó átlag), addig Németországé 600 ezerrel, Nagybritanniáé pedig 400 ezerrel. Franciaország ugyanazon úton van, mint a császárok korabeli ókori Itália. A tősgyökeres lakosság nem tudja pótolni többé a gyarmatok fejlődésével kapcsolatos emberszükségletet (hivatalnok, katona, gyarmatos). Ezeknek helye az országban üres marad. A gyarmati nyersanyagtermelés gyengíti az anyaország mezőgazdaságának jövedelmezőségét, de viszont növeli az iparét és a kereskedelemét. A falusi lakosság jobb megélhetést keresve a városokba tódul. Helyüket idegen bevándorlók foglalják el egyre nagyobb számban. Így történt az ókori Itáliában és ez történik ma Franciaországban. Itáliát a rabszolgák milliói lepték el, majd ezeket a különféle barbár népek letelepedő rajai követtek. A mai Franciaország területén százezrével lehet idegen munkásokat találni, akik (főként az olaszok) számos, azelőtt tisztán francia nyelvű községben a lakosság többségét teszik.

A három nagyhatalom *gazdasági erejének megállapítása és összehasonlítása* ma még nehéz feladat, mert a világháború okozta gazdasági megrázkódtatások nyomai nem tűntek el teljesen, sőt bizonyára még igen sokáig akadályozzák az egyes országok gazdasági erejének olyan megállapítását, aminő a békeévekben lehetséges volt.

Százalékos arányban az egyes országok területe a következőképen oszlik meg:

Franciaország: szántóföld 59%, rét-legelő 11%, erdő 16%, terméketlen 14%.

Németország: szántóföld 47%, rét-legelő 17%, erdő 27%, terméketlen 9%.

Nagybritannia és Irország: szántóföld 25%, rét-legelő 52%, erdő 4%, terméketlen 19%.

Mivel *Franciaország* a legnagyobb területű állam, azért nemcsak százalék szerint, hanem abszolút számokban is neki van *legnagyobb területű szántóföldje.* Európában csak Oroszországnak van több szántóföldje. *Nagybritanniában* a *rét* és a *legelő* foglalja el az első helyet, ami az egyrészt a Londoni-medence földmívelésének összeroppanásával kapcsolatos, amelyet a kolóniákból beözönlő gabona idézett elő, másrészt pedig a csapadékos éghajlattal (főként Irországban). *Németországban* meglehetős *egyensúly* van. A területnek közel fele szántóföld, a másik felén az erdő, legelő és a 9%-ot kitevő improduktív terület osztozik. Németország földje körül-belül azt az arányt mutatja, amit egy harmóniában levő nagyobb uradalom felmutat, amelynek nemcsak gabonára, hanem állatra és fára is szüksége van. Franciaországban kevés a rét, de nagy a terméketlen rész. Feltűnő kevés Nagybritanniában az *erdő*, pedig a talaj és klíma egyaránt kedvezőek az erdősítésre. Ennek oka, mint ismeretes, a XVI—XVIII. században fellendülő bányászat, amely a szigetországban minden erdőt áldozatul követelt.

A három állam közül *legtöbb gabonát nem Franciaország* termel, mint szántó területének nagysága után joggal következtethetnénk, *hanem Németország*, még pedig (1923/24-ben) épenannyit, mint Franciaország és Nagybritannia együttvéve. Ez a jelenség kétségkívül a német gazdálkodás magasabb fejlettségét bizonyítja a francia felett. Az 1923/24. évben termett:

	Franciaországban	Németországban	Nagybritanniában
Búza :	75·0 mill. q	29 mill. q	16·2 mill. q
Rozs :	9·3 «	72 «	—
Árpa :	9·8 «	24 «	11·2 «
Zab :	49·0 «	60 «	13·4 «
Összesen :	143·1 mill. q	185 mill. q	40·8 mill. q
Kukorica :	3·2 mill. q	—	—
Burgonya :	99·0 «	326 mill. q	45·0 mill. q
Cukorrépa :	32·0 «	87 «	—

Franciaország főterménye a *búza* és a *zab*. Németországban a hűvösebb éghajlat és a homokos talaj miatt sokkal jobban termesztik a *rozsot*, amely különösen a hegyvidékeken és a Germán-alföld keleti részén a lakosság legfontosabb gabonája. A kukoricatermelés egyik államban sem virágzik. Németországból és Nagybritanniából a hűvöses nyár csaknem teljesen kizárja, Franciaországban is csak a déli részen van némileg elterjedve.

A *burgonya-* és a *cukorrépa*termelésben is *Németország foglalja el az első helyet*, nemcsak a három állam között, sőt nem is csak Európában, hanem *az egész világon*. — Nagybritannia gabonatermelése elenyészik a két államé mellett. Ez az oka annak, hogy a világ összes országai közül Nagybritannia kénytelen bevinni legtöbb gabonát. Az évi termés a 44 milliónyi lakosságnak csak $^1/_4$ évig elég. Németország kitűnően műveli földjeit, sűrű lakosságának azonban így sem tud eleget termelni, de Nagybritanniával szemben csak 40—45 napi szükségletet kell pótolnia. Hatvanmillió emberről lévén szó, természetesen ez is tetemes mennyiség. Sőt néha még Franciaország is kénytelen búzát bevinni.

A három állam között egészen kiváló helyet foglal el Franciaország a *bortermelésben*. Nagybritannia éghajlata a szőlőt már nem érleli meg, Németországnak is csak a

kedvezőbb fekvésű részei alkalmasak a szőlőkultúrára (a Rajna és a Mosel völgye). *Franciaország bortermelése első a világon.* A törekvő Itália azonban 54 millió hl (1923) termésével erősen megközelíti Franciaország 57 millió hl termését.

Az *állattenyésztésben* ismét Németországé az elsőség, mint a következő kis táblázat mutatja:

	Szarvasmarha	Ló	Juh	Sertés
Németország (1923):	17 mill.	4 mill.	8 mill.	17·0 mill.
Franciaország (1923):	14 «	3 «	10 «	5·5 «
Nagybritannia (1921):	12 «	2 «	24 «	3·6 «

Németország állattenyésztésének virágzását kitűnő legelői és nagy burgonyatermelése mozdítja elő. Nagybritannia állattenyésztésében több érdekes megfigyelést tehetünk. A gabonavám eltörlése tönkretette a drágán termelő angol földmívelést. A gabonaföldekből rétek, legelők lettek. Az erősen megszaporodott iparos és kereskedő lakosság nagy és biztos piacot teremtett az angol állattenyésztés termékei számára. Az olcsóbban termelő tengerentúli államok (Usa, Argentina, Ausztrália stb.) versenye ugyan a húsellátásban is versenyez az angol állattenyésztéssel (fagyasztott hús), de csak a kisebb igényű tömegeket tudják elvonni és azokat is csak részben.

A három nagy ország közül *lófajtáiról*, különösen *versenyparipáiról* Anglia állattenyésztése már régóta híres, de lova aránylag kevés van. Oka a gépek (motorok, autók) elterjedésében rejlik. London utcáin pl. már alig látni lovat. A *szarvasmarhatenyésztésben* a lakosság számához viszonyítva Franciaország foglalja el ugyan az első helyet (100 emberre 35, Németországban 28, Nagybritanniában 26), a területhez viszonyítva azonban utolsó helyen áll (egy km²-re Nagybritanniában 40, Németországban 36, Franciaországban csak 25 szarvasmarha esik). A *juhtenyésztés* Nagybritanniában a legfejlettebb.

A brit juhtenyésztést a dús legelőkön kívül a fejlett gyapjúszövő ipar teszi gazdaságossá, amely biztos vevője mindig az angol gyapjúnak. A *sertéstenyésztésben* Németország az elsőség minden tekintetben. A német sertéstenyésztést főképen a nagy burgonyatermelés teszi lehetővé. A világháború előtt a német burgonyatermésnek közel felét sertések fogyasztották el.

A *bányászat* mind a három államban nagyon fejlett. Első helyen mindenütt a *szén* és a *vasbányászat* áll. Ebben mind a három ország kiváló helyet foglal el. A világháború óta azonban jelentékeny eltolódások történtek ezen a téren. Az utolsó békeévekben a kőszénbányászatban Nagybritannia vezetett, utána Németország következett, majd Franciaország. A világháborúban azonban Franciaország gazdag vas- és kőszénvidékeket kapott Németországtól (Elzász-Lotaringia), amely ugyanekkor még a gazdag sziléziai bányavidék nagyobb részét is elvesztette. Nagybritanniában a vasérctelepek fokozatos kimerülése és a szénbányák erős mélyedése *nehezíti a gyorsabb fejlődést.*

	Vasat		*Szenet*	
	1913-ban,	1923-ban	1913-ban	1923-ban
	millió métermázsa			
Nagybritannia bányászott:	104	70	2920	2800
Németország «	166	45	2700	1800
Franciaország «	52	54	408	385

Ebből a kis táblázatból látszik, hogy Nagybritannia és Németország vastermelése ijesztően megcsökkent és hogy ezt a francia vastermelés csekélyfokú növekedése (még ha Luxemburg 40 mill. q termését tekintetbe veszszük is) semmiképen sem pótolja. A szénbányászatban Nagybritannia nagyjában a békeszínvonalon áll, Németországé ellenben több mint egyharmadával megcsökkent. Franciaország ugyan gazdag szénterületeket is kapott Elzász-Lotaringiával, de szénbányászata még ma sem

érte el a békebeli mennyiséget. Ebben a belga határon levő bányák szétrombolása mellett, amelyek még nem működnek régi erővel, a Németországtól jóvátétel címén szállított szén is szerepel *akadályozó okként*, mert ez lenyomja a belföldön termelt szén árát és így akadályozza a bányászat fellendülését.

A vas- és kőszénbányák virágzó *gyáriparnak* vetették meg alapját. Az újabb évtizedekben állandó ipari versenyfutás volt a három állam között: minél olcsóbban termelni, minél több nyersanyagot és minél több gazdag piacot szerezni! A legújabb időkig a brit ipar volt előnyben. Sőt a gyapot- és gyapjúszövésben ma is az első helyet foglalja el. A világ 160 millió gyapotfeldolgozó orsója közül 1923-ban 57 millió Nagybritannia gyáraiban dolgozott, Franciaországéban 9·6 millió, Németországban 9·3 millió.

Hasonlóképen a *gyapjúiparban* is domináló szerepe van Nagybritanniának.[1] Erősen tartja Európában a vas- és acéliparban is az első helyet, bár vasércbányászata erősen megcsökkent. 1923-ban Nagybritannia 160, Franciaország 100, Németország 90 millió q nyersvasat és acélt állított elő. Első helyen van Nagybritannia a hajóépítő iparban, viszont Németország a vegyészeti iparban foglal el uralkodó helyzetet. Ezt versenytársai épenúgy nem tudják megingatni, mint a francia divatárúk tekintélyét.

Az Alpok hegyvidéke.

Németországtól délre emelkedik *Európa legmagasabb hegyvidéke*. Bátran mondhatjuk az Alpokat Földünk legszebb, legkultúráltabb és leglátogatottabb hegységének. Itt természetesen eltekintünk az egyes részektől,

[1] K. Sapper: Allgemeine Wirtschafts- und Verkehrsgeographie. 198. l.

melyekre a fenti jelzők épen nem alkalmazhatók, hanem a hegységet mint földrajzi egységet tekintjük. A földrajztudományban az Alpok hegyrendszere igen előkelő helyet foglal, mert alig van hasonló nagyságú tája még Földünknek, amelyet annyian és oly sok szempontból vizsgáltak volna, mint az Alpokat. De azt is kijelenthetjük rögtön, hogy számos fontos kérdés (az Alpok keletkezése, a jégkorszakok száma stb.) még ma is csak évtizedek óta tartó kutatások és viták tárgya, de megoldva nincsenek.

Az Alpok helyzete, felosztása és keletkezése.

Az Alpok hegyrendszere félköralakban meghajolva a Földközi-tengertől Bécsig és Triesztig nyúlik. Korábban hazánk nyugati határán emelkedő hegységeket Rozália, Irottkő stb.) Magyar Alpok néven szintén az Alpokhoz szokták számítani, az újabb kutatások szerint azonban ezek nagyobbrészt a lesüllyedt régi Magyarmassivum maradványai és nem az Alpok részei. Az Alpok hosszúsága átlag 1100 km, tehát 300 kilométerrel rövidebbek a Kárpátoknál. Szélességük nagyon változó: nyugaton Franciaország és Olaszország között 130—150 km, de keleten, Bécs és Trieszt között 250 kilométerre is kiszélesednek. Az Alpoktól borított terület 220 ezer km², tehát 2½-szer nagyobb a trianoni Magyarországnál. Az Alpok területén hat ország osztozik: Ausztria, Svájc, Franciaország, Itália, Németország és Jugoszlávia.

Az Alpokat, mint a legtöbb hegységét sokféle módon lehet *felosztani*. Legáltalánosabb a *Nyugati-* és *Keleti-Alpokra* való felosztás. A kettő között a határt a Vorder-Rhein völgye alkotja, vagy pontosabban az a mélyedés, amely a Boden-tótól a Splügen-hágón át a Lago di Comóig vezet. Általánosságban úgy is mondhatjuk, hogy a Svájc és Ausztria határa egyúttal a Nyugati- és Keleti-

Alpok határát is jelöli. Ennek a felosztásnak az a különbség ad jelentőséget, amely a két rész tektonikájában, felépítésében észrevehető. Elsősorban ki kell emelnünk, hogy a Keleti-Alpok sokkal korábban keletkeztek, mint a Nyugatiak. Azonban még más különbség is van, még pedig a hegységek anyagában. Ez a különbség egy másik felosztásnak szolgál alapul és igen jó áttekintést ad az Alpoknak, egyébként igen zavaros hegyrendszeréről.

Az Alpokban a hegyvonulatokat *alkotó kőzetek* szerint *két zónát* különböztetünk meg: *kristályos* és *üledékes* zónát. A kristályos zónához tartozó hegyláncok kristályos kőzetből állanak, aminők a gránit, gneisz, csillámpala. Az üledékes zóna tagjai a hajdani tengerek lerakódott, leülepedett mész, homok anyagából épültek fel. Legkifejlettebb a kristályos zóna, mert ez a Földközi-tengertől végig megvan, szóval hazánk határáig eljön. Hasonló módon igen fejlett a külső, tehát a hegység domborodó részét követő üledékes zóna, mert ez a kristályos vonulatot a Földközi-tengertől Bécsig elkíséri. A belső, vagy homorú oldalon alakult üledékes zóna azonban a Földközi-tenger és a Lago di Como között hiányzik és csak itt kezdődik és kelet felé haladva a Dinári-hegységbe megy át. A különbség tehát a Nyugati- és Keleti-Alpok között az, hogy a Nyugati-Alpoknak csak egy (külső) üledékes övük van, a Keleti-Alpoknak azonban kettő: északon a külső, délen a belső üledékes zóna.

Az Alpok hegyrendszerének tagjait részletesen nem soroljuk fel, mert az egyes országok tárgyalásánál úgyis találkozunk nevükkel. Csak azt említjük még meg, hogy a *magasság nyugaton nagyobb mint keleten*, vagyis kelet felé a hegység nemcsak szétterül, hanem le is alacsonyodik. Nyugaton a Montblanc (4807 m), Monte Pelvoux (4103 m), Jungfrau (4167 m), Matterhorn (4505 m), Monte Rosa (4638 m) stb. négyezer méteren felül vannak, míg keleten egyedül a Bernina éri el ezt a magasságot

(4052 m), az Ortler (3902), Gross-Glockner (3798 m) és a Gross Venediger (3660 m) pedig csak megközelítik. Az Alpokban felgyúrt földkéregdarab óriási tömegét némileg elképzelhetővé teszi az a számítás, mely szerint az Alpok Európa területén szétteregetve 30 méterrel emelnék kontinensünk magasságát.

Az Alpok *keletkezését* a tudomány még ma sem tudta teljesen felderíteni. Az bizonyos, hogy *oldalnyomás* kényszerítette az Alpok területét alkotó földkérget a ráncosodásra, vagy gyűrődésre. Az első gyűrődés idején valószínűen tenger borította a mai Alpok területét, amelyből csak egy szigetsor állott ki.[1] Az oldalnyomást a Pó-alföldnek és más, ennek szomszédságában levő területeknek erős süllyedése okozta. Ezen nyomó erő elől az Alpok területe először igyekezett kitérni, de ebben a három régi masszivum: a Francia-középhegység, a Schwarzwald és a Cseh-erdő megakadályozták. A roppant nyomás következtében a *kéreg feldomborodott*. Mivel az említett három hegyvidék ívalakban helyezkedik el, azért az Alpok ívesen meghajló alakot nyertek. Ez a kialakulás természetesen igen lassan történt, sőt mint a sok földrengés mutatja, még ma is folyik. A kialakuló hegységet azonnal *megtámadták a pusztító erők:* szél, víz, jég, fagy, levegő. Amíg a hegyképző erő volt túlsúlyban, a hegység a pusztítás ellenére is emelkedett, amint azonban az ellenkező eset állott be, a hegység lassan, de fokozatosan alacsonyodott. Az Alpok ősei már a karbonkorban kialakultak, de ezeket a pusztító erők tövig lehordták. Utána a barnaszénkorban kezdtek ismét erősen fejlődni. A mai Alpok túlnyomó része ebből a korból származik. Azonban a pusztító erők már ebből is hatalmas tömeget hordtak le. Az Alpokról lehordott törmelék töltötte fel a

[1] S. von Bubnoff: Die Entstehung der Alpen im Lichte der Deckentheorie. Geogr. Z. 1921. 76. l.

Pó-alföld helyét elborító hajdani tengert, alpi törmelékek borítják Bajorország területét a Dunáig körül-belül 700 méter vastagságban. Ezeknek figyelembe vételével épen nem mondhatjuk túlzottnak azt az állítást, hogy a mai Alpok legalább 1000 méterrel alacsonyabbak, mint a pusztító erők működése nélkül lennének.

Az Alpok keletkezésének magyarázatában igen nagy nehézséget támasztanak az ú. n. *gyökértelen hegységek*, vagyis az olyan kiemelkedések, amelyeknek alkotó anyaga nem folytatódik a hegy alatt a földkéregben, mint környezetéé, hanem mintha valami óriási erő messziről egyszerűen odadobta volna egy idegen területre, ahol a geológiai műszó szerint «úszik» a felszínen. Még nehezebbé teszi a megfejtést, hogy gyakran a rétegek természetes sorrendje is megvan zavarva, vagyis idősebb rétegek vannak felül, alább pedig fiatalabbak. Ez a zavarodás néha igen nagyarányú és bizonyos rétegsorozatok többször is megismétlődnek, de megfordítva. Ha csak kisebb jelenségekről volna szó, akkor az ú. n. Überfaltungstheorie eléggé megmagyarázná a jelenséget. Az Überfaltungstheorie szerint a túlságosan magas gyűrődés lezuhanik az egyik oldalon és ekkor a rétegek természetesen épen fordított sorrendben kerülnek egymás fölé. A lezuhant tömeg (domb, hegy) gyökértelen képződmény lesz, amely úszik a felszínen, amelyre esett. Az újabb kutatások azonban óriási méretű gyökértelen hegységeket találtak különösen Svájc területén. A Berni-Alpok egész északi részén pl. meg van zavarva a rétegek természetes sorrendje, a Vierwaldstätti-tó körül a két Mithe gyökértelen hegység. De még feltűnőbb, hogy a kristályos kőzetből álló hatalmas Pennini-hegység szintén gyökértelen hegység. Ezeket a jelenségeket az előbbi elmélettel megmagyarázni nem lehet. Ezért több tudós újabban a *Deckentheorie*nek nevezett magyarázatot fogadja el. Ennek lényege az, hogy a magasra felgyűrődött

gerincekről óriási tömegek lecsúsztak és csúszás közben összegyűrődtek. Ez a theoria kétségtelenül nagy tömeg áttételeket meg tud magyarázni, de 20—40, sőt 100 kilométeres távolságokra már nehezen fogadható el, még ha feltesszük is, hogy ebben a korban a Déli-Alpok a mainál jóval magasabbak voltak, az északra eső pedig alacsony terület, esetleg tengeri medence.[1] Azonban ezek az elméletek, bár sok dolgot igen jól megmagyaráznak, a kritikát minden tekintetben nem bírják meg. A kérdést tehát eldöntöttnek még nem tekinthetjük.

Természeti tünemények az Alpokban.

Minden magas hegység bővelkedik a legkülönbözőbb természeti tüneményekben. De kétségtelen, hogy az Alpok gyönyörködtető vagy megdöbbentő tüneményei legismertebbek a művelt emberek körében. Pusztító hegyi patakok, hegyomlások, hatalmas gleccserek más magas hegyvidékeken is ismeretesek, sőt talán sokkal nagyobb méretű jelenségek, de ezek egyelőre kívül esnek az érdeklődés körén. Az Alpok természettüneményeinek bizonyos *varázst kölcsönöz a hegyvidék magas fokú kulturáltsága.* Ez is oka annak, hogy az Alpok lavinái, gleccserei mindig jobban érdekelnek bennünket, mint Grönland néptelen jégmezőinek sokkalta hatalmasabb jégfolyamai, gleccserei.

Az Alpokat járó embert már az is meglepi, hogy a hegység területén, sőt sokszor nagyon kicsi tájon a *legkülönbözőbb éghajlatú* jelenségekkel találkozik. A Déli-Alpok lábainál, a szép olasz tavak körül megérik a déli gyümölcs számos faja. És nem kerül sok időbe, hogy innen, a mediterráneus klíma területéről a középeurópai éghajlatú gabonaföldeken és lombos erdőkön át a boreális típusú tűlevelűek közé, majd az örökös hó vidékére

[1] V. ö. S. von Bubnoff i. c. 76—77. ll.

jussunk. Tehát *ugyanazon hegységen egymás felett* három klímaöv jelenségeit tapasztalhatjuk. A klíma azonban nemcsak a magassággal változik. Egészen más klímája van a meleg déli szeleknek kitett Déli-Alpoknak, mint az elzárt magas völgyeknek, vagy épen az északi hegyvidékeknek. A déli vidékek sokkal melegebbek mint az északiak. Ez a különbség kisebb mértékben ugyan, de mégis megvan ugyanazon hegylánc északi és déli oldala között is. Igen érdekes sajátság a völgyek és hegyoldalak hőmérséklete között levő különbség téli időben. Régi tapasztalat már, hogy a 600—2000 méter között lévő védett magaslati helyeknek melegebb klímájuk van télen, mint a völgy fenekén meghúzódó településeknek, mert a völgyeket ellepi a lehűlt nehéz levegő és a gyakori köd, míg a magasabb pontokon derült napsütés mellett szinte tavaszias meleg van. A Dráva völgyében pl. 20°-os különbségeket figyeltek már meg. A völgyben —5° hideg uralkodott, míg 1500 méter magasban +14°-t mutatott a hőmérő. Ez az oka annak, hogy az Alpok területén olyan sok jóhírű *magaslati* üdülő helyet találunk.

De nemcsak a hőmérsékletben, hanem a *csapadékban* is nagy különbségek vannak az egyes vidékek között. Vannak olyan területek, ahol kevesebb csapadék van, mint Alföldünkön, de viszont másutt 2000 milliméternél is több esik. A széles völgyek, völgykatlanok mindig kevesebb esőt kapnak, mint a hegyoldalak. Legesősebbek azok a hegyoldalak, amelyek az *Atlanti-óceán felől jövő északnyugati széllel szemben* feküsznek, mert itt a páradús tengeri levegő felemelkedni kényszerül, de közben lehűl és páratartalma részben lecsapódik. De talán még csapadékosabbak a Keleti-Alpoknak a Pó-alföldjét szegélyező hegyvonulatai. Ide a Földközi-tenger felől szálló déli szél hoz rengeteg párát, amelyből kevesebbet veszt el, mint a jelentékenyen hosszabb utat megtevő

északnyugati szél. A bőséges csapadék miatt az Alpok területén rengeteg nedvesség halmozódik fel, vagy helyesebben raktározódik el, részint folyékony, részint szilárd állapotban (hó, jég). Ezért lettek az Alpok Európa legfontosabb forráscsomópontjává. Számos nagy folyó ered innen: Rhône, Rajna, Pó, Inn, Rába, Dráva, Száva, Adige stb.

Az Alpok *szelei* között legismertebb és legjellemzőbb a *föhn*.[1] Veszélyes, de mégis igen fontos szerepet tölt be. Föhn akkor keletkezik, ha az Alpoktól északra depresszió vonul el, a Földközi-tenger vidékén pedig aránylag nagy légnyomás (maximum) uralkodik. Ez esetben a Földközi-tenger *meleg*, *páradús* levegője megindul az Alpok felé. Itália északi részén, de különösen a széllel szemben fekvő hegyoldalakon bőséges esőzés áll ekkor be, amely azonban a magassággal csökken. A hegygerincekre felkapaszkodó levegőtömeg u. i. fokozatosan kihűl. Átlag minden 100 méter emelkedésnek 0·6° C hősüllyedés felel meg, de néha több is. A kihülő levegőben a párák lecsapódnak, mert a lehűlő levegő kevesebb párát tud magában tartani, mint a meleg. A hegygerincre érve a jelenségek megváltoznak. A csapadék ritkul, a felhők oszladoznak. A hegytetőről a völgyekbe rohanó szél fokozatosan felmelegszik (0·4° C —0·6° C minden száz méteren)[2] és ami ennek természetszerű következménye, fokozatosan egyre szárazabb is lesz. Az Alpok belső és északi völgyeiben ilyenkor nagy erővel dühöngő száraz és viszonylagosan meleg szél uralkodik. Különösen télen feltűnő a hőmérséklet hirtelen emelkedése, amikor —4, —6° C-ról + 12, + 16° C-ra ugrik fel a higany. Roppant erejével és hirtelen lökéseivel nagy károkat okoz: házfedeleket, kéményeket dönt, fákat, sziklákat tördel. Az alpesi

[1] J. Hann: Lehrbuch der Meteorologie. 1915. 572—582. ll.
[2] Hann: Lehrb. der Met. 576. l.

házak tetejét a föhn ellen rakják tele szikladarabokkal. Nagy szárazsága miatt is veszélyes, mert igen erősen szikkaszt. A lélekző szervek nagyon megérzik működését. Az alpesi faházakból álló falvakban a tűz ilyenkor katasztrófális jelleget szokott ölteni. Ezért régebben a föhn idején tilos volt tüzet gyujtani. De kárai mellett rendkívül hasznos is. Az Alpok *havának* egyik *legnagyobb fogyasztója a föhn.* A megfigyelések szerint 24 óra alatt több havat elolvaszt, mint a tavaszi napsugár 14—16 nap alatt. Ezért hívják a svájciak és tiroliak a tavaszi föhnt *Schneefresser*, hófalónak. Jogosan vetődött fel a kérdés, hogy az Alpok belső völgyei föhn nélkül lakhatók volnának-e. A svájci közmondás: «der liebe Gott und die gute Sonne vermöge nichts, wenn der Föhn nicht kommt», *nem*-mel felel a kérdésre. A föhnös napok száma északon átlag 36. Legtöbb van télen (10), tavasszal (12) és ősszel (10), legkevesebb nyáron (4).[1] A déli oldalon az őszi föhnnek van, — hogy úgy mondjuk — nagy becsülete, mert Graubünden völgyeiben a gyümölcs- és szőlőtermelésnek egyik legfontosabb tényezője. Még 600 m magasságban is lehetővé teszi a szüretelést. Ezért nevezik itt az őszi föhnt *Traubenkocher*-nak.[2]

Az Alpok természettüneményei között kiváló helyet foglalnak a nagy kiterjedésű, *örökösen hóval fedett vidékek* és a *gleccserek.* A magasabb hegyvidékeken az évi csapadék nagyobb része hóalakban hull le. Ennek egy részét a szél és lavinák lehordják a völgyekbe, a többi azonban megmarad évről-évre. Minden magas hegyvidéken ki lehet jelölni egy határvonalat, amelyen felül a havat még a legerősebb nyári napsütés sem tudja elemészteni. Ez az *állandó hó határvonala.* Ennek magassága igen sok körülménytől függ. Az Egyenlítő vidéken 5000—6000 méter

[1] J. Egli: Die Schweiz (Kirchhoff: Länderkunde I. 2. k.) 370. l.

[2] E. Hann: Lb. der Met. 575. l.

magasan van az örökös hó határa, mert itt a hőmérséklet igen nagy és a napsütés állandóan igen intenzív. Az Alpokban 2500—3000 méterre száll le, Norvégiában 300 méterre, a Sarkvidékeken pedig csaknem a tenger színéig. De ugyanazon hegységben, sőt ugyanazon hegylánc két oldalán sem fut egyforma magasságban a hóvonal. A déli lejtők több napsugarat kapnak, azért itt intenzívebb az olvadás, mint az északin. A déli lejtőkön tehát magasabbra vonul vissza, mint az északin.

A magas hegységekben felhalmozódó hónak igen jelentős fogyasztói a *lavinák.* Két fajtáját szokták megkülönböztetni. A *porlavina* (Staublavine) új hóesés alkalmával keletkezik még pedig abszolút csendes időben. A friss hó egyre jobban felhalmozódó tömegei a nehézségi erő következtében a meredek részeken igen labilis egyensúlyi állapotban vannak. Csak kis fuvallat, egy puskalövés, egy zerge ugrása szükséges, hogy egy kisebb tömeg helyéből kimozduljon. Erre itt is, ott is megindul egy gomolyag és csúszva-gördülve szinte ellenőrizhetetlen gyorsasággal mozgásba jön 100—300 méter szélességben minden hó. Egymásra bukva, feltornyosulva rohan le, megmozdítva az eddig csendesen nyugvó levegőt, amely rohamos gyorsasággal szélvésszé, viharrá növekedve rohan lefelé. Fákat tépve, sziklákat tördelve követi ezt az óriásivá növekedett hótömeg, hol hófelhővé törve egy-egy meredek sziklafokon, hol eltűnve egy pillanatra valamely kisebb mélyedésben, majd leér a völgybe, ahol mindent elborítva megállapodik. Nemcsak túristák, hanem egész falvak pusztultak már el porlavinák alatt. Különösen a fokozódó erdőirtások segítik elő a lavinák keletkezését. De talán még veszélyesebbek az ú. n. *fenéklavinák* (Grundlavine), amelyek *régi* hóból vannak. A tavaszi olvadás idején átnedvesedett, csúszóssá lett hótömeg roppant erővel zúdul le a völgybe. Mivel jeges, vizes hó alkotja, azért elborítás esetén sokkal veszélyesebb, mint a lazább

porlavina. Szerencse azonban, hogy a fenéklavinák útjai már ismertek, azért védekezni tudnak ellenük (hatalmas sziklafalakkal, erdősítéssel stb.).

Az örök hó legnagyobb fogyasztói a *gleccserek*, amelyek a firnmedencékben összegyűlemlett jeges havat, mint hatalmas folyamok a hegyoldalak mélyedésein át az örök hó határán alul vezetik, ahol az lassan elolvad. Az Alpok havát 2000-nél több gleccser fogyasztja. Legnagyobb, hosszabb köztük az *Aletschgleccser* a Berni-Alpokban. Ez 22 km hosszú. Ismeretesebbek még a *Gornergleccser* a Pennini-Alpokban és a *Mer de Glace* a Montblancon. A gleccserek általában nem igen hosszúak, de mélységük felülhaladja a folyókét, hiszen 350—400 méter vastag gleccsereket ismerünk az Alpokban. Sebességük nem nagy, úgyhogy mozgásuk szabad szemmel észrevehetetlen. A leggyorsabb gleccser sem tesz meg évenkint 250 méternél többet (Mer de Glace), a többi ennél jóval kevesebbet (30—140 m). A gleccserek az állandó hó határvonalánál jóval alább nyúlnak le, mert a jég nehezebben olvad, mint a hó. Ezért még a lombos erdők zónájában is vannak gleccserek.

A *gleccserek jelentősége* igen *nagy*. Ezek táplálják az Alpokból eredő nagyobb folyókat. Az esőtlen nyári időben más folyók vize roppantul megkevesbbedik, az alpi folyóké azonban nem, mert a gleccserek ekkor ontják legbőségesebben olvadó vizüket. Az Alpok felszínén is nagy átalakításokat végeznek, de különösen a jégkori hatalmas gleccserek hagytak maradandó emléket az Alpok tájképében. A széles U alakú völgyeket a jégkori gleccserek hozták létre. Gleccserek vájták azokat a mélyedéseket is, amelyben a svájci tavak (Vierwaldstätti, Genfi, Zürichi, Boden) feküsznek. A gleccsertörmelékek rekesztették el a szép olasz tavakat.

Más természetű, de szintén fontos tüneményeket tárnak elénk az *Alpok folyóvizei*, különösen a rakoncátlan

hegyi patakok, a Wildbach-ok. Ezeknek pusztítása még a lavinákénál is ijesztőbb. Száraz időben a hegyi patakok rendesen mint vékony erecskék folydogálnak, amelyeknek csobogása épen olyan varázst kölcsönöz az Alpok völgyeinek, mint a hullámmorajlás a tengernek.[1] De ha nagy zápor vagy épen felhőszakadás éri a vidéket, akkor a sok vizet kapó hegyi patakok szinte elképzelhetetlen pusztítást okoznak. A minden irányból egybefutó víz, óriási módon megduzzad a patak medrében. A partot tépi, néha több méter hosszú és széles gyep-, vagy erdőrészeket szakít le. Tonnás sziklákat, kidőlt fákat hömpölyget. Néha a törmelék fennakad, a patak elzáródik és mögötte hatalmas víztömeg halmozódik fel. Egyszercsak, mintha földrengés érte volna, szétszakad a gát és mindent elsöprő dühvel rohan alá a víz magával ragadva mindent, amit útjában talált. A völgybe érve a víz elveszti esését, a törmelék felhalmozódik és elborít rétet, szántóföldet, falvakat vastag rétegével. A Déli-Alpok völgyeiben nem egy falut borított már el annyira a törmelék : a fa, szikla, kavics, iszap, hogy csak a templomtorony és néhány kémény látszott ki belőle. Különösen ott nagy a pusztítás, ahol az erdőket meggondolatlanul kiirtották, mert ezzel meggyorsították a csapadék lefolyását a hegyoldalakon. Ezért gyakori a pusztítás, mint láttuk már a Francia-Alpok területén, ahol a talajnak több mint felét elhordták, vagy pedig a patakok törmelékkel borították el. A hegyipatakok pusztításai ellen már régóta próbálnak védekezni, de nem sok sikerrel. Legjobbnak még a patak medrébe épített terraszok bizonyultak, amelyek gyengítik a víz sebességét és ez által pusztító erejét.

[1] De Martonne : Les Alpes. 11. l.

Az Alpok növényzeti tájai.

A magas hegységeket járó embert a már leírt természeti tünemények mellett az a *változatosság* is gyönyörködteti, amelyet a *növényzet* mutat fokozatos elrendeződésével alulról felfelé.

A növényzet fokozatos változása legjobban a klímától függ. Az Alpok lábainál elterülő sík és dombos vidékek a *földmívelés* színhelyei. A gabonatermelés azonban nem szorítkozik pusztán ezekre, hanem a szerint, ahogy a klíma engedi, kisebb-nagyobb magasságban felhatol a hegyoldalakra is. Nagyobb összefüggő mezőgazdasági vidék azonban csakis az ú. n. *Vor-Alpok* vidéken lehetséges, az igazi hegyvidéken már csak foltokban. Még a nagy hosszanti völgyekben is ligetek, erdők szakítják meg a mezőgazdasági vidékeket.[1]

A mezőgazdasági kultúra természetesen még az erre alkalmas területeken sem egyforma, mivel a klíma igen különböző. A Pó-alfölddel szomszédos hegyi tájakon gyönyörű szőlőművelés és gyümölcstermelés folyik. A szelíd gesztenye 800—900 méterig is felmegy. Barack, mandula, sőt füge és citrom terem a védett helyeken, az olasz tavak körül. Az Adige völgyében zárt sorokat alkotnak a dió- és eperfák. A Francia-Alpok délre nyíló völgyeinek pompáját már láttuk a Provence leírásával. A belső magas völgyekben és az Alpok északi lábánál már egészen más a növényzet. A mediterráneus fajták eltűnnek. Az *erdők* csaknem a hegy lábáig lenyúlnak a Bajor-Alpokban. Sőt a Berni-Felföldön még a dombvonulatokat is erdők fedik.[2] Csak a lejtő legalsó része alkalmas a mezőgazdaságra. Főtermény itt a *rozs*, *árpa*, *burgonya*. Azonban nem szabad elfelednünk, hogy itt a fennsíkok is 700—750 m magasan

[1] R. Mayer: Die Verbreitung der Kulturflächen in den Ost-Alpen. G. Z. 1927. 131. l.

[2] De Martonne: Les Alpes 83—84. ll.

feküsznek, azért jut a mezőgazdaságnak itt sokkal kevesebb terület a hegyoldalakon, mint a mélyen fekvő Pó-alföldből meredeken kiemelkedő Déli-Alpokban.

A mezőgazdaság 800—1000 méter körül az Alpok minden táján megszűnik uralkodó forma lenni és helyébe az erdők lépnek. A hegyláncok meredek részeit 1000—1800 méter között az *alpesi erdők* zónája fedi. Tévednénk azonban, ha összefüggő, zárt erdőrengetegeket képzelnénk. Az Alpokban egyes félre eső tájakat kivéve az erdőirtás már nagyon előrehaladt, az újraültetés azonban sokszor elmaradt. Ezért sok helyütt kopárak az Alpok, vagy leglegfeljebb ritka cserjés borítja ott a hegyoldalt, ahol valamikor kétségtelenül szép erdők állottak. Az alacsonyabb erdőrégió kedvező helyein az egyre szaporodó települések vágnak nagy réseket. Itt az erdők helyét rétek és termőföldek foglalják el. Valóságos szigeteket alkotnak ezek az újabb települések az egyébként összefüggő erdőben.[1]

Az erdők faanyaga a klíma és a magasság szerint változó. Az alacsonyabb régiókban kevert *lombos erdők* uralkodnak, különösen a melegebb, déli oldalakon. Az Itália és Franciaország felé néző hegyoldalon *tölgy* és *bükk* alkotják az alsó erdőket. Az *északi* oldalon azonban csaknem tisztán *tűlevelű* erdőket találunk, amelyek Svájc, Bajorország és Ausztria területén csaknem a völgyfenékig benyúlnak.[2] A hegység belső területein szintén a tűlevelű erdők uralkodnak. Csak a kivételesen melegebb és szárazabb részeken lépnek fel a lombos erdők.

Az erdők felső határát megállapítani az Alpokban ma már nehéz, mert a mai felső erdőhatárok többnyire emberi beavatkozás eredményei. Gyakran látunk 1800—2000 méteren felül is hatalmas fatörzsmaradványokat a földben ott, ahol ma csak nyomorult cserjék, alpesi rózsák, vastag

[1] R. Mayer i. c. 118. l.
[2] De Martonne: i. m. 88. l.

szárú dudva- és pázsitfélék nőnek. Az állattenyésztő ember pusztított itt a magasban, hogy legeltető területét gyarapítsa. Ma ez a vidék a híres alpesi *állattenyésztésnek* színhelye. Ahol a csapadék sok és a föld nem veszi be mélyen a vizet, ott az alpesi rétek (Matten) bővelkednek lápokban is.[1]

Az erdők és legelők határán túl kezdődik az *állandó hó vidéke.* Nem szabad azonban ezt olyan értelemben venni, mintha itt mindig hó borítana mindent. Egyszerűen csak az összefüggő növényi takaró hiányát jelezzük ezzel a kifejezéssel. Növényzet egyes helyeken itt is van, sőt az alpinista egyenesen kertnek nevezi a gleccserjégből kiemelkedő törmeléket, amelyen gyakran szép, karakterisztikus alpesi növényzet van.[2]

Az Alpok a történelemben.

Az Alpok Európa legrégebben lakott területei közé tartoznak. Különösen a Francia-Alpok barlangjai szolgáltattak erre vonatkozóan bőséges anyagot. A csinos eszközök, rajzok azt bizonyítják, hogy az Alpok őslakóinak már meglehetős fejlett műveltségük volt. Az eddigi vizsgálódások szerint valószínűen az ú. n. magdalénienne-korban tűnnek fel először itt az emberek, akik jobbára vadászattal foglalkoztak. De nemcsak itt, hanem az Alpok számos más részén is megtaláljuk az ősember nyomait. A tavak környékén a cölöpépítészet maradványai mutatják, hogy Svájc területét is lakták, de meg lehet ezt állapítani a Keleti-Alpok számos tájáról is. *A kőkori ember azonban 1000 méteren felül nem lakott.* A fémkorszakban kezd csak a magasan nyitott arany-, ezüst-, réz- és vasbányák körül az ősember állandóan letelepedni 1000—

[1] Passarge : Die Landschaftsgürtel der Erde. 43. l.
[2] De Martonne i. m. 99. l.

1500 méter magasban is. A hallstatti és más leletek mutatják, hogy a fémkorszakban igen fejlett kultúrával bíró népek laktak itt, akik mint Hannibál átkeléséből ismeretes, élénk összeköttetésben voltak a Pó-alföld és a Rhône-medence lakosaival.[1]

A lakosság *származásáról* nagyon keveset tudunk, mert az őslakók a későbbi bevándorlókkal teljesen összekeveredtek. A rómaiak előtt már valószínűen a *kelták* voltak itt túlnyomó számban, akik a rómaiak elől a Pó-alföldről költöztek fel. A rómaiak három népet emlegettek az Alpok területén. Svájc területén a *helvetiusokat*, keletre a *raetusokat* és a *tauriscusokat*. Augustus császár mind a három népet meghódoltatta. Kr. e. 15-ben már két római provinciát alapított az Alpok területén: *Raetiát* és *Noricumot*. A mai Svájc és a Francia-Alpok területe Galliához tartozott. A rómaiakat az Alpok bányáin kívül Itália biztosítása késztette az Alpok elfoglalására és gyarmatosítására. A római kolonizációt itt is ugyanaz a tervszerűség, alaposság jellemzi, mint a Római birodalom bármely más részében. Az Alpok hatalmas láncain épenúgy átvezették pompás útjaikat, mint a Bajor-fennsík mocsaras, lápos területén. A hegyi tájon persze nem építettek olyan széles műutakat, mint Itáliában. Itt csak arra törekedtek, hogy a katonaságnak és a teherhordó állatoknak biztos útjuk legyen. Az alpesi római utak szélessége 1·5—2·96 m között változik. Meglátszik rajtuk a törekvés, hogy lehető leggyorsabban átkeljenek a hágókon. Azért szerpentineket csak kikerülhetetlen esetekben építettek. A Maloja-hágón átvezető római útnak mindössze három szerpentinje volt, míg a mai műútnak huszonkettő van. Igen érdekesen mutatja a római mérnökök éles látását, hogy lehetőleg elkerülték a lavinák megszokott útvonalait. A római alpesi átjárók közül csak a legfontosabbakat

[1] De Martonne: i. m. 115—116. ll.

említjük fel. A *Mont Genévre-hágó* (latinul Alpis Cottia[1]), amely a Dora Riparia völgyéből 1860 m magasra felemelkedve a Durance völgyébe vezet. Valószínűen Hannibál is ezt a hágót használta. A *Kis Szent Bernát-hágó* (Alpis Graja) 2192 m magas, igen régen használt átjáró. A *Nagy Szent Bernát-hágót* szintén gyakran használták, mivel igen rövid. Latin nevét: *Alpis Poenina* az itt lakó népektől tisztelt Poeninus nevű istenségről kapta. Jártak a rómaiak ezeken kívül még a Simplon-, Splügen- és a Septimer-hágókon is, de ritkábban. A 2287 m magas *Julier-hágó* azonban már igen fontos volt, mert a Pó-alföldről Raetiába ez volt a legjobb útvonal. A *Brenner-hágó* minden már említett hágónál alacsonyabb, azért is lett Noricum megalapítása után olyan fontos átjáró. Claudius császár Kr. u. 46—47-ben igen jó műutat építtetett itt, melyet róla via Claudia Augusta-nak neveztek. Innen keletre már csak kisebb jelentőségű átjárók voltak, mivel a hegység szélessége nagyon kiterjed és a keresztvölgyek hiányoznak. Inkább a hosszanti völgyekben haladtak az utak és csak egy-egy nagyobb medence mellett keltek át a gerincen. Vindobonát Aquileiával Pannonián át kötötte össze a főút.[2]

A római uralom az Alpok vidékén csak néhány századig tartott, de ez is elég volt arra, hogy a lakosság túlnyomó részét romanizálja. Ezt legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy a közigazgatás nyelve még a római birodalom összeomlása után is sokáig latin maradt. A rómaiak után két felől is idegen népek kezdtek letelepedni az Alpok területén. Északról a germán eredetű *alemannok* és a *bajuvarok*, keletről a *szlávok* nyomultak előre. Ez utóbbiak a VI. században már csaknem egészen ellepték a Keleti-

[1] A rómaiak a hágókat Alpis névvel jelölték.

[2] Jauker: Das geographische Element bei den Römerstrassen. Geogr. Anz. 1908. v. ö. Kretschmer: Hist. Geogr. von Mitteleuropa 160—63. ll.

Alpok vidékét. A germánok azonban hamarosan megkezdték kelet felé való előrenyomulásukat. A VIII. század vége felé már Salzburg, Ostmark, Karintia germán kézen van.[1]

A *középkor elején* megszűnt az Alpok útjain az a nagy forgalom, amely a rómaiak alatt olyan élénkké tette a hegyvidéket. Ezt nem is lehet csodálni, hiszen ez az idő az új államok és kultúrák kialakulásának kora, amely nélkülözte nemcsak a római kor hatalmas szervezettségét, tetterejét, hanem a római világ rendkívül sok oldalú szükségleteit, luxusát is. Azonban teljesen hibás felfogás az Alpokat teljesen járatlanoknak tekinteni. Forgalom mindig volt, már csak azért is, mert csak az Alpokon át tudtak az északi keresztény népek Rómával érintkezni. Kereskedelmi forgalom is volt az itáliai városok és franciai, németalföldi és a germán városok között. Nyugaton a Mont Genèvre lett a legfontosabb, de sűrűn járt utak vezettek a Kis- és Nagy Szent Bernát-hágókon is. A Svájci-Alpok területén a Simplon-, Splügen-hágók szerepelnek, majd a később olyan jelentőssé lett Szent Gotthárd-hágó kezd ismertté lenni. A Keleti-Alpokban a *Brenner-hágó* maradt a legfontosabb, sőt kétségkívül az összes alpesi átjárók között első helyen állt. A német császárok 66-szor keltek át rajta. Az Alpok forgalmának megkönnyítésére a legtöbbet használt átjárókon menedékhelyek, *hospitiumok* keletkeztek. Olyan intézmények ezek, amilyeneket csak a keresztény szellem tudott létrehozni. Az első hospitium valószínűen a Nagy Szent Bernát-hágón alakult apátság volt, amely a IX. század elején keletkezett, de ezt a szaracénok lerombolták. A IX. században még a Septimer-hágón is említenek egy *xenodochiumot*. A X. században alapított menthoni Szent Bernát Szent Miklós tiszteletére egy kolostort a Mons

[1] De Martonne: Les Alpes 118—120. ll.

Jovis-on, amelyet később az ő neve után Szent Bernáthegynek neveztek. Ágoston-rendű szerzetesei igen nagy érdemeket szereztek önzetlen vendéglátásukkal, útmutatásukkal és a vihartól meglepettek megmentésével. Még Napoleon is becsülte őket, azért a Simplon-hágón is kolostort épített számukra. A köztudatban különösen a kitűnően idomított kutyák váltak híresekké, amelyek már számos emberi életet megmentettek. Például egyedül a Barry nevű nagy kutya 40 embert mentett meg 12 év alatt.[1] A bernáthegyinek nevezett kutyákat Norvégiából importálták a szerzetesek. A nagyszentbernáthegyi kolostor ma is folytatja érdemes működését. Körül-belül 120—130 embernek tud szükség esetén menedéket nyujtani. Fizetést nem követelnek, csak legfeljebb önkéntes ajándékot. A szerzetesek képzett, művelt papok, akik többnyire mind jártasak a főbb európai nyelvekben. Még a más vallásúak is dícsérik a példás berendezést és tisztaságot, ami a kolostorban és a hospitiumban uralkodik. Érdekessége a kolostornak az ú. n. *Totenhaus*, ahol a lavináktól eltemetett és megfagyott utasok testét őrizték, amelyek a tiszta és hideg levegőben szinte múmiává fagytak össze.

Az Alpok közlekedésében az *újkor Napoleonnal kezdődik*, akinek gyakran kellett nagy hadseregeket vezetni Itáliába és Svájcba. A XIX. század elején elkészíttette a *Simplon-hágón* átvezető 7·2—8·4 méter széles pompás *műutat*, majd a többi hágók útjait is javították, rendbehozták.[2] A vasút feltalálása idején az Alpokon már számos kitűnő műút vezetett át, amelyek kétségtelenül jobbak és kényelmesebbek voltak, mint a hajdani római utak. Az utak jelentőségét nagyon leszállították a vasutak. Egyik-másikon alig járt valaki. Az újabban roha-

[1] W. Liese: Geschichte der Caritas. 120—121. ll.
[2] Götz: i. m. 746. l.

mosan tért hódító automobilközlekedés azonban ismét élénkké tette ezeket. A fontosabb alpesi vasutak között első volt az 1854-ben épült *Semmeringi* vasút, amely abban a korban valóságos csodaszámba ment alagútjaival és viaduktjaival. Ezt követte 1867-ben a *Brenner-vasút*, amely alagút nélkül kel át a hágón, 1871-ben épült a *Mont Cenis*, majd 1882-ben a *Szent Gotthard*-vasút 15 kilométeres alagúttal. Ez utóbbinak alagútrendszere és emelkedő pályája még ma is csodálatra ragadja az embert. Két évvel később nyílt meg az *Arlberg* 10 km-es alagútja, amely Ausztriát Svájccal köti össze. Legújabb a 20 km hosszú *Simplon-alagút*. Ezeken kívül természetesen még igen sok alagutas vasút van az Alpokban, de a nemzetközi forgalomban ezek a legfontosabbak.

Svájc.

Igazi hegyvidéki ország, amelynek politikai és gazdasági élete még a Skandináv-államoknál is jobban magán viseli a hegyvidéki jelleget. A norvég és svéd hegyeiről szabad világot, tengert lát. Ha kedve, érdekei úgy kívánják, tengerre száll. A svájci bármilyen magasra megy is, csak hegyet és hegyet lát mindenütt.

Legmagasabb országának *déli része*. Hosszan elnyúló hegyóriások emelkednek itt 3500 méteres gerincekkel, 4000 méteren felülemelkedő csúcsokkal. Magasabb részeiket hó fedi. Ez alatt következik a legelő és az erdő, de erősen megritkítva. Svájc legszegényebb része ez, ami nem is csoda, hiszen csak a völgyekben lehet valami kevés gabonát termelni. A vasutak kiépítése azonban sokat lendített ezen a részen is. Mióta a sajtot, kondenzált tejet gyorsan és aránylag olcsón lehet külföldre vinni, nagyon felvirágzott terjedelmes és a bőséges csapadék miatt gazdag legelőin a *szarvasmarhatenyésztés*.

A *Svájci-Fennsík* más vidék. A hegyláncok lassan lealacsonyodnak. Egyes csúcsok ugyan még elérik a 2000

métert, de ezek elszigetelt jelenségek. Az Aar folyó felé alacsony dombsorokkal beágazott fennsíkká lesz a terület. A talaj gleccserhordalék, azért szürkésbarna agyagot, homokot látunk mindenütt. A laza hordalékba széles és mély völgyeket vágtak a folyók. Ez a vidék a svájci mezőgazdaság centruma. A legnagyobb területet a rétek foglalják el, amelyeket a napsütésnek kitett lejtős részeken gyümölcsfa sorok vesznek körül. *Állattenyésztés és gyümölcstermelés* elég virágzó. A földmívelés azonban alárendelt jelentőségű, de Svájc területén mégis itt a legvirágzóbb.

A svájci-francia határon emelkedő *Júra-hegység* természeti viszonyai igen mostohák, mert kevés a termőföld, az éghajlat meg hűvös. Csak az állattenyésztés hoz a mezőgazdaságban igazi jövedelmet. A szegényes kereseti lehetőség nevelte rá a Júra lakosait az óragyártásra, amellyel világhírt szereztek maguknak és hazájuknak.

A természeti viszonyok alapján nyilvánvaló, hogy a *legsűrűbb* lakosságot és a *legtöbb várost* a *Svájci-fennsík* területén találjuk. A Rajna mellett, a német-francia-svájci határ szögletében van *Basel* (140 ezer l.). Kitűnő helyzete miatt nagyon élénk forgalma van. Kereskedelme első helyet foglalja el a svájci városok között. Az ország északi részén van még *Zürich*, Svájc legnépesebb városa (210 ezer l.). Gyáripara nagyon fejlett, más svájci városé nem mérhető hozzá. Nagy ipara van még *Szentgallennek*. Ez a város a magyar kalandozások történetéből is emlékezetes hely. A Vierwaldstätti-tó mellett van *Luzern*, az idegenforgalom egyik centruma. Az Aar mellett fekszik *Bern* (105 ezer l.) a főváros. A francia Svájc legnagyobb városa *Genf* (Genève 135 ezer l.). Szép, régi város a hasonló nevű tó partján. A francia nyelvű svájci állampolgárok művelődési középpontja. A hegyes déli Svájcban népes városokat nem találunk. Csak a fontos forgalmi utak találkozó pontján épült városok fejlődnek

kissé, mint *Lugano*, *Bellinzona*, *Interlaken*. Ismeretes helyek még egyes fürdő telepek. Legnagyobb híre *Chur*-nak és *Davos*-nak van. A Júra-vidék legnagyobb városa *Neuchatel*, az órakereskedelem középpontja.

Svájc kétségtelenül Európa legrégibb szabad, demokratikus felfogású állama. Az V. században területére nyomult alemannokhoz Franciaország felől romanizált burgundok telepedtek, délről pedig olaszok nyomultak fel. Így a három nagy nyelvterület kialakulása a korai középkorba nyúlik vissza. Svájc területe eredetileg a Német birodalom egyik része volt. A XIII. századtól kezdve a Habsburgok voltak itt a földesurak, akik a szabadságszerető népet jobbágyaikká akarták tenni. Innen kezdődik a svájciak szabadság mozgalma, amelynek igen érdekes földrajzi mozzanatai voltak. II. Frigyes császár, aki élete jórészét Itáliában töltötte, a Vierwaldstätti-tó körüli telepekkel (Schwyz, Uri, Unterwalden) szövetkezett, hogy az Alpokon átvezető utak biztonságáról gondoskodjanak. Az amúgy is eléggé független lakosság ezen szerződés következtében politikai jelentőségre tett szert. Ebbe az időbe esik a svájci hágók, különösen pedig a Szent Gotthard-hágó forgalmának fellendülése, ami anyagi tekintetben volt nagy hasznukra. A század végén (1291) már olyan erőseknek érezték magukat, hogy örök szövetséget kötöttek a Habsburgok ellen jogaik, kiváltságaik megvédésére. Véres és nagy csatákban le is győzték a Habsburgok lovagseregeit, majd Merész Károly burgundi herceg csapatait is. Ezek a csaták alapították meg a svájciak vitézi hírét. Csaknem minden uralkodó iparkodott svájci zsoldosokat fogadni, vagy legalább svájci testőröket szerezni. Svájcban a mostoha természeti viszonyok miatt akadt is ember mindig bőven. Egész rendes kenyérkereseti forrás volt Napoleon idejéig az idegenben való katonáskodás.

Győzelmes harcaik után a svájciak területük biztosí-

tására gondoltak. A XIV. században magukhoz kapcsolták mint szövetségeseket az Ober-Rheintal majd az Engadin lakosait is, hogy a Tirolból átvezető hágók biztonságban legyenek. Amikor pedig 1367-ben a churi püspök a Habsburgoknak akarta átengedni egyházmegyéjének polgári közigazgatását, a város polgárai az Engadin lakosaival megalkották a *Gotteshausbundot* a *Julier-*, *Septimer-* és a *Splügen*-hágók védelmére. A különböző hágók védelmére alakult szövetségek, egyesülése volt a csirája a mai Svájcnak. Ezért a svájci független állam kialakulását joggal nevezhetjük *Pass-staatbildungnak.*[1] A hágóknak a svájciak kezében kell lenni, különben elzárva könnyen meg lehet fojtani gazdasági életüket. A XVI. században már a mai Svájc nagyobb része a szövetség tagja volt, amelynek semlegességét és függetlenségét a westfáleni béke is elismerte.

Svájc *41 ezer km² területén 4 millió* ember él, tehát 91 esik minden négyzetkilométerre. Feltűnő nagy ez a népsűrűség tekintve az ország mostoha természeti viszonyait, mert a területnek csak 18%-a szántóföld, 25% pedig terméketlen. Vegyük hozzá még azt is, hogy ásványi termékekben is rendkívül szegény és tengerpartja sincs. Mindezek ellenére a gazdasági élet igen fejlett és virágzó. Elsősorban az *ipar* az a foglalkozás, amelyből a lakosságnak *legnagyobb része* él. A szenet igen jól pótolják bővizű, sebes folyású folyói. A svájci *szövő-fonó ipar* (gyapotszövés, selyemipar, gyapjúszövés) elektromos gépekkel dolgozik. A gyáriparon kívül a *házi ipar* is igen fejlett. *Zürich* és főképen *Szent Gallen vidékén* a házi fonás és szövés van igen elterjedve, a Júra vidékén pedig az *óragyártás.* Ma már a házi ipar is gépekkel dolgozik, mert villamosáramot könnyen és olcsón szereznek csaknem minden svájci faluban. A svájci *himző ipar* is sok kezet fog-

[1] W. Vogel: i. m. II. 374—375. ll.

lalkoztat. Ebben az iparágban, amely 1922-ben 130 millió pengőt vitt az országba, Svájc már régtől kezdve az első helyet foglalja el. De hasonló, vagy még nagyobb összegeket kapott más házi ipari termékekért is.

Az ipar mellett messze elmarad az *állattenyésztés* jelentősége, bár fajállatokból, sajtból és kondenzált tejből nagy kivitele van. De már hízott állatot, sőt vajat is külföldről importál. Sűrű népessége és kevés szántóföldje mellett érthető, hogy gabonatermése csak 4—5 hónapra elegendő. Ezért tetemes bevitelre szorul.

Svájc lakossága három, vagy pontosabban négy nemzethez tartozik. Legtöbben vannak a *németek*, akik 69%-át teszik a lakosságnak. Ezek Németország szomszédságában Svájc északi nagyobb részét lakják. Utánuk legnagyobb számmal vannak a *francia* nyelvű svájciak: 21%. Ezek Svájc nyugati részén, tehát szintén rokonaik szomszédságában laknak. Déli részen *olaszok* élnek, de ezek már jóval kevesebben vannak: mindössze 8%. Külön népcsaládnak vesszük a Graubünden völgyeiben élő *raetorománokat*, vagyis Svájc egykori romanizált őslakosságának maradványát. Ezek körül-belül 30—40 ezren vannak, tehát a lakosságnak egy százalékát teszik. Ezeken kívül igen sok idegen is él Svájcban. Nem azokat értjük, akiket a hegyvidék szépségei vonzanak, hanem a különböző államok politikai és egyéb menekültjeit, akik csak Svájc szabad földjén érzik biztonságban magukat. Az Alpokat látogatók száma egymillió körül van évenkint. Ezek élelmezése, lakása, vezetése igen sok embert foglalkoztat és rengeteg pénzt visz az országba. *Vallásra* nézve sem egységes a lakosság, bár ebben már nincs olyan nagy szétforgácsolódás. Legtöbben vannak a különféle *protestáns* felekezetek, amelyek 56%-át teszik a lakosságnak. A *katholikusok* számaránya kisebb a protestánsokénál (42%), de mint homogén társadalomé jelentőségük a kultúrában és politikában nem kisebb azokénál.

Ausztria.

Ausztria történelmi magva a *Bécsi-medence*, vagyis hazánk nyugati határán a Duna két oldalán elterülő, részben sík, részben dombos terület. Ennek csaknem közepén alakult ki Bécs.

Nagy Károly császár itt, a Bécsi-medence területén alapította 796 körül *Ostmarkot* az avarok megfékezésére. A hatalmas frank uralkodó halála után azonban veszendőbe ment a terület. A telepesek a magyarok támadásai elől a bajor határ felé húzódtak vissza. Csak a magyarokra szerencsétlen augsburgi csata után kezd Ostmark ismét benépesedni és hamarosan teljesen újjá is szerveződött. A X. századtól 1264-ig a *Babenberg* család hűbére volt, majd a cseh Ottokár rövid birtoklása után a már császári méltóságot viselő *Habsburgok* birtokába került, akik svájci birtokaik elvesztése után ezt tekintették családi birtokuknak, amelyhez ebben az időben már *Stájerország* és *Krajna* egy része is tartozott. Majd 1335-ben örökösödés útján Krajna többi része és *Karintia* is kezükre jutott. Még tovább terjeszkedtek ugyanebben a században nyugaton és délen is. Maultasch Margit, tiroli őrgrófnő, fia halála után *Tirolt* végrendeletileg a Habsburgokra hagyta (1363). Kevés később *Trieszt*, hogy Velence ellen védelmet nyerjen, önként hódolt meg, majd örökösödés folytán *Görz* és *Gradiska* is Habsburg-birtok lett. Ugyancsak örökösödés útján jutottak 1526-ban, szerencsétlen II. Lajos királyunk halála után *Cseh-* és *Morvaország* birtokába, amelyeket a harmincéves háború idején önkormányzatuktól megfosztva az ú. n. örökös tartományok sorába iktattak. Mária Terézia idején elveszett a mai Porosz- (és Lengyel-) Szilézia, de Lengyelország felosztása után a Habsburgok birtokába került *Galícia* és 1775-ben a törököktől *Bukovína*. A napoleoni-hadjáratok idején *Salzburgot*, *Istriát* és *Dalmáciát* sze-

rezték meg. Ez a szétforgácsolt, legkülönbözőbb úton szerzett és sok nyelvre, kultúrára oszlott terület alkotta a Habsburgok törzsbirodalmát, amely 1804-ben császárság rangjára emelkedett. Ezek mellett a Habsburgoknak még Felső-Olaszországban is voltak birtokaik (Toscana, Milanói hercegség, majd Velence), sőt Belgium is hozzájuk került a spanyol Habsburgok kihalása után. A XIX. században megkezdődött a Habsburg hatalom hanyatlása, mert nem akarták megérteni, hogy ezeket a teljesen különböző természetű területeket és népeket nem lehet az osztrák tartományokban kifejlődött módszerrel kormányozni. Először azok a területek szakadtak le, amelyeket legközvetetlenebb úton értek a francia forradalom szabadság eszméi. A mult század elején elveszett Belgium, majd 1859-ben, illetve 1866-ban elveszett Lombardia és Velence. Még mindig megmaradt azonban 300 ezer km² terület 28 millió lakossal. I. Ferenc József, a magyar kiegyezés után újjászervezett birodalmat nagy nehézségek között, de elismerésreméltó ügyességgel vezette. Tapasztalata, bölcsesége legyőzte a tehetelen osztrák kormányok által felidézett bajokat. A világháború azonban végetvetett az osztrák császárságnak, amely a Habsburg-család személyes munkájának eredménye volt és amelynek tagjait legerősebb szállal nem a történelmi mult, sem a gazdasági, vagy politikai egymásra utaltság, hanem egyedül a dinasztia iránti hűség tartott össze. Ez az összekötő kapocs azonban a világháború megpróbáltatásai között gyengének bizonyult és Ausztria felbomlását megakadályozni nem tudta.

Az egykori nagy birodalomból mindössze *84 ezer km²* maradt meg *6·5 millió* lakossal.

Területét csaknem teljesen a Keleti-Alpok hegyláncai borítják. De azért kevésbbé nevezhető hegyvidéki országnak, mint Svájc, amint az egyszerű összehasonlításból is kitűnik. Svájcnak csak 18, Ausztriának pedig 24%-a ter-

műföld. Mivel pedig Ausztria Svájcnál kétszerte nagyobb, azért közel háromszor annyi szántóföldje van, mint Svájcnak.

Ausztria nyugati részét *Vorarlberg*, *Tirol* és *Salzburg* tartományok foglalják el. Ezek alkotják Ausztria leghegyesebb részét. Hatalmas hegyláncok vonulnak rajtuk végig többnyire kelet-nyugati irányban. Termőföldet csakis a folyóvölgyekben és az enyhe lejtősödésű, napsütéses hegyoldalakon találunk. De még ezeken is nagy akadálya a földmívelésnek : a hűvös, csapadékos klíma. Csak a rozs, árpa és burgonya terem meg. Az *állattenyésztés* már sokkal jövedelmezőbb foglalkozás. Különösen *Vorarlberg* hegységeiben vannak terjedelmes havasi legelők. Azért is nevezik a «*legzöldebb*» havasi tartománynak. Vorarlberg lakossága sok tejet, vajat és szarvasmarhát szállít a szomszédos Németországba. Híres Salzburg állattenyésztése is, különösen a *Pinzgau*-nak nevezett vidéken (= Salzach felső völgye). A szűkös viszonyok a lakosságot már régtől rászorították a *házi iparra*. Mivel fa elég bőven van mindenütt, azért legjobban a faipar terjedt el (lapát, villa, kerekek, hangszer stb.). A gyáripar, különösen a vizi erők felhasználása óta szintén nagy lendületet vett. Mindenütt megkezdődött az erdők kihasználása, amely Tirol egyes vidékein valóságos rablógazdálkodás lett. Egymásután keletkeztek a *fűrésztelepek*, *bútor-* és *papírgyárak*. Legjelentékenyebb ipara a kicsi Vorarlbergnek van, ahol a faiparon kívül a gépgyártás és a gyapotszövés is virágzik. Ezért sűrűbb lakossága van, mint Tirolnak és Salzburgnak.

A három tartomány legnagyobb városa *Innsbruck* (56 ezer l.) az Inn folyó mellett. Igen fontos forgalmi csomópont, mert itt találkoznak a bécs-zürichi és a berlin-(Brenner-hágó)-római fővonalak. Tudományegyeteme a katholikus papképzésnek egyik centruma. Az Inn mellett van még közel a bajor határhoz *Kufstein* vára. Vorarl-

bergben *Bregenz* (12 ezer l.) a legnagyobb város. Erős versenytársa a gyapotszövéséről nevezetes *Feldkirch*. Salzburgnak szintén kevés nagyobb települése van. Legnépesebb *Salzburg* (37 ezer l.). Humbold, a nagy utazó szerint csak Nápolynak és Konstantinápolynak van szebb fekvése. Környékén sok márványbánya van a Salzburgi-Mészalpokban. Ez meglátszik a város épületein is, amelyeken nem ritka a márvány burkolat. A tartomány déli részén van *Gastein* látogatott fürdőhely.

Stájerország nagyságra nézve második az osztrák tartományok között. Területe már sokkal kedvezőbben oszlik meg, mint a három nyugati tartományban. A nyugati és északi rész ugyan itt is hegyvidék, de már nem olyan magas, mint pl. Tirolban. Keleti része pedig, amelyet *Gráci-medencének* nevezünk, termékeny talajú és kedvező klímájú dombos vidék. A két vidék kultúrája erősen elüt egymástól. A hegyvidéken a földmívelés háttérbe szorul az állattenyésztés és az erdei gazdálkodás mellett. De még ezeknél is fontosabb a bányászat és az ipar. A stájer *Eisenerzi-Alpokban* roppant gazdag *vasbányák* vannak, amelyeket már a tauriszkuszok, majd rómaiak is műveltek. A középkorban ismét elkezdték és ma is folyik nagy energiával. A geológusok szerint a mai arányban termelve még legalább ezer évig kitart az érckészlet. A stájer vasbányászatot gazdaságossá teszi az a körülmény, hogy sokkal jobb, tisztább vasércet szolgáltat, mint a lotaringiai, vagy az angol vasbányák. Vasércen kívül széntelepek is vannak ezen a vidéken. Ennek a két ásványnak és sebes vizű folyóinak köszöni Észak-Stájerország virágzó gyáriparát. Legfejlettebbek : a *vaskohászat*, *vasgyártás* és a *gépipar*. Legnagyobb gyártelepek *Leoben* és *Bruck* városokban vannak. A hegyes Észak-Stájerországban fekszik még *Mária-Zell* is, ahova különösen a magyarok szoktak nagy számban zarándokolni.

A *keleti rész*, vagyis a *Gráci-medence*, leszakadt terület.

Valószínűen az Alpok felgyűrődése alkalmával süllyedt le. Dombos és részben sík területét termékeny talaj borítja. Klímája télen zord ugyan, de nyáron meleg. Dombos részeit szép szőlők és gyümölcsösök fedik, sík részein búzát, árpát termelnek, de egyes részeken megérik a kukorica is. Stájerország vidékei tehát igen szerencsés módon egészítik ki egymást. Van hegyes vidéke, amely állattenyésztést, erdőgazdaságot, bányászatot és gyáripart űz és van egy ennek megfelelő gabonatermő vidéke is. A két vidék érintkezésénél a Mura mellett épült *Grác* (150 ezer l.). Régi időtől fogva legfontosabb vásárhelye volt a két egymásra utalt vidéknek. Ezért is lett az *Alpok legnépesebb* városa. Nevét a kiemelkedő hegyen épült vártól kapta (gradec = kis vár). Szép fekvése miatt sokan felkeresik nyáron, mint üdülő helyet. Az újabb időben kereskedelme és gyáripara nagy virágzásnak indult. A Gráci-medence szélein, ahol a földkérge megrepedt, számos meleg vizű ásvány- és gyógyfürdő van. Legismertebb *Gleichenberg*.

Stájerországtól és Salzburgtól délre *Karintia* helyezkedik el a Dráva két oldalán. A tartomány közepe a 80 km hosszú és az átlag 20 km széles *Klagenfurti-medence*, amelyet az Alpok kristályos övének magas hegyláncai vesznek körül. A medencét övező hegységek csak állattenyésztésre alkalmasak, ellenben a medencében a földmívelés a főfoglalkozás. Meleg és hosszú nyara miatt a búzán, rozson kívül még a kukorica és a cukorrépa is megérik. Fővárosa *Klagenfurt* a Dráva mellett (26 ezer lakos). Nyugatabbra van *Villach*, ahol a Bécs, Budapest, Trieszt, Velence felé menő vasutak találkoznak. Közel van hozzá *Bleiberg* nagy ólombányákkal.

Egészen elütnek az eddig tárgyalt területektől *Alsó-* és *Felső-Ausztria*. Ezt a két tartományt *Osztrák-Duna-vidéknek* is nevezhetjük, mert a Duna két oldalán terülnek el és mert területük legértékesebb részét a Duna

kis medencéi alkotják. Igaz, hogy egyes részek, mint pl. Bécsújhely környékén a *Steinfeld* csupa kavics, mégis itt vannak Ausztria legnagyobb terjedelmű *szántóföldjei* és a klíma is itt legkedvezőbb a mezőgazdaságra. Ezért ez a vidék *Ausztria legfontosabb gabonatermelő vidéke.* Itt fejlődött ki az egykori Habsburg-birodalom szép és gazdag fővárosa : **Bécs** (Wien). A háború előtt 2·1 millió lakosa volt, de 1920-ban csak 1·8 millió, pedig területéhez újabban külvárosokat is kapcsoltak. Kitűnő földrajzi helyzete van. A magyar medence árucikkei régi időtől kezdve itt találtak először nyugati piacot és viszont a magyar kereskedők is, különösen régebben Bécsben szoktak hazánk számára a nyugati iparcikkeket beszerezni. Itt találkozik Közép-Európa két főútja a nyugat-délkeleti (duna-völgyi) és az észak-déli (Északi-tenger-Adria). De ezen a kiváló helyzeten kívül igen sokat köszönhet Bécs a Habsburgoknak, akik századokon keresztül innen kormányozták fél Európát. A császárok és az udvarok fényében élő nemesség rengeteg pénzt költöttek Bécs szépítésére. Az összeomlás elvitte Bécs varázsát. Dolgozó, küzködő és nem ritkán erőszakoskodóvá lett az egykor kedélyesnek nevezett bécsi nép. Egyet azonban Bécs megtartott : továbbra is gazdasági centrum maradt Délkelet-Európa számára.

A Duna-vidéken Bécsen kívül még sok népes város van, mert a kedvező helyzet a gyáripart erősen felvirágoztatta. Alsó-Ausztriában *Bécsújhely* (35 ezer l.), *Szt. Pölten*, *Krems* és *Leubersdorf* a nevezetes gyárvárosok. Felső-Ausztriában *Linz* (94 ezer l.) és *Steyr* (21 ezer l.) folytat legnagyobb gyáripart. Felső-Ausztria fürdőhelyekben is gazdag. Legnevezetesebbek *Gmunden*, *Ischl* és *Hallstatt.*

A békeszerződés óta osztrák kézre került a Dunántúl nyugati része is, de ezt csak Magyarország keretében szabad ismertetni.

Cseh-Szlovákia.

Történelemre is hivatkoztak ennek az új államnak megteremtői, pedig az európai történelem sem cseh-szlovák népet, sem cseh-szlovák államot nem ismer. Déli szomszédaink erőszakkal téptek le darabokat az ezeréves Magyarországból és államuk erőszakon épült fel, Cseh-Szlovákia hazug elméletek alapján született meg és azon áll ma is. Nagy hiba volna azonban, ha a Cseh-Szlovák állam genezise alapján következtetnénk annak erejére, akár politikai, akár gazdasági tekintetben. Mindjárt az elején kijelenthetjük, hogy Cseh-Szlovákia gazdag és erős állam, amelyet a természet bőségesen ellátott csaknem minden szükséges dologgal. Más kérdés természetesen, mi illeti mindebből jogosan a cseheket és mi nem.

Cseh-Szlovákia számos, régebben különálló területből tevődött össze:

Csehország...	52.000 km²	6·7	mill. lakossal
Morvaország Sziléziával	27.000 «	3·3	« «
«Szlovákia» (Északnyugati Felvidék)	49.000 «	3·0	« «
Ruténia (Északkeleti Felvidék)	12.000 «	0·6	« «
	140.000 km²	13·6	mill. lakossal.

Csehország.

A tulajdonképeni *Csehország*, bár alig nagyobb az ország $^1/_3$-nál, mégis uralkodó helyzetet foglal el politikai és gazdasági téren egyaránt. Ez a nagyjában négyszöghöz hasonló terület ék gyanánt nyomul be Németország testébe. Északnyugati részén az *Erzgebirge*, délnyugaton a *Böhmer-Wald*, délkeleten a *Cseh-Morva-hátság*, északkeleten a *Szudeták* határolják. Olyan tehát, mint valami hatalmas erősség. A párkányhegységek külső

lejtője mindenütt Németországhoz tartozik, kivéve a Cseh-Morva-hátságot. Hegységei túlnyomóan Földünk ókorában alakultak ki, azért bátran mondhatjuk Csehország területét Európa egyik legrégibb darabjának.

Csehországot geológiai felépítése és felszíne alapján *északi* és *déli* részre osztjuk. A két részt elhatároló vonal csaknem pontosan középen vonul: az 50. szélességi körtől valamivel délre, de azzal párhuzamosan. Ez a vonal Csehországot két, közel egyenlő területű háromszögre osztja. A *déli háromszög* a gránitból és gnejszből álló 500—600 méter magas Cseh-masszivumot foglalja el. Ez a masszivum Morvaország felé meglehetősen szelíd, hullámos felületű magaslat. Délen a *Greiner-Wald* hasonló ehhez, mert csak a Duna völgye felől látszik hegységnek. Délnyugaton azonban hatalmas feldomboruló tagja van: a *Cseh-Bajor-erdő* (Böhmer-Bayrischer Wald), amelynek egyes csúcsai közel vannak az 1500 méterhez. A geológiai ókorban az egész Dél-Csehország hatalmas gyürt hegyvidék volt, de lassan áldozatul esett a lepusztító, denudáló erőknek. Különösen a tenger végzett nagy elegyengető munkát területén. Valószínűen ennek hullámai alakították ki *Budweis* környékének medenceszerű területét. Ebben a medencében a későbbi geológiai korokban édes vízű tó foglalt helyet, amely lassankint feltöltődött. De a környékének apró tavai nagyrészt ennek maradványai.[1]

Észak-Csehország geológiája és felszíne is elüt a déli részétől. Az egykori hatalmas gránit-gnejsz-masszivumnak itt csak a szélei maradtak meg. Ilyen a *Szudeták* hegysége és az *Erzgebirge*. Az ezeken belül eső terület, tehát egész Észak-Csehország lesüllyedt, behorpadt terület. Ezt a leszakadt részt elöntötték a különböző korok

[1] Supan: Österreich-Ungarn (Kirchtoff: Länderkunde I. 2.) 105—112. ll.

tengerei, amelyek vastag üledékréteget borítottak a mélyre süllyedt gnejsz és gránit fölé. Különösen a krétatenger üledékei: a meszes márga és a homokkő vannak nagyon elterjedve. Ezekre később gleccser- és folyóvizhordalék és lösz is rakódott le. A szilur és a tertier korban egyes részek elzárt tóterületek voltak, különösen a Moldvától nyugatra eső részen. Ezekben a medencékben alakultak Észak-Csehország kőszén (szilur)- és hatalmas barnaszén (tertier)-telepei.[1] A geológiai kialakulás magyarázza azt, hogy Észak-Csehország ásványi anyagokban rendkívül gazdag, míg Dél-Csehország szegény.

Klíma tekintetében is nagy különbség van a két rész között. Fekvés szerint a déli résznek melegebbnek kellene lenni, mint az északinak. A valóságban azonban az ellenkező igaz. Dél-Csehország u. i. 300—400 méterrel magasabban fekszik, mint az északi rész, azért *közepes* hőmérséklete 2—3 fokkal kisebb. A párkányhegyek magasságuk miatt még hűvösebbek. Ez az oka, hogy a Szudetákban 1400 méternél van a fahatár. Csapadék tekintetében is különbözők a viszonyok. Mivel a legtöbb csapadék *nyugat* felől jön, azért az Erzgebirge és a Böhmer-Wald külső (németországi) oldala nagyon esős (1000 mm). A belső alacsonyabb rész már csak annyi esőt kap, mint hazánkban az Alföld, sőt néha még kevesebbet (400—600 mm). Ellenben nagyon csapadékos a Szudeták belső oldala (1500—2000 mm), mert itt a nyugati szél ismét felemelkedni kényszerül.[2]

Csehország területe klasszikus példája annak, hogy a gazdasági élet mennyire függ a természeti viszonyoktól. Dél-Csehország természeti viszonyai sokkal mostohábbak, mint az északi részé. Az erdők itt még nagy terüle-

[1] F. Machatschek: Die Sudeten- und West-Karpatenländer 20—34. ll.

[2] A. Grund: Landeskunde von Österreich-Ungarn 16—18. ll.

teket foglalnak el. Az erdőkitermelés, fafeldolgozás az egyik főfoglalkozás. A másik kereseti ág a földmívelés, de ez már sok nehézséggel küzd. A nehezen málló gránit jó talajt szolgáltat ugyan, de a kisebb-nagyobb sziklatömbök nagy akadályai a földmívelésnek. De akadály a klíma hűvössége is, amely számos növény termelését meggátolja (kukorica, búza, cukorrépa stb.). Megemlítjük még a *haltenyésztést* is, amely különösen a *Budweisi-medence* tavaiban folyik igen nagy eredménnyel. A meglehetősen szűkös kereseti források miatt a lakosság sokkal ritkább, mint Csehország egyéb részein (75—130) és városa is kevés van. A legnépesebb *Budweis* (44 ezer l.) és *Iglau* (26 ezer l.).

Csehország *gazdasági súlypontja északon*, az ú. n. *Csehmedencében* van, amelynek lakosai azonban csak részben csehek. Az *Éger folyó vidékén* gazdag *barnaszénbányák*, *Pilsen* és *Prága* között pedig *kőszén- és vasérctelepek* vannak. Ezenkívül még egyéb ércek (ezüst, ón stb.) is fordulnak elő. Fontos még Karlsbad vidékének kitűnő *porcellán*földje. Ezek a gazdag ásványi termékek adják magyarázatát, hogy ezen a tájon olyan *virágzó gyáripar* fejlődött ki. Kladno és Pilsen kőszene hatalmas *kohászatnak* vetette meg alapját. De nemcsak cseh, hanem a magyar és osztrák vasat is szoktak itt olvasztani, mert olcsóbb a vasércet a kőszénbányák mellett felállított kohókba szállítani, mint a kőszenet a vasbányákhoz.[1] *Prágában*, *Pilsenben*, *Kladnóban* és még számos más városban a bányák közelsége miatt hatalmas *vas-* és *gépipar* fejlődött ki. *Karlsbad* környéke (különösen *Elbogen*) *porcellángyártásáról* nevezetes, amely karlsbadi porcellán néven kerül forgalomba. Ugyanez a vidék híres még *komlótermeléséről*, amely a morva árpával együtt a világ-

[1] Egy tonna vasérc olvasztásához u. i. öt tonna kőszén kell.

hírű cseh *sörgyártás* anyagát szolgáltatja. A sörgyártás főhelye Pilsen.

Érdekes vidék *az Elba két oldala* Prága és Aussig között. A széles és szép dombsoroktól beszegett Elba-völgy nemcsak gabonájáról, hanem *gyümölcstermeléséről* is híres. Közel 800 község foglalkozik ezen a tájon gyümölcstermeléssel. Nemcsak a völgyet, hanem a domboldalakat is gyümölcsösök fedik, amelyek együtt akkora területet foglalnak el, mint kb. Komárom megye (2800 km²). Különösen a szilva-, körte- és almatermelés elterjedt. A gyümölcs nagyobb részét csónakon, tutajokon Németország városaiba, főként Berlinbe szállítják. A cseh gyümölcsnek tehát biztos piaca és olcsó szállítása van.

Ettől a vidéktől keletre, vagyis az *Elba* és a *Szudeták* közötti vidék *homokos-márgás* talaján sok gabonát, de talán még több *cukorrépát* termelnek. Azért itt igen nagyarányú *cukoripar* fejlődött ki. Ennek közvetlen közelében, a Szudeták lábánál ismét egészen más gazdasági vidék van. Ez a dombos terület már hűvösebb éghajlatú, és ami fontos, sok csapadékot kap. Természeténél fogva igen alkalmas tehát *lentermelésre*, amely ennek a vidéknek legfontosabb növénye. Ezen a gazdag lentermelésen alapszik a Szudeták vidékének virágzó *vászongyártása (Rumburg, Trautenau, Reichenberg)*. Ugyancsak ezen a vidéken fejlődött ki a híres cseh *üveggyártás* is, amelynek *Gablonz* a centruma.

A fejlett és sokoldalú gazdasági élet miatt a Csehmedence vidéken igen *sűrű lakosság* van (110—170) és sok népes város alakult ki. Legnépesebb *Prága* (Praha) közel 800 ezer lakossal. Fejlődését és felvirágzását elsősorban kitűnő helyzetének köszönheti, mert a különféle természetű gazdasági vidékek érintkező pontján van, mint hazánkban Budapest. Még abban is hasonlítanának egymáshoz, hogy Prága épenolyan minden más várost lenyügöző centruma a cseh politikai, gazdasági,

kultúrális életnek, mint Budapest Magyarországénak. Prágától délnyugatra van *Pilsen* nagy gyáriparral (Skoda-féle ágyúgyár). Az Erzgebirge lábánál, ahol a behorpadás következtében a földkéreg megrepedt, vannak a híres cseh gyógyfürdők: *Teplitz* (29 ezer l.), *Karlsbad* (19 ezer l.), *Marienbad* (7 ezer l.).

Szilézia és Morvaország.

Ez a két tartomány a Cseh-Morva-hátság és a Magyar-Morva Határhegység között helyezkedik el. *Szilézia* az északi részen terjeszkedik. Kis területű tartomány, de sűrű népességű. A sűrű népesség oka a virágzó *kőszénbányászat*. Szénbányái mellett hatalmas *vaskohászat* és élénk *gyáripar* fejlődött ki. A szénbányászatnak *Karvin* és *Ostrau*, a gyáriparnak *Troppau* és *Teschen* a főhelyei.

Morvaország északi része hasonló Sziléziához. Itt is a szénbányászat és a gyáripar a főfoglalkozás. Többi része részint alacsony *dombos vidék*, részint *sík-vidék*. Mindkét rész igen termékeny, de különösen termékeny az ú. n. *Hanna-mező*. A dombos és a hegyes részeken régtől kezdve virágzó állattenyésztést folytatnak a morvák. Legkiválóbb a juh- és szarvasmarhatenyésztés. Sok gyapjúja lendítette fel a morva szövő ipart, amely ma is igen virágzó. Legnépesebb városa *Brünn*, a tartomány fővárosa nagyhírű posztógyártással és gépiparral (221 ezer l.). Jóval kisebb jelentőségű város *Olmütz* (57. ezer l.)[1]

Összefoglalásul röviden áttekintjük a cseh állam népi és gazdasági viszonyait. Itt természetesen *tekintetbe veszszük a magyar vidéket is*, mert letagadhatatlan tény, hogy jelenleg ezek Cseh-Szlovákia részei.

Cseh-Szlovákia *140 ezer km²* területén *13·6 mill. ember él.* Tehát 47 ezer km²-tel nagyobb területe és 5·6 millióval

[1] A hazánktól elszakított területek tárgyalása a hazai földrajz keretébe tartozik.

több lakosa van, mint a trianoni Magyarországnak. Lakosságának megoszlása a következő :[1]

cseh	6·7	millió	(48%)
tót	2·2	«	(15·4%)
német	3·3	«	(23·7%)
magyar	0·750	«	(5·4%)
rutén	0·500	«	(3·6%)
zsidó	0·350	«	(2·5%%).

Cseh-Szlovákia tehát tipikus *nemzetiségi állam*, ahol az uralkodó *cseh nép* a lakosság 50%-át sem éri el. *Vallásilag* már sokkal egységesebb, mert a lakosság túlnyomó része *katholikus* (11 millió).

Gazdasági tekintetben Cseh-Szlovákia Európa egyik *legvirágzóbb állama*. A szorgalmas lakosság nagy gonddal műveli földjeit. Burgonya-, len-, komló- és cukorrépatermelésben Európa első államai közé tartozik. Rozs- és árpatermelése is elég bőséges (12, ill. 13 millió q), de búzája már kevés van (9 millió q), kukoricája pedig számba sem jöhet. Ezekből bevitelre szorul. Szarvasmarha- és sertéstenyésztése sem fedezi a szükségletet, de baromfiból kivitele van. Mezőgazdaságának hiányait pótolja *virágzó gyáripara* és *bányászata*. A hazánktól elszakított területeken virágzó bánya- és ipari vidékeket, kitűnő termőföldeket (Kisalföld) és hatalmas erdőségeket szerzett. Ezek a területek, mint nyersanyagszállítók (gabona, fa, vas, réz, gyapjú) és mint ipari piacok a cseh-szlovák államban igen fontos szerepet töltenek be. Összes veszteségeink között mi is a már meglehetősen iparosított és a különféle nyersanyagokban gazdag két felvidék elvesztését érezzük legjobban.

[1] A közölt adatok a cseh statisztika megállapításainak eredményei és épen ezért megbízhatatlanok, különösen a magyarságra vonatkozóan. A felvidéki magyarok száma egy millió körül van!

Kelet-Európa.

Lengyelország.

Közel másfélszáz évig tartó elnyomás után kelt új életre Lengyelország, csaknem azt mondhatjuk, hogy egy teljes véletlenség útján. A világháború kitörésekor mindenki gondolt arra, hogy a lengyel nép és hazája sorsában okvetlen történik valami változás, akár melyik fél győz is. A régi Lengyelország talpraállására azonban még a legvérmesebb reményű lengyel hazafiak sem mertek gondolni, mert ez mindkét hadakozó fél vereségét, vagy katasztrófális meggyengülését tételezte fel. És mégis ez a nem is képzelt helyzet következett be az orosz forradalom kitörése és a középponti hatalmak összeroppanása után.

Lengyelország ma *Európa egyik legnagyobb területű* állama, mert nagysága megközelíti a 400 ezer km²-t (388 ezer km²). Emeli fontosságát, hogy nagy területe mellett 30 millió lakosa van. Területre és lakosságra nézve hatodik az európai államok sorában. Az általános népsűrűség eléri a hetvenet, tehát megközelíti Franciaország népsűrűségét. Tekintve azonban azt, hogy Lengyelországban az ipar és kereskedelem a lakosságnak mindössze 22 százalékát foglalkoztatja, míg Franciaországban csaknem felét, azért Franciaországgal szemben sűrűn benépesített országnak kell mondanunk. Innen is magyarázható a nagy kivándorlási hajlam. Évenkint 100 ezer ember hagyja el Lengyelországot, akik többnyire Amerikába, vagy Franciaországba mennek. Csak Nagybritanniából (250 ezer körül) és Itáliából (150 ezer körül) nagyobb a kivándorlás.

Lengyel tájak.

Lengyelország területe átmenet a Germán-alföld és a Keleteurópai-tábla, vagyis a Származát-alföld között. Felszínét tekintve *három nagy tájra* osztjuk.[1] *Északi része* nem egyéb, mint annak a nagy morenavidéknek folytatása, amely a Balti-tengert félkörben körülveszi. Felszíne tehát dombos, hullámos vidék. A mélyedéseket itt is tavak, lápok töltik ki. A homokos, kavicsos talajon a növényzet nem igen gazdag. A gazdálkodás ezért meglehetősen fejletlen. Az erdők még nagy vidékeket fednek, különösen a porosz határ mentén, ahol az oroszok stratégiai okokból hagyták meg az erdőket. De talán még nagyobb erdők vannak az északkeleti részen, Bialisztok és az orosz határ között. A szűkös természeti viszonyok mellett a lakosság ritka : 35—40 ember esik egy km²-re. Városai között legnagyobb *Vilna* (130 e. l.), amelyet a litvánoktól szakítottak el nagyrészt litván lakossággal. Jobban művelt és ezért sűrűbb lakosságú a németektől vissza vett *Bromberg* (Bydgoszc 88 e. l.) és *Thorn* (Toruń 40 e. l.).

Az Északlengyel-hátságtól délre körül-belül Lublin vidékéig a nagy *Lengyel-alföld* terül el. A jégkorszakban ezt a vidéket is törmelékkel borították el a gleccserek. Itt azonban a törmelék finomabb, és azért a talaj is jóval termékenyebb. A Lengyel-alföld Lengyelország legfontosabb *gabonatermő vidéke.* Különösen az egykori némettartomány (Posen) területe tűnik ki fejlett mezőgazdaságával, de a Varsó körüli Mazoviát is igen jól művelik. Mindenütt rozs-, cukorrépa-, burgonya- és lenföldek váltakoznak egymással. Varsótól keletre már fejletlenebb a gazdasági élet. Breszt-Litovszk után pedig az erdő uralkodik. Itt van a hatalmas *Rokitnó-* vagy *Pripet-mocsárvidék*, amelynek fele orosz, fele lengyel területre esik. A gazdasági viszonyok hatása szépen visszatükröződik a népsűrűség-

[1] Gerbing : i. m. 702—703. ll.

ben. Poznan (Pozen) területén 74, Mazoviaban 90—100 ember esik egy km²-re, ellenben a Breszt-Litovszk és az orosz határ közé eső Poljeszjeben (Polezia) mindössze 19. A Poljeszjetől délre fekvő és termékeny lössztalajjal bíró *Volhyniában* ismét felmegy a népsűrűség 48—50-ig.

A Lengyel-alföld sűrű népességű nyugati részén számos nagy város van. Első helyen kell említenünk *Varsót*, Lengyelország fővárosát. Lakossága megközelíti az egy milliót, tehát Budapesttel egyenlő nagyságú város. A Visztula mellett fekszik a balparton. Jobbparti külvárosa a megerősített Prága, a hajdani hatalmas orosz táborhely. Mivel az ország összes fontosabb vasútvonalai Varsóban futnak össze, azért kereskedelme minden más lengyel városét felülmúlja. Különösen gabonával, fával és gyapjúval folytat nagy kereskedelmet. Nyugatra van *Lodz*, Lengyelország első iparos városa (452 e. l.). Lakossága között igen sok a zsidó és a német. Gyáriparából különösen kiemelkedik a gyapotipar, azért lengyel Manchesternek is hívják. *Poznań* (Posen) városnak is fejlett gyáripara van (170 e. l.). Délen a világháborúból ismeretes *Lublin* (94 e. l.) a legnépesebb város. Világhírű hely még *Częnstochowa* város, amelynek *Jasna-Gora* nevű kolostora a lengyelek nemzeti búcsújáró helye.

A Lengyel-alföldtől délre a régi magyar határig a *Déllengyel-domb- és hegyvidék* terül el, amelynek legnagyobb részét *Galícia* foglalja el. A déli határon emelkednek az Északkeleti Kárpátok láncai, amelyeket még szép erdők fednek. A Kárpátok lábánál végig szorosan a hegységhez simulva enyhén *dombos, fennsíkos terület* következik, amelynek északi határát megközelítően a Krakkó—Tarnov—Przemysl-vasútvonal jelzi. Ez a vidék a harmadkori tenger üledékeiből, lerakódásaiból épült fel.[1] Innen magyarázható sóban és petroleumban való

[1] Hettner: Europa. 375., 526. ll.

gazdagsága. Sóbányái között leghíresebb *Vieliczka* és *Bochnia*. Petroleumkútja körül-belül 600 van állandó üzemben. A kőolajtermelés középpontjai: *Boryslav* és *Drohobycz*. A világháború előtt a lengyel petroleumbányászat elég tekintélyes volt, mert pl. 1909-ben 2 millió tonnát is elért, míg ma alig éri el a 800 ezret.

Ettől a területtől északra hegyes-dombos vidék terül el. Ezt a Visztula két részre osztja. A nyugati rész nem más mint a Német-középhegység folytatása. Középkori (triaszjúra) rétegekből épült fel. Ezek alól azonban Krakkótól nyugatra a felszínhez nagyon közel kerülnek a karbonkori rétegek. Már a világháború előtt is nagy kőszénbányászat folyt ezen a vidéken. A háború után pedig a németektől elvett *szilézíai bányavidékkel* gyarapodott az egyébként is gazdag lengyel szénterület. A gazdag ásványi termékek nagy hatással voltak az ipar fejlődésére is. Ma ezen a szénvidéken nemcsak nagy bányatelepek, hanem virágzó *iparos városok* is vannak: *Sosnoviec* (87 ezer l.), *Krolevska Huta* (Königshütte 75 ezer l.), *Katovice* (Kattowitz 45 ezer l.) és *Dabrova* (Dombrowa 40 ezer l.). Valamennyinél népesebb azonban *Krakkó*, a lengyel királyság egykori fővárosa (182 ezer l.). A lengyel kultúrában Varsónál mindig jelentékenyebb szerepet vitt. A közeli bányák miatt gyáripara erős fejlődésnek indult. — A Visztulától keletre a *Podólia-platónak* nevezett egyenetlen felszínű fennsík terül el. Az alapja ennek júra és kréta, de a felszínt *vastag lösz* fedi, amelybe a folyók mély és széles völgyeket vágtak.[1] A terület csaknem mindenütt termékeny, azonban a gazdálkodás igen elhanyagolt állapotban van. Mivel a csapadék kevés, azért nagyobb erdei csak a magasabb részeken vannak. Annál több a legelő és rét. Kelet-Galicia tehát gazdasági szempontból is különbözik Nyugat-Galiciától, mert ott

[1] Supan-Kirchoff: Länderkunde I. 2. 268. l. és Hettner: i. m. 526—27. ll.

virágzó bányászat, gyáripar és fejlett mezőgazdaság van, míg keleten fejletlen földmívelés és külterjes állattenyésztés. Ez észrevehető a népsűrűségen is. Nyugat-Galiciában 100-nál is több ember esik egy km²-re, míg keleten 70—80. Egyébként a két rész lakossága is különböző: nyugaton túlnyomóan lengyelek laknak, keleten az ukránok vannak többségben, de erős lengyel szigetekkel. A határt a két nép között azonban nem a Visztula, hanem a San alkotja.[1] A rutén területen épült *Lemberg* (Lwow 219 ezer l.), Galícia legnépesebb városa. A város és környéke lakosságának túlnyomó része lengyel, de sok közte a zsidó is.

Lengyel nép lengyel sors.

A lengyelek a X. század közepén helyezkedtek el mai hazájukban a Visztula két oldalán. Egy félszázaddal később *Boleszláv Chrabri* («dicsőséges») valóságos szláv nagyhatalmat alapított, amelynek súlypontja délen volt. Középkori történelmük a csehekkel, németekkel és a litvánokkal való harcokban telik el. Emelkedésük a XV. században kezdődik, amikor Hedvig, Nagy Lajos királyunk leánya (ekkor már lengyel király) feleségül ment Jagelló litván fejedelemhez, aki népével együtt katholikus hitre tért. Nem sokkal később megtörik a garázdálkodó német lovagrend erejét, majd óriási birodalmat alakítanak ki, amely Ukrajna egy részét is magában foglalta.

A Jagellók kihalása után bomladozni kezdett a hatalmas birodalom. A királyválasztásokkal kapcsolatos korrupció a nemesség nagy részéből kiölt minden önzetlen hazafiasságot. Lengyelország bukását általában a rossz országhatároknak szokták tulajdonítani. Ez azonban helytelen felfogás és nem egyéb, mint egyes geografiai

[1] P. Langhans: Die Nationalitätenkarte von Galizien. Pet. Mitt. 1919. 56.

tényezők fontosságának túlhajtása. Az országok élete nem határaik (stratégiai) jóságától, hanem a lakosság lelkületétől, életrevalóságától függ.[1] Ha a XVI—XVIII. századok lengyel történelmét vizsgáljuk, amely olyan sok hasonló vonást mutat nemzetünkével, ha látjuk a jobbágyság rettenetes elnyomását (Polonia infernum rusticorum), a nemesség pompáját és pénzéhségét, a szomszédos hatalmak (Oroszország, Poroszország, Ausztria) titkos bujtogatását, az ismételt nyilt hazaárulást, lehetetlen, szinte apodiktikusan ki nem mondani, hogy Lengyelországnak el kellett bukni. A XVIII. század végén csakugyan áldozatul is esett Oroszország és Poroszország földéhségének, mert nem volt senki, aki a fenyegetett haza védelmére össze tudta volna fogni a nemzetet. Mária Terézia csak lelkiismereti aggodalommal vett részt az osztozkodásban.

A három rész közül legjobban járt Galicia, vagyis az Ausztriának juttatott rész. A galíciai lengyelség tág önkormányzati jogokkal rendelkezett és élénk részt vett az osztrák politikai életben. Irodalma, kultúrája szabadon fejlődhetett. Porosz- és Oroszországban azonban roppant elnyomás alatt éltek. Sajátságos, milyen kevéssé objektíve tud a tudományosan képzett ember is ítélni még teljesen azonos kérdésekben is, mihelyt valamiképen érdekelve van. W. Vogel berlini egyetemi tanár, aki nem győz az erőszakos békeszerződések ellen panaszkodni és félelemmel gondol a francia, olasz, cseh, lengyel uralom alá került németek esetleges beolvasztására, teljesen érthetőnek találja Bismarck eljárását, aki «die polnische Sprache in der Schule allmählich mehr durch die deutsche ersetzen liess und eine planmässige Ansiedlung mit

[1] Ezzel természetesen nem akarjuk a határok értékét tagadni, csak a túlbecsülés ellen szólunk. Hazánknak kitűnő természetes határai vannak és mégis ismételten elbuktunk (150 éves török világ ; Trianon).

deutschen Kolonisten ins Werk setzte.»[1] Ezek a tervek azonban csak részben sikerültek. Amint Orosz-Lengyelországban az oda helyezett oroszok lengyelesedtek el, épen ez történt sok esetben Porosz-Lengyelországban is. Végre a világháború meghozta Lengyelország számára a feltámadást.

Sajnálatos módon azonban Lengyelország túlságos mohóságot tanusított határainak megállapításánál, mintha csak a Jagellók XV. századi nagy birodalmát akarták volna visszaállítani. Messze túlmentek az igazi lengyel területeken, de mégsem annyira, mint ahogyan azt a németek állítani szeretik. Az azonban kétségtelen, hogy csaknem az összes szomszédos államokkal rossz viszonyban vannak. Ennek a mohóságnak következménye részben a lengyel nemzet tarka összetétele is:

lengyel	18	millió	(63·3%)
ukrán	4	«	(15·8%)
zsidó	3	«	(10·6%)
orosz	1·5	«	(5·3%)
német stb.	1	«	(3·5%).

Nemzetiségei között tehát legtöbben az ukránok, zsidók és az oroszok vannak, de legveszélyesebbek műveltségüknél fogva a németek. Megjegyzendő, hogy míg Lengyelországban *egy millió német él*, addig Németországban *1,250.000 lengyelt* mutat ki a statisztika. Vallásra nézve sokkal egységesebb a lakosság, mert a zsidók leszámításával a túlnyomó rész római és görög *katholikus*.

Lengyelország természeti viszonyai miatt Európa legszerencsésebb országai közé tartozik. Földmívelése, bányászata és gyáripara még hatalmas fejlődésre képesek. Kukoricája ugyan nincs, búzája is kevés (12 millió q), de *rozs-* (60 millió q) és *burgonya-* (265 millió q) terme-

[1] W. Vogel: Das neue Europa. II. 529. ll.

lésben csak Oroszország és Németország múlják felül. Második helyet foglalja *len-* és *kendertermelésben* is. *Szénbányászata* is fejlett, mert 360 millió q évi termelését Európában csak Nagybritannia, Németország és Franciaország múlják felül, de ez utóbbi nem sokkal.

Oroszország.

Az orosz föld és éghajlata.

Az orosz föld 4·7 millió km területével csaknem felét foglalja el Európának. Mintha egy teljesen más világ volna ez Európa földjén. Kontinensünk nyugati, déli, középső tájain a legnagyobb változatosság uralkodik minden tekintetben. A legkülönbözőbb térszíni formák sűrűn váltakoznak egymással. De hasonló változatosság van klímában, növényzetben is. Hát még a népnyelvek, különböző vallások, kultúrák, micsoda színes képet adnak Európa középső, nyugati és déli tájainak! Ezzel szemben Kelet-Európa szinte megkövült egyhangúság. A Rokitnó-mocsarat szelő nyugati határtól az Uralig nincs kiemelkedés, amely elérné az 500 métert. Ha valaki Oroszország közepén 1000—2000 m magasságban széttekintene, nem látna egyebet, mint a határtalanul szétterülő orosz síkságot: a Származát-alföldet. De ugyanez a *nagyarányúság* mutatkozik minden más tekintetben is. A klíma nem mindenütt egyforma ugyan, de nincs az a sűrű változatosság, amilyen pl. hazánk egyes részeiben is tapasztalható. Csak hatalmas *klimatikus zónák* vonulnak végig rajta, amelyeken belül igen kevés a helyi eltérés. Ugyanaz a nagy méret jellemzi növényzetét is. Európának csaknem minden növénységi táját megtaláljuk területén erősebben kifejlődve, mint bármely más országban. S nézzük végül a lakosságot! Nem teljesen homogén ugyan, de a 100 milliós orosz nép mindent lenyügöző hatalma nehezedik a különféle kis népekre, amelyek eltűnnek az orosz

tengerben. *Orosz nyelv, görög keleti vallás, bizanci motívumokkal telt orosz kultúra* uralkodik egész Kelet-Európában.

Oroszország *földje* nemcsak felszíne, hanem keletkezése, kialakulása miatt is erősen különbözik Európa többi vidékeitől. Oroszország területe ugyanis a geológiai *ókortól* kezdve nagyobb méretű kéregváltozásokat (gyűrődést, vetődést) nem szenvedett. A geológia ókorban történt kialakulása óta zavartalanul fekszik itt minden később lerakódott réteg. A középkor folyamán, úgy látszik, mindig tengerek borították. Az archaikus és paleozóikus kristályos kőzeteket (gránit, gneisz) u. i. mindenütt triász-, júra- és krétarétegek fedik. Csak a hatalmas síkság szélein (Finnországban, a Balti-országok területén, a Podólia-hátság egyes részein, az Ural-hegységben és a Kaukázus vidékén) jönnek a régebbi kőzetek felszínre. Tulajdonképen tehát egy *óriási medence* ez, amelyet a tengerek üledékei töltöttek fel egyenletes magasra. Erre mutat az a jelenség, hogy itt is, mint a Párisi-medencében a triász-, jura- és krétarétegek magas és meredek párkánnyal (cuesta) emelkednek ki a régebbi kőzetből. Ez az érdekes geografiai jelenség legszebben itt is keleten fejlődött ki, ahol a folyók rendszerint a párkányok irányát követik. Ezért van a déloroszországi folyóknak két partja között olyan nagy különbség: az egyik néha 100—300 magas, a másik alacsony. Különösen a Volga és a Dnyeper mellett figyelhetők meg szépen a krétakori tenger lerakódásai.

A legtöbb helyen azonban nemcsak a kristályos kőzetek, hanem a középkori tengeri lerakódások is teljesen eltűnnek az újabb (negyedkori) lerakódások alatt. A *jégkorszakban* a Skandináviáról lenyúló gleccserek 40—60 méter vastagon beborították Oroszország területét Kiev—Tula—Nizsnij—Novgorod vonaláig. A jégkorszak után következő száraz időszakban pedig a *széltől hordott lösz*

halmozódott fel 20—30 méter vastag rétegben. A lösz leginkább Dél-Oroszországot borítja, de Közép-Oroszországban sok helyütt a jégkori hordalékra is letelepült.

Klíma tekintetében Oroszország legáltalánosabb vonása a nagyfokú *szélsőség*. A téli és nyári hőmérséklet között sehol Európában nincs olyan óriási különbség, mint Oroszországban. A nyár hosszúsága és melege a Jeges-tengertől a Fekete-tengerig fokozatosan nő. A tél hidege viszont csökken ugyanezen irányban, de kisebb mértékben. Az északi vidékeken 45—48° C hidegeket tapasztaltak, de délen, a Káspi-tó mellett is mértek már harminc foknál nagyobb hideget.

Csapadék tekintetében is bizonyos öveket különböztetünk meg. Az északi részeken a csapadék kevés : 150—300 mm. Közép-Oroszországban már több 500—600 mm, de innen délre újra fokozatosan fogy. Dél-Oroszországban 400 mm körül van, sőt a Káspi-tó körül 200 mm-re süllyed, azért itt nyáron valóságos sivatagi viszonyok vannak. Oroszország éghajlatánál még megemlítjük, hogy nyugatról kelet felé haladva, mindig nagyobb a nyári meleg és mindig kevesebb a csapadék, még ugyanazon zónán belül is. Ennek oka az, hogy kelet felé haladva mind jobban távolodunk a tengertől, amelynek hideget és meleget mérséklő hatása lassanként teljesen elvész.

Az orosz erdővidék.

Oroszország legészakibb részét, vagyis a Jeges-tenger partszegélyét 80—100 km szélességben a *tundra* övezi. Ez a fátlan vidék dél felé lassan az *erdővidékbe* megy át. Ennek a hatalmas erdőterületnek déli határát az a vonal jelzi, amelyet az Ural hegységben fekvő Jekaterinburgból kiindulva Kazán, Tula városokon át Lembergig húzhatunk.[1] A határvonal tehát nem a délkörök mentén

[1] A. v. Kruedner: Waldtypen als kleinste natürliche Landschaftseinheiten. Pet. Mitt. 1926. 155.

haladva osztja növényzeti (és kultúrális) övekre Oroszországot, hanem csaknem pontosan délnyugat-északkeleti irányt követ. Az oka ennek a csapadék eloszlásában van, mert a nyugatról keletre, vagy helyesebben északnyugatról-délkeletre fokozatosan csökken a csapadék nagysága és egyre élesebbé válik évszakos eloszlása. Ez utóbbi, mint majd a következő tájnál látjuk, döntő jelentőséggel bír az erdőségek terjedésénél. *Európa legnagyobb erdővidéke terül el itt*, amelynek nagyságát (a már kiirtott részeket is beleszámítva) közel 2 millió km²-re tehetjük. Az erdőségek talaja mindenütt gleccserhordalék: homok, agyag és kavics. Az *északi részen* az erdő még nyomorúságos formát mutat. A meleg időszak u. i. itt rövid, a fák csak júliusban kezdenek virágozmi és így a tenyészeti idejük nagyon rövid, ezért lassan fejlődnek. Magas, egyenes, szép törzsű szálerdők csak a kedvező helyeken vannak (domboldal stb.). Ez az északi erdővidék körül-belül a 60. szélességi körig tart. Tulajdonképen nem összefüggő erdőség ez, mert kisebb-nagyobb erdőszigetek váltakoznak cserjékkel, mocsarakkal és lápokkal. Ahol a talaj nem túlságosan nedves, ott mindenütt a fenyő uralkodik. A folyók mellett a mocsarak, lápok körül már keveredenek a fák. A fenyők háttérbe szorulnak és helyüket a nyír és éger foglalják el. Ezekhez keleten a szibériai fenyő csatlakozik.

A 60. szélességi foktól délebbre kevesbbednek a mocsarak. Egyre nagyobb az erdők számára alkalmas talaj. A klíma is mindig kedvezőbb lesz, mert a nyár hosszabb és melegebb, a csapadék pedig nő. Az erdők ezen a vidéken már túlnyomóan szép *szálas erdők*, csak a mocsaras részeken uralkodnak a cserjések alacsony törzsű fákkal.[1] Moszkváig ebben az erdővidékben is a *fenyők uralkodnak*, bár egyes helyeken a nyír jut túlsúlyra. Moszkvától délre

[1] A. v. Kruedner: i. c. 153—155. ll.

azonban lassan keveredni kezdenek a tűlevelűek és a lombos fák és végül, különösen délnyugaton, tehát a Galícia felé eső részen túlnyomó lesz a lombos erdő.

E hatalmas erdővidéken régebben a terület 70—80 százalékát összefüggő erdők borították, ma azonban már óriási irtásokat lehet találni mindenütt. Az erdőirtás a déli részeken kezdődött meg legelőbb és itt is végezte a legnagyobb pusztítást. Szent-Pétervár, Moszkva, Ufa és más középoroszországi kormányzóságok területén a század elején már csak 40% volt az erdőség. Északabbra Vologda, Olonez, Archangelszk, Perm, Vjatka kormányzóságokban azonban jobb a helyzet, mert az erdők a terület 70%-át foglalják el.[1] Az elmult két évtized (1900—1920) alatt azonban itt is tetemesen leszállott ez a százalék, de biztos adataink erről ma még nincsenek. Az *északi részeken* az *erdőkitermelés* a lakosság legfontosabb foglalkozása. Téli időben valóságos favágó kolóniák vonulnak ki a folyók mellett épült falvakból az erdőkbe. A kidöntögetett és ágaitól megtisztított törzseket szánakon szállítják a folyókhoz. A tavaszi hó és jégolvadás után megkezdődik a tutajozás az Onega és Dvina folyókon a Fehér-tengerbe. A háború előtt (1907—1909) évenként 12—15 millió q fát tutajoztak Archangelszk kikötőjébe.[2] A spekuláció itt is megvetette már lábát. Eredménye az északi erdők rohamos kipusztulása a nélkül, hogy az újra erdősítéssel törődnének. A kihasználás természetesen mindig költségesebb lesz, mert folyton távolabb kell menni a folyóktól. Az északi erdők kihasználása után a vidék gazdasági értéke, mely ma kétségtelenül igen jelentékeny az erdők miatt, óriásit fog csökkenni. A beerdősítés ugyan nem ütközik nagy akadályokba, de az új erdők, a rövid tenyészeti idő miatt csak

[1] K. Andree : i. m. 890. l.
[2] K. Regel : Mensch und Wirtschaft in Nordrussland. Geogr. Z. 1922. 346. ll.

roppant soká, 150—200 esztendő mulva hoznak ismét hasznot.

A *déli erdővidéken*, tehát a Moszkva környékén és innen délre még nagyobb fokú volt az erdőirtás és azt is hozzátehetjük, hogy még oktalanabb, mint északon. A földmívelés és állattenyésztés fejlődése, amely Nagy Péter és Katalin cárnő uralkodása után vett nagyobb lendületet, épenolyan barbár módon pusztította az erdőket, mint akár még ma is Afrika egyes erdős részein a pásztornépek. Hogy a kiirtással járó munkát elkerüljék, egyszerűen felgyujtották és leégették a legelőnek, szántóföldnek kiszemelt erdőrészeket. Ma már Közép-Oroszországban ez az eljárás megszünt ugyan, de még mindig folyik az erdőkkel űzött *rabló gazdálkodás*. A kevésbbé jelentős vasútvonalakon még ma is fával fűtik a mozdonyokat a helyett, hogy a pompás szálas erdők fáját külföldön értékesítve, áttértek volna az olcsóbb szén- és petroleumfűtésre. Óriási mennyiség fogy el mint fűtőanyag a 6—7 hónapig tartó télvíz idején is. Az újra erdősítés itt ugyan szokásos és a törvény is elrendeli, de még meg sem közelíti a közép- és nyugateurópai államok hasonló munkásságát.

A déli rész kiirtott erdőségei helyén ma már nagyarányú és eléggé virágzó földmívelés fejlődött ki. Legfontosabb termények a *rozs* és a *burgonya*, mert a klíma és a talaj ezeknek felel meg legjobban. Oroszország rozstermelésének, amely első a világon (200 millió q körül), javarésze erre a vidékre esik. E mellett még ipari növényeket (len, kender) is termelnek. Nagy jelentősége van továbbá ásványi termékeinek, a szénnek és vasnak, amelyeket Tula vidékén bányásznak. A középoroszországi gyáriparnak ezek a bányatermékek és az ipari növények szolgáltatják a nyersanyagot. Mivel a gazdasági élet elég fejlett, azért a lakosság is jóval sűrűbb, mint a túlnyomóan erdei gazdálkodást űző északibb vidékeken. Itt

fekszik *Moszkva*, a legnemzetibb orosz nagyváros. Nagy Péterig ez volt Oroszország fővárosa. A kommunista kormányzat szintén ide tette székhelyét. Mivel különböző termelésű vidékek érintkező vonalán fekszik, azért forgalma és kereskedelme mindig igen élénk volt. A fa- és rozskereskedelemnek mindenkor Moszkva volt a centruma. A vasutak kiépítése óta még nagyobbat fejlődött, mert itt futnak össze az összes főbb orosz vasútvonalak. Gyáriparát, amely legnagyobb egész Oroszországban, a szomszédos bányák és kedvező közlekedési helyzete lendítette fel. Ma népességre nézve is első az orosz birodalom városai között (1·8 millió l.). A Finn-öböl zugában van *Szent-Pétervár*, a cári Oroszország fővárosa. A várost 1703-ban alapította Nagy Péter cár, hogy a Keleti-tenger mellett kikötő várost adjon nemzetének. A cárok kedvezése mellett gyorsan fel is virágzott és egyike lett Európa legszebb városainak. Lakossága a háború előtt meghaladta a két milliót, majd a kommunista uralom idején leesett 700 ezerre. Ma már újra elérte az egymilliót. Moszkvától délre van *Tula* (123 ezer l.), nagy gyárváros. Keleten a Volga mellett *Kazán* (146 ezer l.) és *Nizsnij-Novgorod*, kereskedő városok. Vásáraikon cserélik ki áruikat az európai orosz és az ázsiai kereskedők.

A csernozjom-vidék (Fekete föld).

Az erdőségek vidékétől délre 300—400 km széles övben a *csernozjom*, vagy magyarul a «*fekete föld*» vidéke húzódik. A terület déli határát az a dny-ék irányú vonal jelzi, amely Orenburg—Szaratov—Charkov—Kisinev városokat köti össze. Közel *egymillió négyzetkilométer* nagyságú ez a terület, amely az Orosz birodalom *legfontosabb gabonatermő vidéke*.

A felszín, mint a Számát-alföld egyéb részein, csak kissé egyenetlen. Egyes helyeken csaknem beláthatatlan

síkság terjeng. A vidék legjellemzőbb jelensége az a hatalmas *lösz*takaró, amely a jégkorszak utáni száraz korszakban borította el ezt a területet. Az erdővidék szomszédságában a gleccserhordalékra telepedett ez a széltől hordott por, délebbre azonban közvetlenül a harmadkori tengeri lerakódásokra. Eredeti színe sárgás volt, de a korhadó növényzettől létrehozott humusz sötétbarna színűvé tette. Innen kapta a csernozjom = fekete föld elnevezést.

A csernozjom tipikus mezőgazdasági vidék. Az erdőségektől dél felé haladva, mindig kevesebb és ritkább lesz az erdő, nem az irtások, hanem a természeti viszonyok miatt. Az évi csapadék 300—400 mm között van. Erdők kialakulásához elég lenne ugyan ennyi csapadék, annál is inkább, mert a csapadék fele a nyári hónapokban hull le, tehát amikor legnagyobb a meleg.[1] Nagy baj azonban, hogy ez a csapadék legtöbbször hatalmas záporban jön alá s ezáltal igen sok esővíz hirtelen lerohan a patakokban. A növényzetre nézve tehát minden haszon nélkül elvész. Káros az is, hogy néha hosszú hetek (5—6) múlnak el, jelentékenyebb eső nélkül.[2] Az ilyen éghajlat pedig összefüggő nagy erdőségek kialakulására nem kedvező. A csernozjomot azonban mégsem szabad teljesen erdőtlen vidéknek tekinteni, mert területének 10%-a erdő, tehát erdősebb, mint a trianoni Magyarország. Legtöbb erdőt természetesen a folyók mellett és az alacsonyabb vidékeken találunk, ahol a csapadék összefut. Erdősek csaknem mindig a szakadékos, katlanszerű mélyedések is, mert az esővíz, de különösen télen a hó ezekben összegyülemlik és felraktározódik. A kevés erdő meglátszik már a lakosság építkezésén is. Az erdővidéken *fatörzsekből*, deszkából épülnek a

[1] Hann: Handb. d. Klim. III. 264—65. ll.
[2] Kruedner: i. c. 155. l.

házak a falvakban, a csernozjom vidékén *agyagból* vert fal tartja a könnyű, szalmás fedelet.

A csernozjom népe túlnyomóan a mezőgazdaságból, elsősorban *földmívelésből* él. A szinte kimeríthetetlen termékenységű talajon kedvező időjárás mellett hatalmas mennyiségű gabona terem. A legfőbb termény még itt is a *rozs*, mert ez jobban elviseli a kemény teleket. Mellette azonban igen elterjedt a *búza* is, amelyből Oroszország itt termel legtöbbet. Az orosz *cukorrépa*- és *kukorica*termelésnek szintén ez a színhelye. Jellemző a csernozjomra a napraforgó nagy elterjedése, amelynek magvait eszik, de leginkább olajat sajtolnak belőle (orosz böjti étel). Kendert és lent szintén nagy mennyiségben termelnek rostjáért, de magvaiért is. A gazdag mezőgazdasági vidék elég sűrűlakosságú (40—50), nagyobb városa is elég sok van. Legnagyobb *Kijev*, Ukrajna fővárosa a Dnyeper mellett (400 ezer l.). *Orel*, *Kurszk* és *Voronyezs* nagy gyáripart folytatnak. Voronyezs egyik centruma a csernozjom mezőgazdaságának, de különösen a baromfi- és tojáskereskedelemnek. Mindkettőből igen nagy a kivitel. Keletre van *Szaratov* (200 ezer l.) a Volga mellett, délen pedig *Charkov* (300 ezer l.). Ez utóbbinak virágzó gyáripara van, mert közel esik a Donec-melletti nagy szénbányákhoz.

Az orosz steppe.

A csernozjom és a Fekete-tenger között foglal helyet *Európa legnagyobb steppevidéke.* A felszín nem sokban különbözik a szomszédos területétől, a talaj is ugyanaz, mert itt is lösz borít mindent, azonban a humusztartalom jóval kisebb, azért a talaj nem fekete-, hanem sárgaszínű. A vidék legjellemzőbb sajátsága az *összefüggő erdők teljes hiánya.* Amerre szemünk ellát, csak gyep és szántóföld van mindenütt. Csak itt-ott látszik kisebb facsoport, a folyók árterén, a katlanokban liget, vagy

kisebb erdő. Az erdőhiány itt már nemcsak a pára lecsapódási formájának (zápor) róható fel, hanem talán még jobban mennyiségének. Az évi csapadék átlaga 300 mm körül van. Kevesebb tehát, mint a csernozjom vidékén és hozzá a meleg itt még nagyobb, a nyár még hosszabb.

Dél-Oroszország területe természeti viszonyai miatt igen jó *állattenyésztő* vidék. A téli és tavaszi csapadék ugyanis elég nedvességet ad a szomjas löszön élő fűnek, hogy a tavaszi melegebb napsütésre gazdagon kihajtson. A tavasz végén és a nyár elején kövér fű és gyepszőnyeg borítja a talajt. A fű egy részét lekaszálják téli takarmánynak. Az erősebb állatok azonban télen is a legelőkön maradnak, mert a hótakaró rendszerint igen vékony és az így egy-kettőre áldozatul esik a dühöngő téli szélnek: a *buránnak*. Azonban kivételesen igen nagy hóesések is történnek. Ilyenkor persze, ha nincs elég takarmány, ezrével pusztulnak az állatok. Ma már az állattenyésztés nem olyan kizárólagos foglalkozás az orosz steppén, mint régebben, de azért ma is ez *Oroszország legfontosabb állattenyésztő vidéke*. Az Orosz birodalom területén *25* szarvasmarha jut 100 emberre, Dél-Oroszországban ellenben *105 darab*.

Dél-Oroszország gazdasági életében néhány évtized óta nagy átalakulás van folyamatban. Az erdővidékről és a csernozjomról mindig újabb és újabb telepesek jöttek, akik nagy területeket feltörtek a steppéből. Ma már igen sok szántóföld van mindenfelé. A gabonaneműek közül a *búza* uralkodik, amelynek termelése különben is itt már több évezredes multra tekint vissza. Ezenkívül sok cukorrépát, dohányt, kukoricát is ültetnek. Nagyon elterjedt még a napraforgó, amelynek magva a délorosz egyik csemegéje és a görögdinnye, mint a forró nyár legkedveltebb szomjúságcsillapítója. Kedvező időjárású években meglepően nagy termések vannak

még a primitív orosz gazdálkodás mellett is, ha azonban a tavaszi és koranyári (júniusi) esők kimaradnak, nem ritka az éhinség sem.

A steppevidék fontosságát az az *alacsony hegység* is emeli, amely a *Donec folyó* mellett húzódik csekély magasságra emelkedve. Ebben a hegységben vannak Oroszország *leggazdagabb kőszénbányái.* Közel akkora területet foglal el a szénvidék, mint Moson vármegye, körül-belül 250 bányával. A széntelep vastagsága igen nagy, de az egyes szénrétegek aránylag vékonyak: 0·5—1·5 m. A háború előtt ez a bányavidék fedezte az Orosz birodalom szénszükségletének felét. A geológusok 56 milliárd tonnára becsülik a Donec-melléki szénmedence készletét, amely évi 30 millió tonnás kiaknázás mellett 1800 évig elegendő. Mellette egészen eltörpül a moszkva-tulai bányavidék készlete, amelyet mind össze 1·5 milliárd tonnára becsülnek.[1] A steppevidék ma még elég ritkán lakott terület, azért városa is kevés van. Legnépesebb *Jekaterinoszláv* (170 ezer l.). Igen fejlett fémipara és vaskohászata van.

A *Fekete-tenger melléke* és a *folyók torkolati vidéke* élesen elüt a mögötte elterülő steppétől, mert számos virágzó és népes városa van. Ez a partvidék igen nagy multra tekint vissza. Már a Kr. e. VII. században görög gyarmatvárosok alakultak itt. A mai orosz kikötő városok legtöbbje régi görög város helyén fekszik. A görög gyarmatosokat a termékeny föld és a kereskedés lehetősége vonzotta ide. Az európai és kisázsiai görög városok megszaporodott népességét a kis államterületek nem tudták gabonával, hússal, nyersanyaggal ellátni. A Pontus Euxinus (Fekete-tenger) partjain alapítottak tehát földmívelő és kereskedelmi telepeket. Érdekes megfigyelni a régi íróknál, elsősorban

[1] Rüger: i. c. G. Z. 1926. 131. l.

Herodotosnál, hogy mennyire ráillik leírásuk a mai viszonyokra is. A steppe termékeny földjét Herodotos (IV. 61.) és Hyppokrates (de aere 92) *fátlan* vidéknek mondják, de Herodotos igen kifejezően *bathy gaios*nak, azaz mélytalajú földnek is nevezi (Her. IV. 23.). De jól tudták azt is, hogy a fátlan steppétől északra erdős vidék következik. Herodotos kiemeli a vidék szélsőséges klímáját, a hosszú nyár forróságát és a metsző téli hideget. Igen helyesen figyelte meg, hogy a görögországi esőzések idején (télen) Skythiában, vagy más néven Sarmatiában kevés az eső, de annál több van nyáron (Her. IV. 28.). Mindebből világos, hogy Dél-Oroszország természeti viszonyai 2300 esztendő óta semmit sem változtak. A legfontosabb termény akkor is a búza volt. Ezt azonban a skythák inkább a görögök számára termelték, a maguk számára kölest, napraforgót, kendert vetettek. A görög városok gabonaszükségletüknek jó részét Dél-Oroszországból kapták. Volt idő (Demosthenes korában), amikor 150—160 ezer q gabonát vittek innen Athénbe. Gabonán kívül sózott halat, szarvasmarhát, bőröket, prémeket is szállítottak a görög városokba.[1] A hajdani görög életnek azonban itt nem maradtak olyan monumentális emlékei, mint Görögországban, vagy Kis-Ázsiában, mert ilyenek építéséhez hiányzott a kő. Hiszen még az utcák kikövezéséhez szükséges anyagot (bazaltot) is Itáliából hozatták.[2] Más emlékek azonban, különösen a híres attikai, miletosi és korinthusi vázák, illetve töredékeik meglepő mennyiségben kerülnek elő. Az orosz archeológusok igen szép munkát végeztek a régi görög telepek feltárásával.

A mai városok között első helyen áll *Odessza* (320 ezer l.). Kisebbek már *Nikolajev* (100 ezer l.), *Cherson*

[1] M. Ebert: Südrussland im Altertum. 193. l.
[2] M. Ebert: i. m. 3. l.

és *Rosztov*. A háború előtt valamennyi igen élénk forgalmat folytatott gabonával és állatokkal.

A steppéhez csatlakozik délen *Krim-félsziget*, a régiek Chersonesos Tauricája. Csak igen keskeny szoros köti össze a szárazfölddel. Északi része épenolyan fátlan steppe, mint a szomszédos terület. A déli részen vonuló *Jaila-hegység* védett hegyoldalai és völgyei azonban Oroszország legkellemesebb éghajlatú és talán legkedvesebb vidéke. Ezért sok üdülő telep és villa épült a Krimfélsziget déli részén. Pompás gyümölcsösei, szép szőlőültetvényei párját ritkították Oroszországban. A félsziget lakosai nagyobbrészt tatárok, azért sok városnak kettős (orosz és tatár) neve van. Legnépesebbek *Simferopol* (Akmecset 70 ezer l.) és *Sevasztopol* (Achiar 73 ezer l.), a híres hadi kikötő.

Az Ural-hegység és a Káspi-tó vidéke.

Az Ural-hegység határhegységül szolgál Európa és Ázsia között. A geológusok ugyan nem ismerik el az *Ural-hegységet határnak*, mert szerintük a Számát-alföld és a Szibériai-alföld teljesen azonos területek. A közfelfogás és számos eléggé megalapozott geografiai jelenség azonban feljogosít arra, hogy az Ural-hegységet Európa határának tekintsük. Az Ural 2500 km hosszan húzódó régi lánchegység, tehát 1000 kilométerrel hosszabb, mint a Kárpátok, azonban alacsonyabb ezeknél. Három részre szokták felosztani: *Északi harmada kietlen, zord* hegyvidék, amely csaknem teljesen lakatlan. A Jeges-tenger közelében csupa tundra az egész. De még délebbre is csak moh, zuzmó, törpe nyírcserjék borítják. Igen sok rajta a mocsár és a láp. A *középső rész* (Pecsora forrásától Ufáig) elég hirtelen lealacsonyodik. Ez már nagyon értékes vidék. Erdőit ugyan már meglehetősen kiirtották, de *vas-*, *arany-*, *ezüst-*, *platina-* és *drágakőbányái* igen nagy értéket képviselnek. A virágzó

bányavidék középpontja alapítójának, II. Katalinnak nevét viselő *Jekaterinburg* (70 ezer l.). Dél felé az Uralhegység erősen kiszélesedik. A környező vidékek fátlan steppéi után igen kellemes látványt nyujtanak a *Déli-Ural* szép erdőkkel fedett hegyhátai. Termékeny, enyhe éghajlatú völgyeiben igen szép földmívelés folyik.

Az Uraltól délre következik Európának, sőt az egész Földnek legnagyobb *mélyföldje*, depressziója: a *Káspi-süllyedés* (740 ezer km²). Valamikor az egész vidék tenger volt, amely fokozatosan kiszáradt. Ennek maradványa a nagy *Káspi-tó*, Földünk *legnagyobb tava* (440 ezer km²). Az egész terület 20—26 méterrel mélyebben fekszik a Fekete-tenger színénél. A hosszú és meleg nyarak miatt az elpárolgás rendkívül erős. Ezt még Európa leghosszabb és legnagyobb folyója, a *Volga* sem tudja pótolni, pedig rengeteg vizet visz bele. A tó ezért évről-évre összezsugorodik. Északi része a Volga tömérdek hordaléka miatt sekély, alig hajózható, déli része azonban 1000 méternél is mélyebb. A tó vize sós, de nem annyira, mint a nyilt tengerek vize (1·5%, az óceánoké 3·5%). Egyik öblében azonban valóságos tömény sóoldat van. Azért itt hatalmas mennyiségű só rakódott már le és rakódik ma is. Néhány ezer év mulva ez lesz a világ egyik legfontosabb sóbányája.

A tó környéke rendkívül szomorú. Lösz itt már nincs. A hajdani tengeri üledéket csak vékonyan fedik édesvizi lerakódások, sőt sok helyen egyenesen a *tengeri üledék van csak felszínen.* Ezért a vidék talaja meglehetősen terméketlen nagy sótartalma miatt. De még nagyobb baj a mostoha *klíma.* Oroszországnak ez a része van legmesszebb az óceánoktól, azért az éghajlat teljesen kontinentális. Nyáron 35—40° meleget mérnek Asztrachánban, télen pedig 25—30°-ra is lesüllyed a higany. Óriási különbség van tehát a tél és a nyár hőmérséklete között. Még végzetesebb a nagy csapadékhiány. A Káspi-

tó környékén 200—160 mm-re száll le az évi csapadékmennyiség. Nem csoda, ha erdőt itt sehol nem látunk, ha nyáron megdöbbentően száraz minden, mintha semmi élet sem volna ezen a hatalmas vidéken. De ősszel és tavasszal juh- és tevenyájak lepik el a füves területet. Valósággal olyan nomád pásztorkodás folyik itt még ma is, mint a népvándorlás idején. Az Ural és a Volga folyók köze igazi fél Ázsia, mert nem egyéb, mint két tipikus ázsiai népnek: a mohamedán kirgizeknek és a buddhista kalmukoknak legeltető vidéke.

A Kaukázus felé eső dombos vidékek más természetű. Itt több a csapadék és azért a földmívelés már lehetséges, sőt egyik-másik részen igen szépen művelt területek vannak. A Volga és Káspi-tó mellett igen jövedelmező foglalkozás a halászat és a kereskedelem. Oroszország és Perzsia forgalmának régi időktől fogva a Káspi-tó és a Volga volt a legfontosabb útja. A halászat rendkívül virágzó, mert a Volga épenolyan közmondásosan dús a halakban, mint nálunk volt hajdanában a Tisza. A drága kaviár innen kerül az európai piacokra. A vidék legnagyobb városa *Asztrachán* (123 e. l.), a Volga torkolatánál.

Orosz nép — orosz birodalom.

A cári *Oroszország* volt Európa *legnagyobb nemzetiségi állama*, mert ennek volt nem ugyan százalékos arányban, hanem abszolút számban legnépesebb nemzetisége: közel 30 millió. Azonban ezzel a nagy számú, de teljesen szétszórt és legkülönbözőbb nemzetiséggel szemben közel 100 millió orosz állt, akik nyelvi, szellemi és kultúrális egységükkel, de elsősorban roppant tömegükkel egyszerűen lenyűgöztek minden más nyelvű népet.

Az *orosz nép*, amely a *szláv nyelvcsalád legerősebb* tagja, a IX. században a Dnyeper és a Ladoga-tó közötti területet lakta, de a későbbi századokban a Volgáig

terjeszkedett. Eleinte számos kisebb-nagyobb fejedelemségre oszlottak, amelyek közül legkiválóbb a *kijevi* és a *novgorodi* volt a Valdáj-hátságtól délre. Az orosz nyelvű szlávok tömege ekkor még kétségtelenül a csernozjom-vidéken lakott legsűrűbben. A steppe csaknem néptelen volt, legfeljebb nomád népek vonultak rajta végig. Ez volt az Ázsiából Európába vándorló népek (hunnok, avarok, magyarok, kúnok stb.) országútja. De néptelen volt az északi erdővidék is. A X. század elején a két legerősebb fejedelemség a skandináv származású Rurik testvérek kezébe került, akik az oroszokat rávették a keresztény vallás felvételére. Mivel a hittérítők konstantinápolyi görögök voltak, azért az 1054-ben bekövetkezett schizma után az oroszok is a konstantinápolyi pátriárcha egyházi főségét ismerték el. Ez végzetes lett az orosz nép további sorsára, mert a görögkeleti vallással a megmerevedett, fejlődésre képtelen bizanci kultúra lett úrrá az oroszokon. A XIII. század első felében a tatárok uralma alá került az egész Szármátalföld. Az oroszok a tatárok elől a csernozjom vidékéről lassan az erdős tájakra vonultak vissza. És itt, az erdők oltalma alatt tudott újból kifejlődni, néhány többékevésbbé független fejedelemség, amelyek között a *moszkvai* emelkedett legnagyobb jelentőségre.[1] Ez a fejedelemség lett az orosz nemzet életre keltője és az Orosz birodalom bölcsője. I. Iván nagy fejedelem, Mátyás király kortársa letörte a mongol jármot, sőt országát a Keleti-tenger felé is kiterjesztette. Utódai alatt folytatódott ez a munka. Moszkva körül, mint évgyűrűk a fákon, mindig szaporodott az orosz terület. Nagy Péter (1689—1725) a Balti-tengerig jutott már, II. Katalin alatt a délorosz steppe került a birodalomhoz,

[1] Passarge: Politisch-geogr. Betrachtungen über die Entstehung des Grossfürstentums Moskau. Pet. Mitt. 1925. 114. l.

ezért szokták ezt Új-Oroszországnak nevezni. Ugyancsak az ő uralkodása alatt lett orosz birtok Lengyelország nagyobb része is. A mult század elején Finnországot (1809), majd Besszarábiát szerezték meg az oroszok. Közben eljutottak északon a Jeges-tengerig. Kelet felé Szibéria és a Kirgiz-steppe Anna cárnő uralkodása alatt (1730—40) jutott orosz kézre. A mult század második felében már a Csendes-óceán partján voltak az oroszok. Az orosz, bár teljesen kontinentális nép, mégis nagy szervező erőt mutatott a meghódított területek együttartásában és vezetésében. A megcsontosodott kultúra, a hivatalokban uralkodó mérhetetlen korrupció, valamint az állami hatalom birtokosainak elnyomó politikája azonban megsemmisítette a kiválóbb orosz szellemek minden törekvését. Századunk elején, sőt már előbb is nyilvánvaló lett, hogy olyan hatalmas birodalmat, mint az orosz, csak erőszakkal lehet együtttartani az uralkodó nép alacsony kultúrája miatt. Megnehezítette mindezt az az imperiálista irányzat is, amely a pánszláv törekvések ápolása és bátorítása miatt feszült viszonyba hozta a középeurópai államokkal. A világháború vége meghozta ugyan a várt győzelmet, de a belső elnyomás miatt kitört forradalom legalább egyelőre eltemetett minden pánszláv álmot.

Oroszország még ma, sok területi vesztessége után is *legnagyobb* és *legnépesebb* állama Európának, mert 4·7 millió km² területén közel 107 millió ember él. Ezeknek túlnyomó része (94 millió) *orosz*. A nemzetiségek között legtöbben vannak a zsidók (közel 3 millió), a különböző finn nyelvű népek (2 millió), németek (1 millió) és a török-tatár népek közel 6 milliós számban.

Oroszország a háború előtt Európa legelső mezőgazdasági országa volt, ami érthető, hiszen Európa területének fele hozzátartozott. Terméseredményei a rossz gazdálkodás miatt ugyan kicsinyek voltak Európa másik feléhez

viszonyítva, de sok szántóföldje és aránylag ritka népessége miatt mégis jutott bőven kivitelre. A mai kormányzat alatt még a réginél is kisebb az eredmény (általános nézet szerint 40—50%-kal). Biztosat tudni azonban nem lehet, mert a szovjet jó termést jelent és gabonát exportál, amikor a birodalom egyes részein éhinség dúl. 1923-ban állítólag a következő termés volt:

búza	66	millió	q	(békében	140	millió	q)
rozs	135	«	«	(«	165	«	«)
árpa	34	«	«	(«	75	«	«)
zab	59	«	«	(«	115	«	«)

Állatállománya roppant területe miatt igen nagy. Van 28 millió szarvasmarhája, 17 millió lova, 34 millió juha és 12 millió sertése. Azonban akár a területhez, akár a lakossághoz arányítjuk ezeket a számokat, kitűnik, hogy Oroszországot a legtöbb Európai állam megelőzi. Gyáripara szintén fejletlen. Az ország szükségletének csak kisebb részét tudja fedezni.

Dél-Európa.

Oláhország — «Nagy-Románia».

A XII. században tűnnek fel az *oláhok* először hazánk területén. Az oláh történetírók és nyelvészek ugyan erősen vitatják, hogy mai hazájukban autochtonok, őslakók, sőt ezt az álláspontjukat ügyes és tevékeny propagandával sikerült a német-francia-angol tudományos felfogásba is belevinni. A magyar történetírást sokáig, részben még ma is jobban érdekelték a nemesi, főúri családok eseményei, mint az ország lakosságának, benépesedésének története. Az oláh történetírók *általánosabb jellegű* munkássága sokkal jobban felkeltette a külföld érdeklődését, amellyel a mi tudományos irodal-

munk csak a világháború alatt és után kezdett törődni. Sajnos, az óramutató ekkor már túl volt a tizenkettőn. A magyar tudományos kutatások eredményei szerint az oláhok nemcsak hazánk területén, hanem még saját országukban is bevándorlók. Ősi hazájukat Itália délkeleti részén kell keresni: Apuliában. Innen jöttek át a Balkán-félszigetre. Mint pásztorkodó nép húzódtak lassan észak felé és a X. században telepedtek meg Dobrudzsában és a Havas-alföldön, majd Moldvában is. Állami életük első nyomaira a XIV. században bukkanunk, amikor két fejedelemségük is szerepel: *Moldva* és *Oláhország* (Havas-alföld). Hol magyar, hol lengyel fennhatóság alatt állottak, de ez többnyire csak látszólagos volt. A törökkel szemben hazánk pártfogását keresték és fejedelmeik Hunyadi és a Báthoriak seregében elég nagy segédcsapatokkal szoktak megjelenni, de utolsó pillanatban sokszor cserben hagytak bennünket. Hazánk elbukása után az oláh fejedelemségek is török uralom alá jutottak. Eleinte még a nemzeti oláh családok kormányozták őket mint hűbéres fejedelmek. A XVIII. század óta azonban a szultán helytartókra: *hoszpodárokra* bízta az egyes oláh területeket. A hoszpodárok pénzért vásárolták tisztségüket és javarészt konstantinápolyi görögök voltak. Konstantinápolyi városrészük, *Fanar* után *fanariótáknak* is nevezték őket.[1] Ezek századok folyamán beolvadtak az oláh népbe. Innen van az, hogy az oláh földesurak és államférfiak között olyan sok

[1] Oberhummer: Constantinopolis. Pauly-Wiss.: Realencycl. VII. 984—985. ll. A konstantinápolyi Fanar görög lakosú város negyed nevét a világító torony görög neve (fanion, fanari) kapta. A városrész területén (az Arany-szarv mellett) u. i. a török időkben két világító torony állott. Ebben a városrészben lakott a konstantinápolyi gör. kel. pátriárcha. Az üldözések elől ide menekültek mindenünnen a gazdag görög családok.

a görög eredetű. A török uralom alól az oláh nép orosz segítséggel szabadult fel. Először a párisi békében (1856) önkormányzatot kapott, de még elismerte látszólagos török felsőbbséget. Nem sokkal később Moldva és Oláhország egyesült (1861), majd 1866-ban *Hohenzollern Károly herceget* választotta fejedelmének, aki országát a berlini kongresszuson teljesen függetlenítette (1878), sőt 1882-ben királyságra emelte.

Oláhországnak a hosszú török uralom emlékeit kellett először eltüntetni. Károly király uralkodása alatt csakugyan nagy haladás is mutatkozott minden téren, bár a magyarországi oláhok színvonalát máig sem tudták elérni. A békés munka mellett hatalmas propagandát tudtak kifejteni a magyarországi és bukovínai oláhok érdekében. 1913-ban rátámadt a szerbektől, törököktől és görögöktől szorongatott bolgárokra és Szilisztria várossal együtt tetemes bolgár területet szakított el. A világháborúban a monarchia lucki vereségét akarta kihasználni, betört Erdélybe, de a szövetséges csapatok Mackenzen német tábornagy vezérletével kiverték őket, sőt elfoglalták a Szeretig Moldvát és Oláhországot is. Az összeomlás azonban kezükbe adta Erdélyt, Bukovínát, a Bánság egy részét és az orosz Besszarábiát.

A régi Oláhország területe (1913-ban) 138 ezer km² volt 7·5 millió lakossal, a mai *Nagy-Romániának* nevezett állam *294 ezer km² 16·5 millió lakossal*. Valamivel nagyobb területe van tehát mint az integer Magyarországnak (a társországok nélkül 288 ezer km²). Lakossága azonban kevesebb (integer Magyarországé 18 millió). Ma Románia a Balkán-félszigetnek legnagyobb és legnépesebb állama.

Romániát legcélszerűbben alkotó részei szerint tekinthetjük át.

Az ország déli részét a 77 ezer km² területű *Havasalföld* foglalja el, amelyen 5 millió ember él. A Havasalföld északi táját a Déli Kárpátok hatalmas hegyláncai

szegélyezik, amelyek a Havas-alföld felé lassan alacsonyodnak, azért a hegyvidék itt jóval terjedelmesebb, mint az erdélyi oldalon. A hegyvonulatokat igen szép tölgy-, bükk- és fenyőerdők borítják. A magasabb részeken azonban nagy foltokban hiányzik az erdő, mert az oláh pásztorok kürtották (felégették), hogy legeltető területüket gyarapítsák.

A Déli Kárpátok lábánál terül a *Havas-alföld*. A tertierkorban, tehát a Kárpátok és a magyar Alföld keletkezése idejében ez is lesüllyedt terület volt, amelyet a tenger hatalmas üledékrétegei és a Déli Kárpátokból lerohanó folyók töltöttek fel. A Kárpátok lábainál, egyes katlanokban, öblözetekben igen értékes termékek : *só* és *petroleum* halmozódtak fel. A legfontosabb *petroleumterület a Prahova völgyében* van, Brassótól délre. A világháború előtt (1913-ban) 18 millió q petroleumot termeltek ki évenkint. A szövetséges seregek erdélyi győzelmekor azonban az angol mérnökök használhatatlanná tették a kutakat. Ezért a németek 1917-ben csak 5 millió q-t tudtak szerezni, de 1918-ban már 12 millió volt a termelés.[1] Ma ismét eléri a békebeli mennyiséget.

Mivel a folyók az alföldre érve esésüket elvesztik, azért hordalékuk nagyobb része a Kárpátok lábainál halmozódik fel. A hegyvidék és a tulajdonképeni alföld között tehát terjedelmes dombvidék húzódik. De magát a *Havas-alföldet sem lehet igazi síkságnak* mondani, mert számos halomsor húzódik rajta. Igen feldarabolják a folyók is, mint a Zsil, Olt, Ardzses, Jalomica, Bodza, amelyek mély völgyeket vágtak a puha, üledékes talajba.

A Havas-alföld feltöltött területe nem nyúlik egészen a Dunáig, hanem attól 10—14 km távolságban elmarad. A Duna mellett alacsonyabb plató emelkedik, amely sok

[1] L. Rüger: Erdölgebiete der Erde. Geogr. Zeitsch. 1923. 192. l.

helyen a Duna magas vízállása alatt marad, azért hatalmas árterületek kísérik itt az Al-Dunát. A hajóból sokszor mást sem látni, mint magas sással benőtt mocsaras területeket, amelyből csak a nyár-, fűz- és égerfaligetek emelkednek magasabbra.

A Havas-alföld *éghajlata* és *talaja* hasonló a magyar Alföldéhez, ezért kitűnő gabonatermő vidék. Az aszály azonban itt is sokszor hatalmas kárt okoz. Legfontosabb termények a *búza* és a *kukorica*. Termékenysége miatt meglehetősen sűrű lakosságú. Városai és jelentősebb községei mind a folyók mellett épültek. Különösen érdekes, hogy milyen sok népes település fejlődött ki ott, ahol a folyók a hegységtől az alföldre érnek. Legjelentékenyebbek *Crajova*, *Pitest*, *Plojest*, *Buzo* és *Foksany*. Mind népes, főként mezőgazdasággal foglalkozó város. A Déli Kárpátok hegyvidékén nevezetes hely *Sinaja*, a királyi család nyári tartózkodó helye a brassó—predeal—bukaresti vasút közelében. Az alföld közepén épült *Bukarest*, Románia fővárosa (350 ezer l.). Igazi balkáni város. Belső részei bármelyik nyugateurópai városba beillenének, de külvárosai alacsony viskókból, kunyhókból állnak és piszkosak, rendezetlenek. A Duna mellett van *Galac* (73 ezer l.) és *Braila* (66 ezer l.), a két fontos dunai kikötő. Idáig még nagyobb tengeri hajók is bejöhetnek a Duna középső torkolati ágán: a Szulinán.

Románia *északi* része *Bukovinából*, *Besszarábiából* (a Dnyeszter és a Prut között) és *Moldvából* (Prut és Erdély között) áll. Bukovinának és Moldvának nyugati részét a *Keleti Kárpátok* hegyláncai borítják. Ez a terület még ma is gazdag nagy erdőkben és lakossága főként erdőkitermelésből és állattenyésztésből él. A szegényes megélhetési viszonyok miatt a lakosság ritka. Jelentékenyebb város egy sincs.

A *Szeret* és a *Prut köze*, valamint *Besszarábia* nem egyéb, mint a *Podoliai-plató* egy része. A felszínt min-

denütt vastag lösztakaró borítja, amelyet a mélyen bevágódott folyók igen feldaraboltak. A felszín igen egyenetlen, dombos, halmos. A talaj ugyan igen termékeny, de a csapadék kevés. A viszonyok igen hasonlítanak a déloroszországi steppére. A csapadékhiány és nagy nyári forróság miatt az erdők kicsinyek. Inkább csak katlanokban és a folyók mellett fordulnak elő. A szántóföld is kevesebb, mint a legelő, mert ezen a vidéken főként állattenyésztéssel foglalkozik a lakosság. Újabban azonban itt is terjed a földmívelés. Legnagyobb városok Bukovínában *Csernovic* (Cernauţi 87 ezer l.), Moldvában a vásárairól híres *Jassy* (76 ezer l.) és Besszarábiában *Kisinev* (Chişinău 114 ezer l.). Mind a három városban sok a zsidó. Legtisztább és legrendesebb Csernovic, mert ennek sok német lakosa is van.

Románia legkevesebbet érő tája a dombos felszínű *Dobrudzsa* a Duna és a Fekete-tenger között. Éghajlata télen zord, nyáron forró és esőtlen. Lakossága főként állattenyésztést űz. Legnevezetesebb városa *Konstanza* a Fekete-tenger mellett (33 ezer l.), Románia egyetlen jelentős tengeri kikötője. A Dunán át a 3850 m hosszú Csernavodai-híd köti össze a Havas-alfölddel.[1] (Erdély és a Bánság ismertetése hazánk keretébe tartozik.)

A «győzelmes» Nagy-Románia területe nyelvi és vallási tekintetben igen tarka képet mutat:

oláh	12·5	millió	(73·1%)	gör. kel.	70 %
magyar	1·5	«	(8·8%)	róm. kath.	18 %
zsidó	0·820	«	(4·8%)	protest.	7 %
német	0·750	«	(4·4%)	zsidó	4·8%
orosz	0·750	«	(4·4%)		

[1] Ez a világ leghosszabb *folyami* hídja. Ennél is hosszabb hidak még a Salt-lake-híd Amerikában (31 km) és a chaohingi viadukt Kínában (144 km).

Az oláh nép tehát nyelvi és vallási többséget alkot ugyan, de nemzetiségei igen erősek. Legtöbbek természetesen az anyaországtól elszakított *magyarok* és *oroszok* számítanak.

Románia földjének természete miatt már a békében is gazdag ország volt, háborús szerzeményei pedig Európa egyik leggazdagabb államává teszik. A gazdálkodás azonban olyan kezdetleges fokon van, hogy gazdag román földről ugyan lehet beszélni, de gazdag népről nem. Gazdasági életének legfontosabb ága a *mezőgazdaság*. Ezen a téren is hazánknak legveszedelmesebb ellenfele, mert a jóval igénytelenebb oláh gabonát, állatot egyaránt olcsóbban tud adni. Búzából és kukoricából 2½-szer annyit termel, mint a trianoni Magyarország (1923-ban 30 millió q búza, 28 millió q kukorica). Kukoricatermelésben ma Európa első állama, tehát az integer Magyarország helyét foglalta el. Állattenyésztése sem olyan nívós, mint hazánké, de 3½-szerte nagyobb területe miatt mindenből több állatja van. Gyáripara csak a hazánktól elvett területeken mondható fejlettnek.

Jugoszlávia.

Teljesen új állam ezen a néven, amelynek magva a régi Szerbia. A szerbek eredetileg délebbre laktak, mint ma. Hosszú ideig együtt küzdöttek a magyarsággal a törökök ellen, még akkor is, amidőn a Rigómezőn vívott első csatában (1396) elveszett a szerb függetlenség. A magyarok elbukása után azonban elveszett minden remény a felszabadulásra. Csak 1878-ban sikerült a nagyhatalmak támogatásával országuk függetlenségét visszaállítani. A szerb nép a török uralom minden kiméletlensége mellett is nem pusztult, hanem szaporodott a közel 500 éves elnyomatás alatt, mert passzív természetű volt. A nemzeti függetlenség visszaszerzése után, mint minden balkáni állam, Szerbia is terjeszkedni törekedett. A mult

század 40-es éveiben felkapott *pánszlávizmus* eszméje lett az uralkodó. Fokozott mértékben látott munkához, amikor Oroszország a japán háború okozta bajokból felépült és izgatása, támogatása egyre erősebb lett. A *Balkán-háborúban már megkétszerezte területét*, amikor elfoglalta a vardar-melléki *Ó-Szerbiát*. Majd 1914-ben tipikus balkáni eszközökkel kirobbantotta a világháborút. Népe bátran küzdött, de a szövetségesek végre is leverték. A monarchia összeomlása azonban megszerezte neki *Boszniát*, *Hercegovinát*, *Montenegrót*, *Dalmáciát*, *Szloveniát*, vagyis *Krajnát* Ausztria területéből, továbbá megszállta hazánkban a *Bácskát* és a *Bánság* nagyobb részét, *Horvát-Szlavonország* pedig önként csatlakozott hozzá. Területe ezáltal 95.000 km²-ről 248.000-re, lakossága pedig 4 millióról *12 millióra* növekedett. *Ma második állama a Balkán-félszigetnek.*

Szerbia. Szerbia északi része lesüllyedt vidék és keletkezését tekintve nem egyéb, mint a magyar Alföld egy része. De már közel sem olyan egyenletes síkság, mint a Bácska, vagy a Bánság, mert az egykori hegyvidékből számos tönk fennmaradt. Ilyen a *Kalimegdán* a Száva torkolatánál. Ezen épült a belgrádi vár. Jóval magasabb ennél a délebbre eső *Avala*. Általában Észak-Szerbia dombos vidék, de a Száva, Duna és Morava mellett terjedelmes síkságok is vannak. Ilyen a Drina torkolatától keletre a *Macsva*, amelynek Sabác a középpontja. Még ennél is terjedelmesebb a *Pozsareváci-síkság* a Morava torkolata körül. Ezek a síkságok és közöttük fekvő dombos vidékek Szerbia legszebben és legjobban művelt területei.

A dombvidék dél felé a *Sumadia* nevű alacsony hegyvidékbe megy át. Régebben, mint neve mutatja, hatalmas erdők fedték az egész területet (sumadia = erdő). Ezek helyén ma szántók, legelők és gyümölcsösök vannak. A török uralom utolsó századaiban ez a vidék volt a szerb

nép művelődési és gazdasági középpontja. Itt fekszik a régi főváros, *Kragujevác* is, a Morava egy kis mellékfolyójának völgyében.

Sumadiától délre magas hegyvidék következik. Rendszertelenül elhelyezkedő, széles gerincű hegytömegek állják el mindenütt az utat. A folyók kanyargó völgyekben keresik a kijárást az erdővel borított sötét hegységek közül. A *Kapaonik* hegység egyes pontjai megközelítik a 2200 métert, sőt a délebbre emelkedő *Sar-daghban* a Ljubotin 2500 méternél is magasabb. A Sar-daghtól délre a *Makedon-hegyvidék* következik, ennek vizei már nem Dunába, hanem a Vardarba és így az Égei-tengerbe folynak.

Szerbia területén a hosszan elnyúló völgyek a rendszertelenül elhelyezkedő hegységek miatt igen ritkák. Legfontosabb a *Morava* völgye, amely délen gyenge lejtővel a *Vardar völgyébe* megy át. Ez a kettős völgy szinte középen ketté vágja a Balkán-félszigetet. Ezen vezet az egyetlen könnyen használható út Közép-Európából az Égei-tengerhez; ebben halad a páris—berlin—bécs—budapest—belgrád—nis—üszküb—szaloniki—athéni vasútvonal. A Morava völgyét még fontosabbá teszi, hogy Nisnél a Nisava folyó völgyén át könnyű volt összekötni a Szófiai-medencével és ezen keresztül a Marica folyó völgyével. Ez az útvonal régi idő óta legfontosabb és legsűrűbben járt útja volt az egész Balkán-félszigetnek, mert a fontos helyzetű Konstantinápolyt ez köti össze Közép-Európával. Ma is ezen halad Európa egyik legfontosabb vasútja, a Keleti-express (Orient-express: Páris—Bécs—Budapest—Belgrád—Nis—Szófia—Drinápoly—Konstantinápoly).

A hosszanti völgyek hiányát gazdasági szempontból pótolják a *medencés völgyalakulatok*. Ezekben Szerbia rendkívül gazdag.

A medencék lesüllyedt területek, amelyeket a régebbi

geológiai korokban tavak borítottak. A szomszédos hegyekről lefutó patakok hosszú idők folyamán feltöltötték őket és vizük lefolyást talált a tengerbe. Néhány süllyedék azonban még ma is tómedence, de előbb-utóbb ezek is feltöltődnek. Ilyenek délen az *Ochrida*, *Prezba* és a *Dojran* tavak. A medencék közül legfontosabbak a Moravába ömlő Ibar folyó mellett a *Kossovopolje*, vagy magyarul *Rigómező* és ettől nyugatra a Fekete Drin mellett a *Metoja*, vagy más néven, Ipek-Djakovai-medence. Ez a két medence volt a szíve a régi *Rászciának*, vagyis a középkori önálló szerb fejedelemségnek. Ezért vívták itt a szerbek 1396-ban utolsó nagy küzdelmüket a törökkel. A szerbek felszabadításán fáradozó Hunyadi is nagy csatát vívott itt a törökkel. Rászciából jöttek hazánk területére a török elnyomás elől menekülő szerbek. Ezért nevezi a magyar a szerbet *rácnak*. A Morava és Vardar völgye egyes helyeken szintén erősen kiszélesedik. Azért ezek mellett is több nagy medence van. Ilyenek a Morava mentén a *Nisi*- és a *Leskovaci*-medence, a Vardar mellett az *Üszkübi* (Szkopljei)-medence. Ez utóbbitól délre a Cserna Reka mellett a nagy *Monasztiri* (Bitoliai)-medence.

A medencéknek a balkáni népek gazdasági és kultúrális életében igen fontos szerepük van. A túlnyomóan hegységekkel borított területeken a földmívelésre többnyire csak a medencék alkalmasak. Sűrű lakosság csak itt tudott megélni, népes települések, városok csak a medencékben alakulhattak ki. Szerbiának és általában az egész Balkán-félszigetnek nevezetesebb városai kevés kivétellel a medencékben feküsznek. A lakosság összesűrűsödése miatt a műveltség is a medencék lakosai között mindig fejlettebb volt, mint az elszórtan élő hegyvidéki lakosok között. A medencékre való feldarabolódás azonban más szempontból káros volt, mert igen kedvezett a politikai különválási törekvéseknek. Ez az oka annak, hogy

a középkorban a szerbek csak rövid ideig alkottak egységes nagy államot. Legtöbbször egymástól független, egymással versengő apró fejedelemségekre oszoltak. Az egyesülés csak akkor lett állandó, amikor a Morava völgyben és az északi dombos és sík vidéken tömörült a szerb nép nagyobb része. Ez a két vidék ugyanis uralkodik Szerbia egyéb hegyes vidékei és kisebb medencéi felett.

Szerbia természeti viszonyai legkedvezőbbek az állattenyésztésre. Ezért Szerbia régebben és ma is kiváló állattenyésztő vidék. Tölgy- és bükkerdeiben sok sertést, hegyi legelőin sok juhot és szarvasmarhát tart. Földmívelést főképen csak az északi részeken és a medencékben folytatnak. Főtermény a kukorica és a búza. De igen fejlett a *gyümölcstermelés*. A városokat és falvakat sok helyen egész *szilva-* és *diófa*erdők veszik körül. A meleg éghajlatú Vardar-völgy híres *dohánytermeléséről*.

Szerbia legnagyobb és legfontosabb városa *Belgrád*, a Száva torkolatánál (120.000 l.). A Balkán-félszigetről Közép-Európába vezető fő útvonal itt lépi át a Szávát és itt ér a magyar területre. A Duna nagy ártere miatt ugyanis a Morava torkolatánál igen nehéz az átkelés. Fontos helyzete miatt sokáig határerőssége volt hazánknak a törökkel szemben, de ma is kulcsa a Balkánfélsziget főútvonalainak. Fontos hely délebbre *Nis* (25.000 l.). Itt ágazik el a vasút Szófia—Konstantinápoly és Szaloniki—Athén felé. A Vardar-völgyének legnagyobb városa *Üszküb* (Skoplyé 47.000 l.).

Bosznia és Hercegovina területét a Drina választja el Szerbiától. Felszíne sok tekintetben hasonlít a szomszédos szerb vidékekéhez. A Száva mellett itt is elég széles, igen termékeny, de sok helyen mocsaras síkság fekszik, amely dél felé dombos, majd hegyes vidékbe megy át. Bosznia *keleti része* a Drina és a Boszna folyók között nem egyéb, mint a Szerb-hegyvidék folytatása. Épenolyan széles gerincű, fennsíkosan szétterjedő és

rendszertelenül elhelyezkedő hegységeket látunk itt is, mint a szomszédos szerb területen.

A Bosznától nyugatra azonban egészen más rendszerű és más természetű vidék foglal helyet: a *Dinári-Alpok* hegyvidéke, amely a magyar tengerpartra is átnyúlik, ahol a kietlen Horvát Karsztot alkotja. A Dinári-hegység főként mészkőből van. Csak itt-ott emelkednek dolomitból és homokkőből álló hegyvonulatok. A különböző kőzeteket már hegyek formája, vízrajza és növényzete is elárulja. Ahol tisztán mészkőből áll a hegység, ott nincsenek hosszan húzódó hegygerincek, se kiemelkedő hegycsúcsok, se hosszan elnyúló termékeny völgyek, amelyek a mi kárpáti hegyvidékeinket olyan széppé és kedvessé teszik. A Dinári-hegység mészköves részein kopár, szürke mészkőtuskókkal borított fennsíkok terjeszkednek mindenütt. A fennsíkok között medenceszerű mélyedések vannak, de ezekben nincs folyó, vagy patak, mint a szerb medencékben. A fennsíkokról lefutó víz ugyanis egy-kettőre eltűnik a mészkő repedésein és a föld alatt folytatja útját a tenger felé. Szörnyű barátságtalan ez a meszes hegyvidék, mert sehol nagyobb erdőt, vagy művelhető földet nem találunk. A rómaiak és a középkori tengerészvárosok erdőirtása kietlen kopár hegyvidékké tette a Dinári-hegységet. Ahol azonban az erdőket megóvták és ahol dolomitból vagy homokkőből áll a hegység, ott igen szép erdők fedik a Dinári-hegységet. Az ilyen részeken szép völgyeket és bővizű patakokat, folyókat is találunk. Ilyen például a Dinári-hegység északi része az Una folyótól délre. A Dinári-hegység és a keleti hegyvidék között Banjaluka és Szárájevo között vulkanikus eredetű hegység emelkedik: a *Bosznyák-Érchegység*, amely vasban és más fémekben is gazdag.

Bosznia lakossága szláv nyelvű *szerb* és *horvát*. A nyelvi különbözőségnél fontosabb a vallási megoszlás. Közel

2 milliónyi lakosságából *félmillió katholikus*, *hatszázezer mohamedán* és *nyolcszázezer gör. kel.* A nagybirtokosok a mohamedánok közül kerülnek ki, akik a termés bizonyos hányadáért bérbeadják földjeiket a görög keleti és katholikus vallású zselléreknek. Ez a *kmetrendszer*, amely még a török uralom maradványa s amelyet a régi Monarchia sem tudott megszüntetni, mert a szerbekkel szemben rászorult a mohamedánok támogatására. A kmetrendszer nyomasztólag hat a mezőgazdaságra. A bérlő a földeknek csak egy részét műveli. A többit legelőnek hagyja, mert az állatokból nem kell részt fizetni a tulajdonosnak. Ilyen viszonyok között természetes, hogy a búza- és kukoricatermés még a ritka lakosság szükségletét sem fedezi. Igen virágzó azonban a *dohány- és szilvatermelés*. Az *erdőkitermelés* még a Monarchia uralma idején megkezdődött. Ebből volt a két tartománynak legnagyobb jövedelme. A boszniai fűrésztelepek, parkett- és bútorgyárak kivitelre dolgoznak. A bosnyák népnek házi ipara is igen jelentős, különösen a fonott-szövött áruik, ércveretű dísztárgyaik és a fegyvereik ismeretesek. Legnagyobb város *Szárájevo* (50.000 l.). Bosznia elfoglalása idején rendezetlen, piszkos keleti város volt. Az okkupáció óta azonban nagyot fejlődött mint a két tartomány fővárosa. Síksági részét keresztények, a magasabb részeket mohamedánok lakják. A mecsetek karcsú minaretjei, a kereszttel díszített tornyok és az elmaradhatatlan zsinagógák már messziről mutatják a Boszniára jellegzetes vallási keveredést. A nagyobbrészt kopár és terméketlen Hercegovina fővárosa *Mosztár*. Délebbre van *Trebinje*, a régi magyar katonai élet emlegetett színhelye.

Montenegro Hercegovina kopár földjének folytatása. Zord és kietlen terület. Nagyobb részét letarolt, elkarszttosodott hegységek borítják. *Csak Ipek hegyvidéke erdős.* Legjelentékenyebb gabonatermő lapálya a *Pod-*

goricai-medence, de ez nem tud elég gabonát termelni, ezért Montenegro gabonából bevitelre szorul. *Kétszázezer főnyi lakossága* főként *juh- és kecsketenyésztésből* él. Fővárosa *Cetinje*, falusias település közel Cattaróhoz, ahova a Lovcsenen át műút visz.

Dalmácia terméketlen, hosszú partszegély az Adria mellett. Hegységeinek régi szép szálas erdőit a rómaiak és a velenceiek hajóépítése emésztette fel. Erdők ma már csak kisebb foltokban vannak. Kis területű termőföldjein kevés gabonán kívül *szőlőt*, *olajbogyót*, *fügét* termel. Lakossága igen ügyes tengerész nép, amely a régi Monarchia hajóhadának matrózait szolgáltatta. Sokan éltek és élnek ma is idegen nemzetek hajóin és keresik a világ minden táján kenyerüket, amelyet hazájuk mostohasága megtagad. Nagyobb városai *kivétel nélkül a tengerparton* vannak. Építészet, népesség tekintetében erősen *olasz* jellegűek. Legnagyobbak *Spalato* és *Szebeniko*. Legelőnyösebb kikötője *Gravoza*, amelyet Boszniával a narenta-völgyi vasút köt össze. Ezért nagy a fakivitele. (*Zára* város Lagosta, Luzzin és több más szigettel együtt Itáliához tartozik.)

Szlovénia Stájerország és Karintia déli részét valamint Krajnát foglalja magában. A háromszögalakú területet közepét a *Laibachi-medence* sík és dombos vidéke foglalja el, amelyet a Száva folyó öntöz. Ezt a medencét északon a Karavankák, délen a Juli-Alpok mészkőből álló hegyvonulatai fogják közre. Mivel az erdőket már itt is kiirtották, azért a hegyvidékek elkarsztosodtak. Az elkarsztosodott, de gyepes hegyi tájakon a szorgalmas szlovén nép *állattenyésztést* folytat, a síkságokon és a dombvidéken *gabonát* és *gyümölcsöt* termel. Bánya termékei közül legfontosabb a *higany* és a *barnaszén*. Nagyipar csak *Laibachban* (Lyubliana 60.000 l.) lendült fel, amelynek számos fonó-szövő, vas-, fém-, papír- és vegyészeti gyára van.

Jugoszlávia lakossága és műveltségi állapota.

A régi Szerbia nemzeti állam volt. A helyébe lépő Jugoszlávia azonban nemzetiségi állam, bár lakosságának 80%-a szláv nyelvű. Az uralkodó *szerb elem* azonban csak *fele az összes* lakosságnak (6 millió). Szemben áll ezekkel 2·7 millió (13%) *horvát*, egy millió (9%) *szlovén*, 0·5 millió *német*, kb. ugyanannyi *magyar* és egymillió egyéb nemzetiség (román, albán, bolgár, olasz, cigány). Az erőviszonyokat hívebben kifejezi a vallási statisztika. A *görög keletiek csak relatív* többségben vannak (47%). *Katholikus* a lakosság 38%-*a*, 12% *pedig mohamedán*. Katholikusok a horvátok, szlovének mind, továbbá a magyarok, németek nagyobb része és a szerbek közül a bunyevácok és a sokácok. A nyelvi és vallási különbözőséget még élesebbé teszi a szerb nép művelődési elmaradottsága a meghódított területek lakosságával szemben. Míg Szlovéniában a lakosságnak csak 14%-a analfabéta, Dél-Magyarországon pedig kb. 30%, addig a tulajdonképeni Szerbiában északon 60, délen 90%. Élesen elválasztja a szerbséget a többi népektől a kultúra is. A horvátok, szlovének, magyarok, németek a nyugati latin kultúrában nevelkedtek fel, ellenben a szerbeket görög keleti vallásuk és cirill-betűs írásuk a bizánci kultúrához kapcsolja. Ezeket az ellentéteket leküzdeni még sokkal műveltebb nép is csak igen nehezen tudná.

Jugoszlávia a Balkán-félsziget *egyik leggazdagabb állama*. Mivel területének nagyobbrésze hegyes, azért csak 29% a *szántóföld*. (Kb. 73.000 km², mai hazánkban pedig 55.000 km².) Legfőbb terménye a *kukorica*, amely nagyobb területet foglal el, mint a búza és rozs együtt. Kukoricából évenkint 18—20 millió q-t termel, búzából (1922-ben) 11·5 millió q-t, rozsból 1·5 millió q-t. Hogy ez a kis gabonatermés a 12 milliónyi lakosságnak elég, sőt kivitelre is jut, egyrészt a lakosság igénytelenségével,

másrészt azzal magyarázható, hogy a kukorica mint emberi táplálék is jelentős szerepet játszik. Nagy jövedelme van terjedelmes erdeiből (területének 27%-a) és a mindenütt elterjedt szilva-, dió- és gesztenyetermelésből. — Állattenyésztését nagy hegyi legelői mozdítják elő. Szarvasmarhája, lova kétszerannyi, sertése azonban kevesebb van, mint a háromszor kisebb Magyarországnak. Állattenyésztése tehát hazánk színvonalát nem éri el. Egyedül *juhászata fejlettebb* sokkal, mint a mienk (hazánkban 1·8 millió darab, Jugoszláviában 6·7 millió).

Jugoszlávia *ásványtermékekben* elég gazdag. Különösen vas- és széntelepei nagyok. A bányászat azonban tőke és vasút hiányában jelentéktelen. *Gyáripara is csak igazában a megszállott magyar és osztrák területeken van.* Mint agrárország gabonát, kukoricát, állatokat visz ki. Fontos kiviteli cikke még a fa és a szilva feldolgozva (szesz, lekvár). A világháborúban elérte régi vágyát, a tengert, de nem sok hasznát veszi, mert a Dinári-Alpok magas hegyláncai nehézzé teszik a megközelítést. A két jobb kikötőt : Zárát és Fiúmét Itália ragadta el. Újabban *Szaloniki* felé törekszik, amelyet jó út köt össze Belgráddal. Kétségkívül Jugoszláviának kelet felé ez a legtermészetesebb kikötője. A görögök azonban nehezen engedik meg, hogy a szlávok befészkeljék magukat a fontos kikötőbe. A jugoszláv igények megakadályozására telepített a görög állam a Kis-Ázsiából visszavándorló görögök közül félmilliót Makedóniába.

Bulgária.

A bulgárok a VII. században telepedtek meg mai hazájukban. Eredetükre nézve a magyarokkal rokon ural-altájiak, de Európában való megtelepedésük után a különböző szláv népek között elszlávosodtak. Kezdetben a konstantinápolyi görög császárság uralma alá tar-

toztak, majd később függetlenek lettek. A középkorban, hol ellenséges, hol barátságos összeköttetésben éltek a magyarokkal, míg a XIV. század végén török uralom alá jutottak. Ez közel 500 évig tartott és csak a berlini kongresszus nyilvánította függetlennek északi részét. 1885-ben Kelet-Rumélia is csatlakozott a Bulgár fejedelemséghez, amelynek uralkodója 1908-ban királynak nyilvánította magát. Az 1912-ben megindult balkánháború legsúlyosabb munkáját a bulgárok végezték, de legértékesebb hódításaiktól szövetségeseik (szerbek és görögök) és a hátba támadó románok meg fosztották. De így is kiterjesztette országát az Égei-tengerig. A világháborúba a mi oldalunkon avatkozott bele, de szerencsétlenül, mert elvesztette délen az Égei-tenger partvidékét és a szerb határon is kisebb területet: összesen 12.000 □ km terjedelemben. *Mai területe 105.000 km², 4·8 millió lakossal.*

Bulgária földjét *három földrajzi tájra* osztjuk. A *Bulgár-fennsík* a Duna és a Balkán-hegység között terjeszkedik. Meredeken emelkedik a Duna mély síkjából, azért Románia felől valóságos hegyvidéknek látszik. Valójában azonban gyengén hullámzó fennsík, amely löszréteggel borított mészrétegekből áll. Folyói a puha talajba mélyen bevágták medrüket. Ezért széles, fokozatosan emelkedő völgyeik azt a látszatot keltik helyenkint, mintha hegyvidéken volnánk. A fennsík éghajlata nyáron forró, télen zord. Csapadéka kevés, és a puha talaj azt is gyorsan elnyeli. Települései a vízhiány miatt a folyók mély völgyében helyezkednek el. Úgyhogy a fennsík egyes tájai lakatlanoknak látszanak. A termékeny és öntözhető völgyekben a lakosság búzát és kukoricát termel. A fennsík magas, száraz részei azonban jobban csak állattenyésztésre valók. A gabona kivitelét igen megkönnyíti a Duna, amelynek legjobb kikötő helyei a bolgár oldalon vannak, ahol nem olyan mocsaras a

part, mint az alacsonyabb oláh oldalon. Legfontosabb városai *Várna* (50.000 l.) a Fekete-tenger mellett, *Plevna* (28.000 l.) a fennsíkon és *Ruszcsuk* (42.000 l.) a Duna mellett, szemben az oláh Gyurgyevóval.

A *Balkán-hegység* kelet-nyugati irányban húzódó lánchegység. Északi részét nagy bükk- és fenyőerdők borítják. *Déli része* azonban *kopár hegyvidék*, mert itt az erdőit már kiirtották. Eltekintve azonban a kopasz hegytetőktől, a Balkán déli oldala Európa legszebb tájai közé tartozik. *Éghajlata enyhe*, mert a magas hegygerinc védi a hideg szelek ellen. Az alacsonyabb lejtőket és a dombokat *gesztenyeerdők*, *szőlőtelepek* borítják. A *védett völgykatlanokban rózsaligetek pompáznak*. Legszebb valamennyi között *Kazanlik* vidéke. A rózsaolaj-készítés a lakosság egyik legjövedelmezőbb foglalkozása.

A Balkántól délre *Kelet-Rumélia* terül. Közepén a *Marica-alföldje* terjeszkedik, amelyet délről a *Rhodope-hegység* zár el a tengertől. A Marica-alföld igen termékeny terület, mert a talajt folyami lerakódások és lösz alkotják. A csapadék azonban annyira kevés, hogy csak különleges művelési eljárással lehet az évi termést állandóan biztosítani. A Marica-alföld lakossága azonban nem riad vissza a fáradságtól, hanem igazán példás szorgalommal: *kertszerűen* műveli földjét.

A gyakori szárazság már régen megtanította a bulgárokat, hogy hogyan lehet a folyókat, forrásokat öntözésre felhasználni. Ezért lett a *bulgár híres kertészkedő nép*. Az öntözhető helyeken rizst, zöldségfélét, egyebütt búzát, kukoricát és dohányt termelnek. Igen fejlett Kelet-Rumélia *gesztenye- és diótermelése* is. Legnagyobb városai: *Filipopoly* (Plovdiv 63.000 l.) a Marica mellett és *Burgasz* kikötő a Fekete-tengernél. Egészen külön kis medencében fekszik közel a szerb határhoz *Szófia*, a Bulgár királyság fővárosa (154.000 l.). Helyzete igen fontos, mert védi a Kelet-Ruméliába vezető

egyedüli jó utat, de hátránya, hogy igen közel van a határhoz.

Bulgária lakossága és műveltsége.

Bulgária lakosságának *81%-a bulgár*, tehát nyelvileg eléggé *egységes* állam. Nemzetségei közül legtöbben (fél mill.) vannak a *törökök*. A cigányok száma (121.000) is több, mint a görögöké és a románoké. Nagyon kevés a zsidó is (40.000). Vallásra nézve a *többség görög keleti* (84 %). Utánuk legnagyobb számmal a mohamedánok vannak (14 %). Bulgária az összes balkáni államok között legtöbbet tett népének művelésére. Lakosságának fele ír és olvas.

Bulgária földjének *30%-a szántóföld*, *33%-a pedig rét és legelő*. Szántóföldjein sok *búzát*, *kukoricát* és kitűnő *dohányt* termel. Mindegyikből tetemes kivitele is van. Dombos részein *szőlő*, *dió*, *gesztenye*, öntözött területeken *rizs*, *zöldségféle* terem.

A Balkán-félsziget népei között kétségtelenül a bulgár műveli legjobban és legszorgalmasabban földjeit. Sőt ebben a tekintetben még sok más európai vidék népeit is megelőzi. *Állattenyésztése* különösen a hegyvidékek legelőin virágzik, de ezen a téren még sok a tenni való. Gyáripara fejletlen, mert ásványtermékei jelentéktelenek és hiányzik a tőke. Kereskedelme aktív, de igen kis méretű, mert alig fele a mienknek. Legfontosabb kiviteli cikkei a búza, kukorica és a dohány.

A makedon kérdés.

Makedonia néven a Balkán-félszigetnek a Vardar folyó két partján elterülő vidéket értjük, amelynek területe eléri a 60.000 km²-t, lakossága pedig 2—2·5 millió között van. Ez a terület már évszázadok óta versengés tárgya a szerb, bulgár és görög nép között. Mind a három nyelvi és történeti jogon igényt tart a terület nagyobb

részére. Kétségtelen dolog, hogy a történelmi jogra való hivatkozásnak minden esetben van alapja, mert a terület ismételten volt görög (bizanci), bolgár és szerb uralom alatt. Legrövidebb ideig a szerb uralom tartott, azért legkevésbbé érezhető a szerb hatás. A XIV. század végétől kezdve azonban török birtok lett Makedonia 500 éven keresztül. Ez a hosszú uralom azonban a terület néprajzában tényleges változtatást nem okozott. Ezen idő alatt aludt a nemzetiségi kérdés is. A görög szabadságharcok nyomán azonban egyszerre tűzfészekké lett Makedonia. A felszabadult görögök a lakosságot mint a régi makedonok leszármazottait magukénak mondották és megkezdték iskoláik és templomaik segítségével a lakosság elgörögösítését és a független görög néphez való csatlakozás gondolatának elterjesztését. Különösen a konstantinápolyi gör. keleti pátriárcha volt ennek nagy támasza. De igen hathatósan támogatták az eszmét a gazdag kisázsiai görögök, akik rengeteg pénzt áldoztak görög iskolák felállítására. A szintén mozgolódó bulgárokat igen izgatta a kérdés, de erőteljesen csak akkor tudtak fellépni, amikor sikerült országukat legalább részben függetleníteni a töröktől. Ezzel egyidejűleg elszakadtak a konstantinápolyi görög pátriarchától és bolgár exerchatust állítottak fel. Makedonia népei közül erre sokan elszakadtak a görög pátriarchától és a bulgár exarcha mellé állottak. Egyúttal számos iskolát is nyitottak a bulgár nyelv és a bulgár nemzeti érzés fenntartására és terjesztésére. A szerbek szintén tettek bizonyos lépéseket, de messze elmaradtak a görögök és bulgárok mögött. A három nép között a versengés egyre nagyobb lett. A XIX. század végétől kezdve a legkülönbözőbb statisztikai kimutatásokat terjesztették Európában Makedonia lakosságáról. A görögök természetesen görög, a bulgárok bulgár, a szerbek szerb többséget mutattak ki. Egyidejűleg óriási izgatást fejtettek ki a törökök ellen.

Az amúgy is sok bajjal küzködő török államnak a XX. század első évtizedében ismételten meg kellett küzdenie a felkelő makedonokkal. Végre 1912-ben kitört a balkán háború, amely a törököt megfosztotta Makedoniától. A győztesek azonban a zsákmányon nem tudtak megegyezni. Az újabb háborúban a görögök és a szerbek leverték a bulgárokat és ez osztozkodásnál csak igen kis részt juttattak neki (13.000 km²-t), a többi a szerbeké és a görögöké lett. Ez azonban igen igazságtalan eljárás volt, mert a Makedoniát jól ismerő külföldi tudósok szerint a lakosság túlnyomó része a bulgárokhoz húzó szláv, sokkal kevesebb a görög és még kevesebb a szerb. A görögök a nekik jutott területen már javukra oldották meg a kérdést, mert kiutasították a bulgárokat és helyükre kisázsiai görög menekülteket telepítettek. Szerbia azonban a 700—800 ezerre menő makedon bulgárt nem tudja megsemmisíteni Az elnyomás miatt örökös Dél-Szerbiában a forrongás és előbb-utóbb újból háborút okoz a szerbek és a bulgárok között.

Görögország.

A Balkán-félsziget déli részét Görögország foglalja el. Mai szegényes gazdasági és kultúrális állapota alapján nehéz dolog elhinni, hogy ezen a földön ringott az európai kultúra bölcsője. A történelem azonban minden kétséget kizáróan bebizonyítja, hogy 2000—2300 esztendővel ezelőtt a Balkán-félszigetnek ezen a részén párját ritkító művelődés uralkodott, amely alapul, kiindulásúl szolgált a mai európai művelődésnek. A fényes multat és a kevésbbé ragyogó jelen állapotokat összehasonlító elmék hajlandók a kultúra lehanyatlását a természeti viszonyok megváltozásában is keresni és nem egyedül a történelmi sorsban. Ha a száraz, forró és poros Attika, vagy Argos ma kopár hegységeit, víz nélküli folyócskáit látjuk, könnyen hajlunk arra a felfogásra, hogy az ókorban annak a

szép görög műveltségnek idején nem lehettek ezek a vidékek ilyen szörnyű szárazak és kietlenek. Ez azonban igen hibás vélekedés, mert a görög földek természeti viszonyai ugyanazok, mint voltak 2300 évvel ezelőtt. Erdő ugyan ma jóval kevesebb, mert kiirtotta az ember, de a klíma és a talaj ma is ugyanaz. A különbség csak az, hogy az ókori görög ember sokkal ügyesebben gazdálkodott, mint a mai. Állításunk igazolására lássunk két *ókori városállam* gazdálkodását.

Attika, Athenai, Korinthos.

Attika nem egyéb, Közép-Görögországnak keskeny, keletre nyúló félszigete. Legkiugróbb pontja a Sunion-hegyfok, amely a hellén hajózásban nagy szerepet játszott. Attika területe 2600 km², tehát kb. akkora, mint a teljes Komárom vm. A szomszédos Boiotiától a magas, szakadékos *Kithairon* (maElateas) és az 1400 m magasságot elérő *Parnes* (Ozea) választják el. A kettő között alacsony nyereg van. Ezen vitt az ókorban és ezen vezet ma is a legkönnyebben járható út a két táj között. Ezekből a hegységekből számos más hegyvonulat ágazik ki, amelyek négy medencére osztják fel Attikát. Keleten a *Brilessos-Laurion* és a *Hymettos* között terjeszkedett a *Mesogaia* (belső föld). Ettől nyugatra feküdt az Athéni-medence, amelyet röviden *Pedionnak*, azaz síkságnak neveztek. A 4—5 km széles és 20 km hosszú medencének főfolyója a *Kephissos*. Forráspatakjai elég sok vizet visznek bele, de Athenai körül már igen kevés vize van, mert a partmenti lakosok elöntözik kertjeikben. Mellékfolyója az *Ilissos* szintén olyan szegény, mert nyáron épúgy nem éri el a Kephissost, mint ez a tengert. Az Athéni-medencétől nyugatra van a kisebb *Eleusisi-medence*, északkeletre pedig a *Marathoni-síkság*.

Attika hegységeit az *ókorban nagy erdők borították*. Legelőször lepusztultak a Hymettos, Brilessos és a Lau-

rion-hegység erdőségei. Már Platon is panaszkodik kopárságuk és terméketlenségük miatt. A távolabb eső Parnes és Kithairon hegységeken azonban még nagy erdők voltak akkor. Ezek voltak az athenaeiek legjobb vadászterületei, ahol nemcsak farkas, vaddisznó, hanem medve is akadt. A Hymettos után a Parnes-hegység erdőit kezdték irtani. Bár az építések, de különösen a szénégetés igen nagy területeket tett erdőtlenné, azért a Parnes, de különösen a Kithairon elég jól megőrizte tölgy-, hárs- és fenyőerdőit.[1] A fahiány az ókorban már nagyon érezhető volt, elsősorban persze a ház- és a hajóépítéseknél. Tüzelő anyagul főként a faszén szolgált. Azt szamár- és öszvérháton könnyen le lehetett szállítani, de a nehéz épületfákkal már nem boldogultak. Azért ezeket már az V. századtól kezdve Makedonia folyómenti erdőségeiből szerezték be és hajókon szállították Attikába.

Attika *éghajlata* az ókor óta semmit nem változott. Nyáron akkor is épenolyan hőség uralkodott, mint ma, amit csak növelt még a nyári esőknek csaknem teljes hiánya. Télen viszont, ha a boreas (északi szél) lerohant a hideg Thrákiából, megdermesztette, ha csak rövid időre is, a vékonyan öltözködő attikai népet. A csapadék mindig kevés volt, de különösen a nyári csapadékhiány volt a régi görög klímának is legjellemzőbb tünete. Pedig erre a csapadékra Attika földjén igen nagy szükség volt mindenkor, mert a talaj többnyire gyengén agyagos homok és mész. E két utóbbi minden klímavidéken sok vizet kíván, de különösen olyan forró nyarú vidéken, mint Attika. Bizonyára ez az oka annak is, hogy a görögök főgabonája az árpa volt. Ez ugyanis megérett még a nagy hőség és az igazi szárazság beállta előtt, míg a hosz-

[1] Neumann-Partsch: Phys. Geogr. von Griechenland mit bes. Rücksicht auf das Altertum. 359—60. ll.

szabb tenyészidejű búza gyakran megszorult a hőségben, tehát aratása bizonytalanabb volt, mint az árpáé. A görögök nem kedvelték jobban az árpát, mint a búzát, hiszen Makedóniából, Thrákiából és a Pontus-melléki városokból főként búzát vásároltak. A gabonatermelésnél jelentősebb volt a *gyümölcstermelés*. Első helyen állt az *olajfa*, az attikaiak szent fája, amelyet számos törvény véd és szaporítani rendel. De fontos volt még a *füge-* és a *szőlőtermelés* is.

Az Athéni-medence ókori mezei gazdálkodását az *öntözős kultúra* elterjedése tette igazán virágzóvá. A görög művelődés fénykorában *valóságos kert* volt, amelynek minden talpalatnyi földjét a legnagyobb szorgalommal művelték. Az egyes birtokrészeket erős földhányásokból készült kerítések (thrinkos) választották el egymástól. Ezek a bekerített kertek (temenos) még a középkorban is megvoltak, sőt részben még korunkban is.[1] Az egyes kertek között széles út volt, amelyet taligaközlekedésre lehetett használni. De itt vonultak azok a *csatornák* is, amelyek a *Kephissos medréből* ágaztak ki. Ezeket a főcsatornákat meghatározott helyeken zsilipek zárták el és a zsilipek előtt mellékcsatornák ágaztak el az egyes kertekbe. Ahány kert, annyi mellékcsatorna volt. A kertekben a csatornák ismét szétágaztak és részben barázdákban szétoszolva nedvesítették át a talajt, részint pedig kivájt falapáttal locsolták rá a növényzetre. Mihelyt a meghatározott vízmennyiséget valamely temenos megkapta, a hozzávezető mellékcsatorna zsilipjét elzárták, a duzzasztó zsilipet pedig megnyitották, hogy az alább fekvő temenosokat juttassák vízhez.

Az állattenyésztés kiegészítő része volt a mezőgazdaságnak. Legfontosabb ága, mint ma, akkor is a *juh-*

[1] Legalább is Bötticher német tudós, akinek nyomán a leírást adjuk, 1865-ben így nyilatkozik.

tenyésztés volt. A pásztorkodás két és félezer év óta alig változott. Nyáron a hegyekbe mentek a nyájak, télen lejöttek a síkságra. Attikának egyik specialitása volt az ókorban a *méhtenyésztés* a *Hymettos* lejtőin. Az erdők kiirtása után cserjék és különféle virágos növények foglalták el a Hymettos oldalait. A méz kiváló ízét állítólag az uralkodó thymian-féléktől kapta. Ma már nincs meg ez a jó hírneve a Hymettos mézének, mert a thymianok helyét különféle dudvák, erikafélék foglalták el, amelyek rontják a méz minőségét.[1]

Az attikai gazdasági élet kifejlődésében igen jelentékeny szerepe volt a vidék *ásványi termékeinek*. A Laurion-hegység akkor még gazdag volt *ezüstben*. Athenai nagy építkezési költségeit jórészt ezek a bányák fedezték. De talán még jelentősebb a *márvány*, amelyben Attika hegységei még ma is bővelkednek. Az ókorban különösen a *Pentelikon* márványa volt híres. Ebből a márványból épültek Athenai gyönyörű templomai, középületei és palotái. Aranyos erezettsége igen szép ragyogó színt adott neki, de épen ez a körülmény szobrászatra alkalmatlanná tette. A görög *szobrászok* leginkább *Paros* szigetének hófehér márványát használták. A márvánnyal egyenrangú volt az a kitűnő *agyag*, amelyet Athenai mellett, de különösen délen a tengerbe ugró Kolias-hegyfok (ma Hagios Georgios) körül bányásztak. Ez a jó agyag szolgáltatta Attika legfontosabb és legfejlettebb iparának: a *keramikának* anyagát.

A mykenei korban mind a négy medence külön állami területet alkotott. A medencéket elválasztó hegységek átjárói mellett épült őskori erődítmények mutatják, hogy iparkodtak területüket, függetlenségüket megőrizni. A Kephissos medencéjében épült *Athenai* azonban idők folyamán békés eszközökkel és harcokkal megterem-

[1] Stoll: Wanderungen durch Alt-Griechenland II. 10. l.

tette *Attika politikai egységét*. A Kephissos medencéjének ez a sikere nem véletlen műve, hanem helyzetének logikus következménye. A Kephissos medencéje u. i. az összes medencék között a *legnagyobb* és mivel középen helyezkedik el, a *legbiztosabb* is. *Szíve, természetes középpontja egész Attikának*. Fellegvára is a legkiemelkedőbb és legkedvezőbb fekvésű. Egész Attikában nem volt még egy ilyen (megerősítésre alkalmas) pont, amelyet Attika minden részéből olyan könnyen elérhettek volna a menekülők. Ennek a fellegvárnak, a híres *Akropolisnak* lejtőjén, majd a körülötte elterülő síkságon épült *Athenai*, a hellén világ legnevezetesebb városa. Sokáig politikai és katonai tekintetben is vezető szerepet vitt, de Spártával szemben végre is elbukott. Politikai és katonai bukása után is centruma maradt azonban mindenkor a hellén *kultúrának*, amely sugarait innen hintette szét még a római uralom alatt is. Athenai nem volt tengeri kikötő, mert hat kilométerre feküdt a tengertől. Tulajdonképen azonban egy város volt az ókor legnagyobb hellén kikötőjével, *Peireusszal*. A régi kikötő építményei, a hajóházak stb. még ma is csodálatra ragadják az embert.

Más jellegű város volt **Korinthos**, amelynek híre az ókorban nem sokkal kisebb versenytársáénál. Kitűnő helyzete volt, mert *uralkodott* azon az *útvonalon*, amely Észak-Görögországból a Peloponnezoszba vezetett. De még ennél is fontosabb, hogy kezében tartotta az *Isthmost*, vagyis azt a 6 km széles földszorost, amely a Korinthosi-csatorna megépítése előtt Görögország északi és déli részét összekötötte. Itt a hajórakományokat ki szokták cserélni, azért a két öböl közötti úton igen nagy volt a forgalom. De még jelentősebb volt a *vontató út*, az ú. n. *diolkos*, amelyen a kisebb hajókat egyszerűen átvontatták egyik öbölből a másikba. Korinthos valószínűen *föníciai eredetű* város. Vidéke terméketlen és száraz éghajlatú, de az ókorban kertek voltak mindenfelé, mert igen fejlett

öntözős kultúra volt itt. Már maga az *öntözés*, de sok más jelenség is élénken emlékeztet a föníciai eredetre. Legfőbb *istenségei Aphrodite* = *Astarte*, *Melkertes*, Melkart = *Baal* speciális pún istenség.[1] A föníciaiak honosították meg itt az *ércművességet*, *agyagipart*, de különösen a *bíborfestést* és *szövést*. Európa területén kétségtelenül *Korinthos* volt az első tipikus *iparos* és *kereskedő város*. A görög hagyomány korinthosinak mondja Sisiphost, aki igazi példája a régi fáradhatatlan, de ravasz, csaló kereskedőnek. Homeros a legravaszabbnak mondja, aki még Zeust is megcsalja. Az ipar és kereskedelem mérhetetlen vagyont szerzett a lakosságnak, amely híres volt gazdagságáról, de egyúttal hirhedt erkölcsi romlottságáról. Az egyébként nem nagyon erkölcsös hellén városok előtt Korinthos züllött erkölcsei példabeszéd tárgyai voltak.

A mai Görögország kialakulása.

A hellén világ lehanyatlása után a kis görög államok Róma uralma alá kerültek. Politikai szempontból a görögök többé századokon keresztül nem jöttek számításba. Megváltozott azonban a helyzet, amikor Nagy Konstantin keletre, a róla elnevezett *Konstantinápolyba* tette át székhelyét, mert ezáltal a görög elem befolyása alá került a kormányzás, sőt a Római birodalom kettéoszlása (476 Kr. u.) után *görög nyelvű*, *görög kultúrájú* nagy birodalom alakult ki, amely nemcsak a Balkánfélszigetet, hanem Kis-Ázsiát, Egyiptomot is hatalmában tartotta. A lakosság azonban már nem tiszta görög volt, hanem talán a legtarkább népkonglomerátum, amit az európai államok története felmutat. A hellén nép, noha *nyelvét megőrizte*, de egyébként összekeveredett a népvándorlás idején a Bizánci birodalomban letelepült

[1] Gruppe: Griechische Mithologie 132, 133. ll.

gótokkal, hunnokkal, herulokkal, de különösen a szlávokkal. Az V—VI. században a régi görög földeket már szláv vidéknek tekintették. De a görögség mégis megmentette legalább nyelvét a pusztulástól. A keresztes hadjáratok idején a többnyire román eredetű (francia, spanyol, olasz) lovagok kerítették hatalmukba a régi görög földeket. Ez az ú. n. *frank uralom* nagy csapás volt Hellaszra, de még nagyobb a későbbi *török uralom*. A barbár törökség időnként, különösen Konstantinápolyban, de más városokban tömegmészárlásokat rendezett a keresztények között. Elsősorban a görögök érezték meg ezeket, akik a török birtokokon mindenütt megtelepedtek, vagy jártak-keltek mint kereskedők. A XIX. században végre a művelt népek érdeklődése egyre nagyobb mértékben fordult a klasszikus görög kor művelődési emlékei felé, de egyúttal egész Európában megindulást keltettek a görög- és más kereszténymészárlásokról szóló (legtöbbször túlzott, de alapjában mindig igaz) hírek. A *philhellen* (hellen-barát) mozgalom eredménye lett, hogy száz esztendővel ezelőtt az európai nagyhatalmak segítségével Közép- és Dél-Görögország fölszabadult a török uralom alól (1830). Ettől kezdve a görögök nem szüntek meg a többi görög területek felszabadítását is sürgetni és ismételten megindított felkeléseik, háborúik sikerrel is jártak. Különösen az 1912/13. évi *balkán háború* hozott nekik értékes területeket. Ekkor szerezte meg *Epeirosz* nagyobb részét, *Thesszáliát*, *Makedonia* egy részét *Szalonikivel*. A világháború után semlegessége, sőt a végén entente-támogató politikája jutalmául megkapta *Trákia* déli részét (Bulgária és Törökország területéből) csaknem Konstantinápolyig, továbbá az Égei-tenger szigeteit és Kis-Ázsia nyugati részét. A Musztafa Kemal basától szervezett török nemzet azonban érvénytelennek nyilvánította a konstantinápolyi kormánytól már aláírt szerződést és meg-

kezdte a felszabadító hadjáratot és 1922-ben a görög seregeket kiverte Kis-Ázsiából, sőt nem sokkal később Kelet-Trákiából is. Területe így is tekintélyes, 127 ezer km². Lakossága megközelíti a 7 milliót (6·7 millió).

A törököktől szenvedett vereségnek óriási következményei lettek Görögországra.[1] A nemzeti szellemtől áthatott és fanatikus török nép nem akart tovább görögöket tűrni a felszabadított területeken, mert végre függetleníteni akarta magát a különféle európai hatalmak folytonos beavatkozásától. De maguk a kisázsiai görögök is látták, hogy a törökkel többé együtt nem élhetnek. Már a visszavonuló seregekkel is a *menekülők százezrei költöztek* az *Égei*-tenger *szigeteire* és a többi *görög területekre*. A legtöbb épen csak puszta életét tudta megmenteni. A menekülők elhelyezése, mint magunk tapasztalatából is tudhatjuk, igen nagy feladatok elé állították a görög kormányokat. A visszavándorlás még az 1923—24. években is tovább tartott, mert Törökország, Görögország és Bulgária szerződést kötöttek nemzetiségeik kicserélésére. A statisztikusok szerint *1924-ig közel másfélmillió görög menekült érkezett Görögországba* még pedig:

Kis-Ázsiából	1,000.000
Kelet-Trákiából	190.000
Konstantinápolyból	70.000
Oroszországból	70.000
Bulgáriából	30.000
	1,360.000

Olyan kicsi területű országban, mint Görögország, elképzelhetetlen nehézséget okozott ez a visszavándorlás. Azonban a népszövetségtől nyújtott pénzsegély mégis

[1] E. Fels: Die griechische Völkerwanderung. Geogr. Zeitsch. 1927. 576—588. Il. után.

lehetővé tette a katasztrófák (éhínség, betegség, forradalom) elkerülését. A menekültek egy része a városokban telepedett meg. Különösen Athén—Pireusz és Thesszalonike (Szaloniki) lakossága növekedett meg rohamosan. *Athén* területe háromszorosára növekedett és *lakossága Pireuszéval* együtt *közel van az egymillióhoz, Thesszaloniki* is *eléri a félmilliót.* A többi városokban is igen sok menekült telepedett meg, de számos új falut, sőt várost is kellett számukra építeni. A letelepítésnél nagy segítségre voltak a hazájukba vándorolt törökök (350 ezer) és bulgárok házai és földjei. A görög menekültek fele Makedoniában és Trákiában kapott új hazát. Aránylag kevesen (70—80 ezer) Görögország egyéb részeiben.

Az 1·5 millióra menő görög lakosság bevándorlása és a félmilliónyi török-bulgár kivándorlás ma még, sőt esetleg évtizedekig súlyos gazdasági bajokat okoz Görögországnak, de végső eredményben *igen nagy előnyére szolgál.* A görög visszavándorlás nélkül a háború után kialakuló Görögország nemzetiségi állam lett volna, míg a mai Görögország *igazi nemzeti állam,* mert 6·6 millió lakosából 6·1 millió, tehát 87% görög nyelvű. A Balkánfélsziget egyéb (szerb, román) államaival szemben tehát nagy előnyben van. Az átmeneti nehézségek legyőzése után gazdasági téren is igen jótékony hatás lesz érezhető, sőt már is érezhető. A Konstantinápolyból és Szmirnából menekülő bankárok vagyonukat is átmentették, ami a pénzben szegény Görögországra nagy jelentőségű. Bizonyos továbbá az is, hogy a kisázsiai menekültek kultúráltabbak és gazdasági téren sokkal ügyesebbek, mint a kiköltözött törökök és bulgárok, sőt még az európai görögöknél is. Szorgalmuk, ügyességük már is nagy élénkséget vitt a városok kereskedelmi és ipari életébe. Egymásután alakulnak a kisebb gyárak. Különösen a szőnyegipar ért el nagy eredményeket. A föld-

mívelésben is új kultúrákat honosítottak meg Makedoniában: gyapot-, rizs-, mazsola-, zöldségtermelést. Különösnek látszik, de már a kezdeti eredmények is feljogosítanak arra a kijelentésre, hogy a vesztett háború Görögország emelkedésére szolgál. Igen fontos eredmény végül, hogy Makedonia, amely Thesszalonikét elválasztja Szerbiától, túlnyomóan (89%) görög lakosságú terület lett. Ez a körülmény egyszersmindenkorra véget vetett a szerb aspirációknak.

Görögország földje.

A mai Görögország földje *négy nagy tájra* tagolódik. A *Trák-Makedon-partvidék* az Égei-tenger északi részén terjeszkedik. Területéből nyúlik ki a háromujjú *Khalkidiké-félsziget.* Ennek az *Athosz*-hegyfok nevű vége független szerzetes köztársaság, ahol 20 megerősített kolostorban 5—6 ezer görög és szláv eredetű görög keleti barát és remete él. A Trák-Makedon partvidék területén hegyvidékek váltakoznak termékeny síkságokkal. A folyók melléke és a tengerpart mocsaras és a forró nyári időben egészségtelen, *maláriás.* A lakosság gabonán kívül *dohányt*, *gyapotot*, *mazsolaszőlőt* és *gyümölcsöt* termel. Legnagyobb városa *Szaloniki*, vagy újabb nevén *Thesszalonike* a Vardar torkolatánál (500.000 l.). A Balkán-félszigetnek Konstantinápoly után legjobb kikötője. A Vardar és a Morava völgyén át vasút köti össze Belgráddal, Budapesttel és Nyugat-Európa országaival. Lakosainak több mint $^1/_3$-a zsidó. Ezek II. Fülöp (XVI. század) idejében menekültek ide Spanyolországból. Nyelvük és testalkatuk is más, mint a keleteurópai zsidóké. Sok bennük az arab vonás. A belső vidék legnagyobb városa *Szeresz* (14.000 l.) virágzó házi iparral (fonás-szövés).

Észak-Görögország földjét a *Pindosz-hegység* ágazza be. Itt emelkedik ki a Balkán-félsziget egyik legmaga-

sabb csúcsa: az *Olimposz* (2985 m). Nyugati részen az *Epiruszi-hegy- és dombvidék*, keleten a *Thesszáliai-medence* terül el. Epirusz hegységeinek szép erdőit az ókorban és a középkorban kiirtották. Gazdaságilag csak füves-gyepes részei értékesek, ahol félig nomád juhtenyésztés folyik. *Thesszália* sokkal értékesebb terület, mert Görögország legfontosabb gabonatermő vidéke. A gazdálkodás azonban ma még szegényes. Csaknem az egész nagybirtok. A parasztoknak csak bérelt földjeik vannak s a termés $^1/_3$-át a tulajdonosnak adják. Ez a bérletrendszer azonos a boszniai kmettel, de itt *ciflikiának* nevezik. Mind a kettő a török uralom maradványa és Thesszáliában még nyomasztóbb, mint Boszniában, mert a bérelt földön takarmányt nem szabad termelni. Ezért kevés az állat és soványak a földek. Főtermény a búza, kukorica, árpa és a dohány. Az újabb földreform már sok enyhítést hozott. Thesszália legnagyobb városai *Volosz* (30.000 l.). és *Larissza* (21.000 l.) A hegyipásztorkodás középpontja *Trikala* (10.000 l.). Télen 6—7 ezerrel több lakosa van, mint nyáron, mert a hegyek közül leköltöznek a pásztorok. Epirusznak *Janina* a középpontja (21.000 l.). Sokkal fontosabb ennél *Korfu* a hasonló nevű szigeten (27.000 l.). Valóságos rózsaligetek között fekszik. Enyhe éghajlata miatt kellemes téli üdülő hely.

Epirosztól és Thesszáliától délre az ókori görög világ sokat szerepelt tájai foglalnak helyet. Nyugaton az Iónitenger mellett vannak *Akarnania* és *Aitolia*. Ezek Görögország legcsapadékosabb vidékei közé tartoznak, mert 1000 mm-t is elér a csapadék. Ezért a hegységeket gazdag erdők borítják. A gazdasági élet azonban még fejletlen. Legvirágzóbb talán a juhtenyésztés, amely télen a völgyekben, nyáron a hegyekben folyik. Városa kevés van, azok is csak kicsinyek.

Sokkal gazdagabb vidék a keletre eső táj, különösen

Boiotia. Ez termékeny talaja miatt már az ókorban is híres volt gabonatermeléséről. Területén van a lecsapolt *Kopais-tó*, amelynek öntözött területén ma sok *rizs*, *gyapot* és *fűzelék* terem. *Attika* ma is olyan meszes, homokos talajú és száraz éghajlatú, mint 2.500 évvel ezelőtt. A gabonatermelésnél itt fontosabb a *fás-kultúra.* Az öntözött vidékeken igen szép *olajfa* ültetvények vannak. Fontos még a *füge-* és *szőlő*termelés is. Attikában van Görögország fővárosa *Athén*, amelynek területén a különféle romok élénken emlékeztetnek régi nagyságára. Ma Athén, kikötőjével *Pireusszal* együtt a milliós lakosú városok közé tartozik. Kereskedelme és gyáripara fejlődőben van.

Dél-Görögország, vagyis a *Peloponnezosz* korábban összefüggött Észak-Görögországgal, de a magyar Türr tábornok vezetése mellett a Korinthoszi-földszorost, a régiek híres és sokat emlegetett isthmosát 6 km hosszú, 6 méter mély és 25 méter széles csatornával átvágták (1896). Területének közepét az *Árkádiai-fennsík* foglalja el. Délnyugati részén van a termékeny *Messeniai-síkság*, délkeleten a *Spártai-medence.* A Peloponnezosz erdőségeit is megritkították már, de azért még mindig egyik legerdősebb vidéke Görögországnak. Kevés búza- és kukoricatermelésen kívül északon mazsolatermeléssel, a hegyi legelőkön pedig állattenyésztéssel foglalkoznak.

A Peloponnezosz lakossága dolgosabb, ügyesebb és rendesebb, mint a szláv-török-keverék északi görög. Legnagyobb városa *Patrasz* (52.000 l.), a görög mazsola kereskedelem középpontja. A régen hatalmas és gazdag *Korinthosznak* 6000, *Spártának* pedig csak 4000 lakosa van.

Az *Égei-tenger szigetei* közül a *Kikladok* és az *Északi-Szporádok* Görögországhoz tartoznak a nagy Euboával és *Krétával.* A szigetek jórészt hegyes felszínűek, de igen termékenyek. A meglehetősen tiszta vérű görög lakosság szorgalmasan műveli földjét, bátor hajós és ügyes

kereskedő. Kréta kivételével a szigetek Görögország legsűrűbben lakott és legértékesebb területei. Legtöbbet *olajbogyóból* és *mazsolából* termelnek. A kereskedelemben legfontosabb a kis *Syros* sziget, a görög tengeri kereskedelem középpontja.

Görögország a Balkán államai közül először szabadult fel a török uralom alól, de *gazdasági élete* mégsem virágzó. Ennek a lakosság elmaradottságán és a szerencsétlen gazdasági viszonyokon kívül oka a görög föld mostohasága is. Területéből csak 15% a szántóföld, míg 38% terméketlen, kopár vidék. Gabonatermelése ezért csekély és nem fedezi a szükségletet. Igen jelentős azonban a faolaj-, dohány-, mazsola- és bortermelés. *Mazsolaszőlőért évenkint annyit kap, hogy a gabonahiányt abból pótolhatja. Állattenyésztéséből* csak a *juhtenyésztés* fejlett. Ló-, szarvasmarha- és sertésállománya csak negyedrésze a jóval kisebb Magyarországénak. Kereskedelmi mérlege erősen passzív, mert a gabonán kívül sok iparcikket is kénytelen bevinni. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy Görögország tulajdonképen új állami berendezkedés állapotában van. Nagy jövedelme van a görög népnek a halászatból és a tengeri kereskedelemből. A török, bolgár, szerb, sőt román tengeri kereskedelem jórészét görög hajók bonyolítják le. Általában a görög nagyon ügyes és élelmes kereskedő az ókortól fogva. Keleten ugyanazt a szerepet töltik be, mint nálunk a zsidók.

Az Oszmán birodalom romjai Európában.

A törökök a XIV. században léptek Európa területére. 1453-ban elfoglalták Konstantinápolyt és azt birodalmuk fővárosává tették. A XV—XVI. században a nagy uralkodók vezetése mellett minden irányban terjeszkedtek. A mohácsi vész után hazánk nagyobb része is Törökországhoz tartozott. A folytonos háborúskodás

végre is kimerítette a birodalom lakosságát. A XVII. század török seregeiben már sok a tatár és más gyülevész, csak zsákmányért harcoló elem. A meghódított területek szerves gazdasági kihasználása szinte ismeretlen fogalom volt a törököknél, valóságos rabló gazdálkodást folytattak mindenütt. A tartományok kormányzói és a hivatalnokok zsarolásai megakadályoztak minden gazdasági fejlődést. Bécs felszabadításával (1683) megkezdődött a hanyatlás és a hátrálás Ázsia felé. A Habsburgok segítségével felszabadult Magyarország (1686—1718), majd a XIX. században szabaddá lettek a Balkán népei is egymásután.

1912-ben még 170.000 km²-nyi területe volt Európában 6 millió lakossal, de a balkán-háborúból már csak 28.000 km²-t tudott megmenteni 1·9 millió lakossal. A többi a szerbek, bulgárok, görögök zsákmánya lett. A világháborúba a mi oldalunkon avatkozott bele, de velünk együtt vesztett. Európai területét és Kis-Ázsiát ugyan megvédte a görögökkel szemben, de ázsiai és afrikai birtokait jórészt elvesztette. Mai területe *730.000 km²*, de ebből *704.000 km² Ázsiában* fekszik.

Törökország európai földje a *Boszporus-szorostól Drinápolyig terjed.* Területének nagyobb részét Marica alsó alföldje, vagyis a hegységektől körülvett *Trák-medence*, más néven *Kelet-Trákia* foglalja el. Száraz, meleg éghajlata miatt öntözni kell a földet. Legfontosabb terményei a *gyapot*, *dohány*, *rizs* és *gyümölcsfélék*. Legnagyobb városa *Konstantinápoly*. Dél-Európának egyik legnépesebb városa és legforgalmasabb kikötője (880.000 l.). Nagy, de rendezetlen város. Fekvése azonban páratlanul szép. Messziről elragadó képet nyujt háztengerével, amelyből magasan kiemelkednek a karcsú minaretek és a *Hagia Sophia* hatalmas kupolája. Konstantinápoly fontosságát és fejlődését rendkívül kedvező helyzetének köszöni, mert őre a Boszporusz szorosnak és hídváros Európa és

és Ázsia között. A Marica mellett fekszik *Drinápoly* (83.000 l.), a Marmara-tenger mellett *Rodostó* II. Rákóczi Ferenc és társainak tartózkodó helye.

Törökország 1922-ben megszüntette a szultánságot és köztársasággá lett. Az ország jelenlegi vezetői a nemzeti érzés felélesztésében és Kis-Ázsia gazdasági életének fellendítésében látják Törökország jövőjét. A politikai és gazdasági súlypont áthelyeződött Európából Kis-Ázsiába. Külsőleg is dokumentálja ezt az, hogy Konstantinápoly helyett *Angora* lett a főváros.

Albánia.

Az *albánok Európának legrégibb népei közé* tartoznak. A később beköltöző szlávok az Adriai-tenger mellé szorították őket, ahol a XV. században török uralom alá kerültek. A harcias albán nép azonban csak színleg hódolt meg. Valójában az egyes törzsek független életet éltek hegyeik között. A vallásban azonban nyoma maradt a török uralomnak, mert *nagyobb részük mohamedánná* lett. Független országukat Olaszország és Monarchia vetélkedésének köszönhették. Egyik nagyhatalom sem akarta a másiknak engedni, de távol akarták tartani a balkán-háború után a szerbeket és a görögöket is az Adriától. A kérdést és vetélykedést az önálló Albánia felállításával oldották meg. Területe *jelenleg 28.000 km²* 800.000 lakossal.

Albánia Montenegrótól délre az Adriai-tenger mellett terjeszkedik. Nagyobb része vad, szakadékos hegyvidék, de a partvidéken igen termékeny síkságai és dombos területei vannak. A hegyvidéken a *juh-*, és *kecsketenyésztés*, az alacsonyabb tájakon az *olajbogyó-*, *kukorica-* és *dohány*termelés a főfoglalkozás. Meleg, csapadékos időjárása ezeknek igen kedvez. Lakossága ügyes a szövésben, fegyver- és késgyártásban. Legnagyobb városa *Szkutari* a hasonló nevű tó mellett (32.000 lakossal.). Fő-

városa *Tirána* (10.000 lakossal). Kikötő városai között ismeretes még *Durazzó* és *Valona*.

Nyelvre nézve a lakosság egységes: csaknem mind *albán*. Sok albán él ezeken kívül Szerbiában és Görögországban is. Vallásra nézve a többség mohamedán, 27% görögkeleti és 8% katholikus. A kis országban állandó a pártviszály és a forradalom. Népe bátor, harcias, de igen alacsony műveltségű. Egyes helyein ma is virágzik a vérbosszú. Újabban gazdag petroleumnyomokat találtak földjén és ezért, de meg helyzete miatt is folytonos versengés tárgya a kis ország. Jelenleg Itália tette rá kezét.

Itália.

A száz esztendővel ezelőtt még a legkülönbözőbb politikai területekre osztott földön ma Európa egyik *legtevékenyebb* és *legegységesebb nemzeti állama* foglal helyet. A történelembe a latin nép szereplése viszi ezt a földet először. *Róma*, amely eredetileg a pásztorkodó latin törzsek menedékvára volt, rövid néhány száz esztendő alatt (Kr. e. VIII—IV. sz.) meghódítja egész Itáliát, megtöri az etruszk városok és Karthágó hatalmát, majd gyors lépésekben uralma alá hajtja az egész mediterráneumot, sőt Pannonia, Dacia, Germania, Gallia és Britannia földjén is római kolonusok telepednek meg. De alig ülték meg Róma alapításának milleniumát Philippus Arabs uralkodása alatt, Kr. u. 248-ban, a birodalom szétesése máris megkezdődött. Egymás után estek le, jutottak a barbárok kezére a provinciák és végül Itália maga is a különféle népek martaléka lett. Gótok, longobárdok, herulok, vandálok pusztították népét és vagyonát. Csak középső része, Róma, a pápák székhelye tudott némi kiméletet szerezni magának. A *középkorban* kialakul az Egyházi állam és kialakulnak a nagy, kereskedő és iparos városok. Más formában ugyan, de megújul a hellén

városi élet. Még a német császárok és a pápák küzdelme sem tudta a városok fejlődését feltartóztatni. De épen az a gazdagság, amely az olasz városokban felhalmozódott, csalogatta a németeket, franciákat, spanyolokat Itáliába. Századokon küzdött itt ez a három nép egymással, azért is van annyi csatahely az olasz földön és főképen Lombardiában. A megújuló háborúk tönkre tették Itália gazdasági életét és megakadályozták az *Italia unita*, az *egységes Itália* ismételten felmerült nagy eszméjének megvalósítását.

A mult század közepén azonban megkezdődött a nagy II. Julius pápa eszméjének megvalósítása, *kiverni az idegeneket Itáliából.* Az 1859., majd 1866. háborúkban sikerült az osztrákokat kiverni, illetve a szövetséges németek segítségével kivonulásra kényszeríteni. Közben (1860—61-ben) Garibaldi seregei megdöntik a spanyol-francia Bourbonok Szicília-Nápolyi királyságát és a pápai állam javarészét, majd 1870 szept. 20-án Rómát is elfoglalták. Így Itália egységes politikai területté lett. De még mindig voltak az északi határon olaszoktól lakott területek. A világháborút megelőző évtizedekben hallatlan propaganda folyt ezekért a területekért. A nagy háború folyamán az eredetileg szövetséges olasz a Monarchia ellenségévé lett. Ismételt kudarcai után csak a központi hatalmak összeomlása hozta meg neki a diadalt. Vitatkozni lehet arról, hogy hasznos volt-e az olaszokra az ellenünk való háború. Elérték ugyan a Monarchia összeomlását, megszerezték az Alpok olaszlakta területeit (Dél-Tirol, Görz, Gradiska, Triest, Istria), néhány várost (Fiúmét, Zárát) és szigetet, de viszont megnövelték *legveszedelmesebb ellenségüknek*, *a délszlávoknak* erejét és hosszú időre elvesztették a reményt, hogy a Francia-Alpok olasz lakosú részeit, valamint a szemközt fekvő Tuniszt megszerezhessék. Itália területe a háború előtt 287.000 km² volt 36·7 millió lakossal,

ma pedig *310.000 km² területe van és 39 millió lakosa.* Gyarmatokat csak újabban szerzett, azért már csak kevésbbé értékes területekhez tudott hozzájutni. Területre nézve gyarmatbirtoka igen tekintélyes: 2 millió km², de lakossága mindössze 1·9 millió.

1. *Ázsiában* van *Rhodosz* és több más sziget *(Dodekanezos)*	2.600 km²	100 e. l.
2. *Afrikában:*		
Libia	1,500.000 km²	775 e. l.
Eritrea	120.000 km²	400 e. l.
Szomali-föld	360.000 km²	450 e. l.
Juba-föld	90.000 km²	180 e. l.

Az Olasz-Alpok.

Itália legészakibb táját az Alpok belső, a Pó-alföldre ereszkedő hegyláncai alkotják. A határ csaknem mindenütt a vízválasztót követi, ezért Észak-Itáliának minden jelentősebb folyója (a Ticino kivételével) olasz földön ered és olasz földön ömlik a tengerbe. Az Olasz-Alpok szélessége 40—120 km között van. A francia határon a hegyvidék általában keskenyebb, mint a svájci és az osztrák részen. Ennek okát a *csapadék eloszlásában* találjuk. Az olasz-francia határon a francia oldal esősebb mint az olasz, azért ott a folyók erősebben visszavágták magukat. A határul szolgáló vízválasztó tehát sokkal közelebb esik a Pó-alföldhöz, mint a Rhône alföldjéhez. Svájc és Ausztria határán ennek ellenkezője áll, ezért itt az olasz folyók (Dora-Baltea, Ticino, Adige) nyúlnak be erősen a hegyvidékbe. Az Alpok hegyvidéke Itália felől sokkal meredekebben emelkedik ki, mint a Rhône vagy Duna felől. Azért itt olyan terjedelmes fennsíkokat, mint a Svájci-fennsík, vagy a Sváb—Bajor-fennsík nem találunk.

Az Olasz-Alpok vidéke igen régi kultúrvidék. Az Alpok egyéb részeit még pásztorkodó, félvad törzsek lakták, amikor itt már a római kultúra nyomaival találkozunk. Az is igaz viszont, hogy az Alpoknak ez a része legkedvezőbb az emberre. Délnek nyíló, meleg éghajlatú völgyeiben nemcsak a mi termelt növényeink, hanem még a földközi-tengeri növények is díszlenek (szőlő, gesztenye, olajfa, sőt egyes helyeken a különböző déli gyümölcsfélék is adnak termést).

A korán meghonosodott római kultúra természetesen igen nagy átalakítást végzett az Olasz-Alpok tájképén. A római hódítás előtt hatalmas rengetegek borították a Déli-Alpokat. Még a császárkor elején is megcsodálták az erdőtlen Dél-Itáliából származó római geográfusok ezeket az erdőket. Egy-két század alatt azonban erősen megfogytak az erdők. A császárkor első századaiban ugyanis egymásután fejlődtek ki a Pó-alföld népes városai, amelyeknek építése tömérdek fát emésztett fel. Sőt még a római és a délitáliai városok építkezéseinél is fontos szerepe volt a folyókon leúsztatott és hajón szállított fának. Nagy pusztítást tettek az alpi erdőkben még a szénégetők, kátrányfőzők és a fáklyakészítők. Volt azonban a római gyarmatosításnak jobb következménye is. A völgyekben és a lejtős hegyoldalakon földmívelő gyarmatosok telepedtek le, akik *új növényeket* honosítottak itt meg. Ekkor kezdődik a Déli-Alpok völgyeiben a *szőlőkultúra*, amely ma is egyik legfontosabb ága az alpi olasz gazdasági életnek. Más nemes gyümölcsök is ekkor honosodtak meg (gesztenye, alma, cseresznye stb.). A terjedelmes hegyi legelőkön nagy *állattenyésztés* volt.[1] A téli-nyári legelőváltoztatás már a római korban is szokásos volt. A tejtermékek közül legkiválóbb volt

[1] P. Gauss: Die Brescianer Voralpen. Geogr. Zeitschr. 1928. 143—44. ll.

a sajt, amelyet Rómában igen kedveltek. Ugyanekkor honosult meg legalább is részben az a mediterráneus délszaki növényzet, amely a nagy olasz tavak (Maggiore, Como, Garda) környékét olyan elragadóvá teszi. A gazdag rómaiak villákat, nyári lakokat építettek ide. A luxus és a pénz mindig megtalálta a kényelmet és gyönyörűséget. A gazdasági élet lényegében ma is ugyanaz, mint ezelőtt 2000 évvel: szőlő-, gyümölcstermelés, hegyi pásztorkodás és kevés földmívelés. Új azonban a *selyemhernyótenyésztés*, amelyet a *középkorban* honosítottak meg és amely ma különösen az Adige meleg völgyében van nagyon elterjedve. Egészen újak azok a *vízművek*, amelyek a nagy esésű hegyi folyók erejét alakítják át villamossággá.

A kevés termőföld miatt a lakosság ritka: átlag 40-re tehető a népsűrűség. A világháború előtt csaknem tisztán olasz lakossága volt az Olasz-Alpok területének, a háborús szerzeményekkel azonban körül-belül 250 ezer német és 450 ezer horvát-szlovén alattvaló került itt Itáliához. Ez a ¾ milliót kitevő nemzetiség eltörpül ugyan a 38·5 millió olasz mellett, mégis igen sok gondot okoz az olasz kormánynak, mert mindkettő fajrokonai szomszédságában él. A legnépesebb városok szintén az újonnan szerzett területeken vannak. Ilyenek *Dél-Tirolban* (Trentino) *Bozen* és *Meran*, délebbre pedig *Trient* (Trento 35 e. l.). A karsztos Juli-Alpok vidékén van *Idria*, *Görz* és *Adelsberg* híres cseppkőbarlangjával. Az *Isztriai-félsziget* tövében épült *Trieszt* (Trieste 240 e. l.), az Adriai-tenger legfontosabb kikötője. Az olasz uralom alatt azonban sokat vesztett jelentőségéből épenúgy, mint hazánk hajdani szép kikötője, *Fiúme*, a «magyar korona gyöngye» (50 e. l.). Az Isztria-félsziget végén van *Pola* (50 e. l.), nagy hadi kikötő, amely helyzete miatt legjobb oltalmazója az Adria északi kikötőinek.

A Pó-alföld.

A *Pó-alföld* vagy *Lombardia* az Alpok és az Apenninek között foglal helyet. Az alföld keletkezése összefüggésben van az Alpok kialakulásával. Területe az Alpok felemelkedésekor lesüllyedt s elborította a tenger. A mélyen benyúló tengeröblöt a tenger, majd a jégkorszakban a szomszédos hegyekről lenyúló gleccserek és lerohanó folyók hordalékukkal teljesen feltöltötték. Folyói közül azok, amelyek nem folynak tavakon keresztül, még ma is rengeteg törmeléket hordanak. A hordalékkal feltöltik medrüket és torkolatuknál a tengert. Az északkeleti irányú tengeráram a könnyű hordalékból (homok) zátonyokat épít a part előtt, a szél pedig buckákba halmozza össze a száraz homokot. E buckasorokon (lidókon) belül az átcsapott, vagy ott rekedt tengervízből keletkezett tavak és mocsarak a *lagunák*. A szárazföld évről-évre előbbre nyomul a tenger rovására. A Pó torkolata pl. jelenleg 70 métert halad előre évenkint. A nagyarányú feltöltődést igen világosan mutatja néhány római kikötő sorsa, amelyek most jó távol vannak a tengertől (Ravenna, Adria 22 km-re). Ha a feltöltődés hasonló arányban folyik tovább is, a Pó torkolata ezer év mulva eléri Isztria-félszigetet. A Trieszti-öböl akkor beltó lesz.

A Pó-alföld felszíne meglehetősen *változatos*. Az Alpok lábánál magasan felemelkedő *dombos vidék* van, mert itt halmozódott fel a gleccserek és folyók *nehezebb* törmeléke. Kisebb-nagyobb kiemelkedések másutt is találhatók a Pó-alföldön. Az alföld *legmélyebb részét* a *Pó foglalja el*, mely bővizű mellékfolyókat kap az Alpokból, milyenek a Tanaro, Dora Baltea, Ticino, Adda. Az alföld északkeleti részét az Adige, Brenta, Piave és Isonzó öntözi. A folyók az iszappal medrüket annyira feltöltötték, hogy a síkságon magas gátakkal kell kiöntésüket megakadályozni. A Pó gátjai néhol 10 méternél is magasabbak,

s medre magasabban van, mint a környező vidék. A természettől gazdag vízhálózatot még sűrűbbé teszi a sok kisebb-nagyobb csatorna, amelyek az egyes folyókat összekötik. A csatornák részint közlekedésre, részint öntözésre szolgálnak. Csatornaépítésben és egyéb vizi munkálatokban az olaszok a világ első mesterei. Csak a hollandok viziépítése mérhető össze az olaszokéval.

A Pó-alföld *éghajlata kontinentális:* nyara igen meleg, mert az Alpok megvédik a hűvös északi szelektől. A tél rövid, de néha megfekszi a hideg levegő s ilyenkor elég szigorú. Csapadéka 500—600 mm, tehát annyi, mint a Nagyalföldé. A csapadékhiány épenolyan veszedelmes volna itt is a termelésre, mint a mi Alföldünkön, ha az igen fejlett öntözős gazdálkodás nem pótolná a csapadékhiányt.

A talaj általában *termékeny* és a hegységek lábától a Póig *három zónát* alkot. A hegységek lábánál a *durvább* és *nehezebb törmelékek* halmozódtak fel agyaggal fedve, beljebb könnyebb súlyú agyagos homok alkotja a talajt, a Pó mentén pedig a legfinomabb iszap rakódott le. A termékeny talajú és általában kedvező éghajlatú vidéken Földünk egyik legfejlettebb mezőgazdasági kultúrája virágzik. Az alföld egyes részei *kertekhez hasonlók*, párhuzamosan haladó gesztenye-, szil-, eperfa és nyárfa sorok választják el egymástól a szántóföldeket, amelyeken búzát, kukoricát termelnek. A fák között szőlőtőkék állnak a fákra felkúszó száraikkal. A *meleg éghajlat* és a *termékeny föld* lehetővé teszi a lakosságnak, hogy *ugyanazon* a földön *gabonát*, *gyümölcsöt*, *szőlőt* termeljen és *tűzifáját* is biztosítsa. A Pó mellékén a Dora Baltea torkolatától a tengerig virágzó *rizstermelés* van, mert ez a terület a Pó magasan haladó medréből könnyen és bőven elárasztható vízzel. A gabonaféléken kívül nagyban termelik a *zöldség-főzelék*féléket, *cukorrépát* és a *kendert*. Az alföld szélein emelkedő dombvidékeket

terraszszerűen művelik. Itt a gyümölcs- és szőlőtermelés a fő. A Pó-alföldön igen fejlett az állattenyésztés, amelyet az *öntözött rétek* mozdítanak elő. A fű az öntözött, nedves talajban a nagy meleg miatt nagyon gyorsan fejlődik: évenkint 9—10-szer kaszálható (nálunk egyszer-kétszer). A virágzó mezőgazdaság ellenére is a *lakosság szegény*, mert a legtöbb csak *bérlő*. Jövedelmének java részét elviszi a bérlet, az adó és a csatornadíj.

A mezőgazdaság mellett az *ipar* is virágzó. A szén ugyan teljesen hiányzik, de gyors és bővizű folyói nagy hajtó erőt képviselnek. E mellett természetesen külföldi (angol, német) szenet is használnak. Legfejlettebb a fonó-szövő ipar, amelynek anyagát a virágzó kendertermelés és selyemhernyó-tenyésztés szolgáltatja. Sok munkást foglalkoztat a vas- és fémipar is. *Mind mezőgazdasági, mind ipari szempontból a Pó-alföld Itália legértékesebb része.*

A fejlett gazdasági élet miatt a Pó-alföldön a *lakosság sűrű:* egy km²-re 130 ember esik. Számos nagy és gazdag városa van. A legnagyobb *Milánó* (837.000 l.). Az alföld legtermékenyebb részén s a Svájci-Alpokból vezető utak találkozó pontjánál fekszik. Itáliának *legnépesebb települése* és *első gyárvárosa.* Különösen fejlett a fonó-szövő és a fémipara. *Bergamo*, *Brescia* és *Verona* népes, virágzó városok. Erődjeik az Alpok átjáróit őrzik. A nyugati részen van *Torino* (500.000 l.), nagy *fonó-szövő*, fém- és *porcellániparral.* A déli részen van *Bologna* (211.000 l.) Európa legrégibb egyetemével. Az Adria mellett szigeteken és cölöpökön épült *Velence* (122.000 l.). Hajdan az «Adria királynéja» s Európa első kereskedő városa volt. Kereskedelme Amerika felfedezésével lehanyatlott. Pompás márványpalotái, templomai, műgyüjteményei régi nagyságát hirdetik. Újabban ipara fejlődik, amely különösen finomságával tűnik ki (üveg-, tükör-, mozaik- és ékszeripar). Kikötője erősen homokosodik. Tengeri

kereskedelemben erős versenytársa *Trieszt*, melynek kikötője jobb és vonzási területe is nagyobb.

A Riviera.

Észak-Itália területéből klímája, növényzete és egyéb természeti tulajdonságai miatt kiválik az a keskeny partszegély, amely az *Apenninek lába és a Genovai-öböl között* terül el. Tulajdonképen partszegélyről csak ittott lehet szó, mert a hegyláncok szinte közvetlenül a tengerből emelkednek ki. Ez a vidék épen az Apenninhegység védelmének köszöni sok kíváló sajátságát.

A partvidék felett emelkedő hegyláncok a hűvös északi szeleket arra kényszerítik, hogy felkapaszkodjanak gerincükre, ahonnan mint meleg föhn-szelek szállnak le a partvidékre. Védett helyzete miatt a *telet nem ismeri*. A Pó-alföldön gyakran süllyed télen 0° alá a hőmérséklet, ami itt igen ritka eset. «Már februárban virágoznak a barack- és mandulafák, márciusban földi eper van a kertekben ; a rózsák, kaméliák egész éven át virágoznak». Termőföld alig van, hiszen a vasút is hol alagúttal fúrja át a hegyeket, hol a tenger fölé épített hidakon, viaduktokon halad. A kedvező fekvésű mélyedésekben, terraszokon kis foltokban előforduló termőtalajt mindenütt virágos, gyümölcsös, veteményes kertek foglalják el, amelyeken valóságos szubtrópusi növényzet virul. A pálmák, fügefák, eukaliptusok, myrtusok és narancs-, citromfák zöldjében meghúzódó fehér villák úgy tűnnek fel a barnás szürke sziklás hegyoldalon, mint zöldelő oázis a sivatagban. A vidék egyik vonzó tulajdonságát épen ez a kontraszt adja. Ez a meleg éghajlatú, védett helyzetű tengerpart az *olasz Riviera*. Téli időben épenolyan népes ez is, mint a szomszédos francia Riviera. A közepén fekvő *Genova* két részre osztja : Genova és a francia határ között van a *Riviera di Ponente* (Nyugati R.) Genova és Spezia között, a kissé egyhangúbb *Riviera di Levante*

(Keleti Riv.). Városai között első helyen áll *Genova* (Genua 300.000 l.), Itália *legforgalmasabb kikötője* és *legnagyobb kereskedő városa*. Gyáripara szintén igen fejlett. Üdülő helyei közül leghíresebbek *San Remo*, *Imperia*, *Savona*. Keleten *Spezia* fekszik. Erős hadi kikötő hajógyárakkal.

Közép-Olaszország.

Közép-Olaszország a Pó-alföldtől Róma-Manfredoniaiöböl vonaláig terjed. Felszínének legnagyobb részét az *Apennin-hegység* láncai borítják. Az Apennin-hegység a Genuai-öbölnél kezdődik, hol közvetlenül a tengerparton vonul. Majd délkeleti irányban átcsap az Adriaitenger mellékére és ott keskeny pásztát hagyva, először déli, majd délnyugati irányban halad. Első tagjai a Liguriai- és Etruszk-Apenninek, amelyek meglehetősen kopárok s csak alacsonyabb részeiket borítják píniacsoportozatok, gesztenye- és olajfaligetek. A Metaurónál a Római-Apenninek kezdődnek, melyek az *Abruzzókban* folytatódnak. Az egész hegyvonulatnak ezek a legmagasabb részei. Itt emelkedik a Gran Sasso hegytömegből a Monte Corno közel 3000 méterig. Az Abruzzók a legszaggatottabb, legvadabb és legerdősebb tagjai az Apennineknek.

Mivel Közép-Itáliában az Apenninek közel haladnak az Adriához, azért az Adria mellett a partvidék csak keskeny (1—10 km) homokos pászta. Nincs is jelentékenyebb kikötője *Anconán* kívül. A Tirrén-tengerpart melléke azonban nagyon változatos. Parti síkságok, medencék váltakoznak terjedelmes dombvidékekkel. Legnagyobb medence északon a *Firenzei-medence* az Arno folyó mellett, délen a *Római-medence* a *Tiberis* két oldalán. A többi rész hullámos dombvidék. A partvonal nem egyenes irányú, hanem kisebb-nagyobb ívelésekkel nyomul a szárazföldbe. Számos jó kikötő hely kínálkozik

tehát. És mégis Livernótól Nápolyig Civitavecchián kívül egyetlen nagyobb kikötő sincs. Ennek oka a partvidék elmocsarasodásában van. Az etruszkok idejében ez a vidék sűrű népességű, művelt terület volt. A pusztulás a római hódítással kezdődött, amikor az etruszk városokat tövig felforgatták. Még végzetesebb volt Hannibál pusztítása, amikor nagy területek néptelenek lettek. Később újból benépesült, de akkor az erdőirtás miatt elvadult folyók mocsarasítottak el nagy vidékeket. A középkorban a vidék elvadulása tovább folytatódott. A népesség ugyanis a kalózok elől a biztosabb hegyvidékbe menekült. A síksági és partvidéki települések teljesen elpusztultak. Az erdőtlen Apenninekről lerohanó folyók elmocsarasították, elárasztották az elhagyott vidéket. A forró nyárban kiszáradó mocsarak a mláriát terjesztő anopheles szúnyogok tenyésztelepei lettek. A *malária folytonos veszedelme minden állandó életet megakadályoz* itt a meleg időben. Ezek a *marremáknak* nevezett, mocsaras vidékek csak ősszel, a vetés idején és a nyár elején, aratáskor népesek. De a munkások közül nem egy mláriával tér vissza lakóhelyére. Télen nincs szúnyog, ilyenkor nincs malária fertőzés sem. Ekkor megnépesül a fűves, mocsaras terület a hegyvidékről lehajtott gulyákkal, nyájakkal. Az újabb időben az olaszok nagy munkával igyekeznek ismét visszaszerezni azt a termékeny vidéket. Szabályozzák a rakoncátlan hegyi folyókat, lecsapolják a mocsarakat. Kitartó munkájukkal már sikerült többezer km² területet visszahódítani.

Közép-Olaszországban *más a gazdálkodás*, mint Lombardiában. Az Apenninek erdőtlen hegyvidéke csak állattenyésztésre alkalmas. A dombos vidéken azonban igen szép *fás-kultúra* virágzik: füge-, gesztenye-, olajbogyó- és bortermelés. A meszes talaj és a nyári meleg ezeknek felel meg legjobban.

Az Arnovölgyében, hol öntözni lehet a földeket, igen

elterjedt a *rizstermelés*. A maremmák szárazabb részein pedig sok búzát és kukoricát termelnek. Ezeken kívül mindenütt termelnek igen kiterjedten zöldség- és főzelékféléket. Ezek a növények Itáliában sokkal fontosabbak, mint nálunk, mert sok vidéken gesztenye, olajbogyó mellett a zöldségfélék teszik a szegényebb lakosság főtáplálékát.

A népesség a fejletlen gazdasági élet miatt *jóval ritkább*, mint a Pó-alföldön s *nagy városa* is *kevés* van. Az Arno mellett van *Pisa*. A középkorban forgalmas kikötőváros volt. Azóta azonban az Arno annyi hordalékot rakott le torkolata előtt a tengerbe, hogy Pisa 11 km-re van a tengertől. A szépen művelt Arno-völgy gazdasági és művelődési középpontja Firenze (Florenc 254 ezer l.). Igen kíváló a *selyem-* és *bársonyszövő* ipara. Környékén mint házi ipar virágzik a szalmafonás. Északra van *Carrara* nagyhírű márványbányákkal.

A Tiberis mellett van *Róma*, az «örök város». Kétezerötszáz esztendő óta egyik vagy másik szempontból folyton középpontja a világnak. Először a hatalmas Római birodalomnak volt középpontja, majd közel 2000 év óta a kereszténységnek. Történelme és történelmi emlékei rendkívül változatosak. Az európai emberiség történelmének úgyszólván minden kora hagyott, állított itt emléket. A Capitolium, a diadalívek, a hatalmas vízvezetékek (aquaeductus-ok), fürdők romjai a római világuralomra emlékeztetnek bennünket. A földalatti katakombák a 300 évig tartó keresztényüldözésnek emlékei. A Tiberis melletti Angyalvár, amely ókori eredetű ugyan (Hadrianus császár mauzoleuma), de sokkal inkább a középkori pápák világi uralmát juttatja eszünkbe. A Tiberis jobbpartján áll a gyönyörű *Szent Péter-templom*, amelynél nagyobb keresztény szentély nincs a világon. Mellette a *Vatikán*, a kereszténység főpásztorának palotája. Gyűjteményei, múzeumai felbecsülhetetlen értékeket rejte-

nek magukban. Róma ma egyúttal Itáliának is fővárosa. Lakossága 700.000 körül van, tehát Milánó és Nápoly népesebb nála, mert ezeknek ipari és kereskedelmi szempontból sokkal jobb helyzetük van.[1] Az olasz királyság és a pápaság között az 1929. esztendő első felében történt kiegyezés értelmében bizonyos értelemben újra éled az *Egyházi Állam* (Citta del Vaticano), amely Rómának a Tiberis jobbpartján fekvő részén fekszik a Vatikán körül.

Dél-Olaszország.

Dél-Olaszország Róma-Manfredoniai-öböl vonalától délre terül el. Területének jó részét a *Nápolyi- és a Kalabriai-Apenninek* borítják. Az Apenninek délen újra a *nyugati* partokhoz közelednek. Ezért keleten nagyobb síkság keletkezett: *Apulia*, melyből csak egy vízben szegény, meszes fennsík emelkedik 300 méterre. Nyugaton nincs ilyen terjedelmes lapály. Csak Nápoly környékén terjeszkedik nagyobb sík és dombos vidék: *Campania*, melyet nagy termékenysége miatt «*boldog*» *Campaniának* (Campania felicenek) neveznek.

Dél-Olaszország *éghajlata* teljesen földközi-tengeri. Tele esős és enyhe, nyara ellenben forró és száraz. Talaja nyugaton termékeny, keleten Apuliában terméketlen. Dél-Olaszországot, mint elhanyagolt, rosszul művelt területet szokták emlegetni. Ez a felfogás azonban teljesen helytelen. Igaz, hogy a déli olasz nem olyan szorgalmas, mint az északi; azt sem lehet tagadni, hogy Dél-Itáliában sokszor lehet látni elhanyagolt, félsivataghoz hasonló területeket, de azért általában véve Dél-Itália is jól, sőt egyes vidékei igen jól művelt területek. Itt

[1] Újabban Róma lakossága igen erősen növekszik. A Riv. Geogr. It. 1927. 256. l.) szerint 1927 első hat hónapjában 52.000 lélekkel növekedett az örök város népessége. Ebből 48.000 bevándorló volt. Róma lakosságát 1927 júl. 863 ezerre számították.

azonban a mezőgazdaság már egészen más jellegű, mint Lombardiában. A mezőgazdaság legfontosabb ága nem a gabonatermelés, mint a Pó-alföldön, hanem a *fás-kultúra*. Legelterjedtebb a *szőlő és az olajbogyó termelése*, mert ezek szeretik a meleget és bírják a szárazságot. Nagyarányú a *déli gyümölcs*termelés is. Ebből nagy kivitel van.

Különösen kiválik *Campania* mezőgazdasága, ahol fasorokkal, szőlőtőkkel körülültetett búza-, kukoricaföldek, gyümölcsösök, zöldség-főzelékes kertek váltják fel egymást. Öntözéssel a konyhavetemények 2—3 termést is adnak. *Apulia* területe szegény vidék. A sovány, nyáron lesülő, fátlan, gyepes vidékein, steppéin csak juhászat folyik. Ahol azonban öntözésre bőven van víz, ott Apulia is termékeny. *Bari környéke pl. csupa veteményes kert.* Sok korai főzelékfélét szállít Közép-Európába. Egész Dél-Itáliában elterjedt az eperfával kapcsolatos selyemhernyótenyésztés.

Bár Dél-Olaszországnak egyes részei nem termékenyek s a déli olasz korántsem olyan szorgalmas, mint a lombardiai, a *népesség mégis sűrű* (110, sőt Campaniában 200 körül). Ez csak a déli olasz roppant kicsi igényei mellett érthető. Legnagyobb települése *Nápoly*, Olaszország egyik legnépesebb városa (780.000 l.). A világ legszebb fekvésű városának mondják: a tiszta kék vizű Nápolyiöböl mellett hátterében a füstölgő Vezúvval. Kereskedelemben csak Genova múlja felül. Vászon-, gyapot- és selyemipara virágzó. Egyéb kikötő városok: *Reggio*, *Tarantó* és *Brindisi*. Ez utóbbi különösen a Szuezi-csatorna megnyítása után kezdett fejlődni mint fontos megálló és kiindulási pont. Az Egyiptomba és Indiába igyekvő angolok a peninsularis expresszel idáig szárazföldön utaznak és csak itt szállnak hajóra. Így időt nyernek és elkerülik az unalmas tengeri utat Angliától Brindisiig.

Az olasz szigetek.

Az Apennin-félszigetet nyugatról három nagy és több kisebb sziget környezi. **Szicília** nagysága 25.000 km². Területének nagy része hegy- és dombvidék. Csak a déli és a keleti partvidék egyes részei lapályosak. A sziget földje nagyon termékeny. Az ókorban Róma gabonaraktára volt. A rossz gazdálkodási viszonyok miatt gabonatermelése ma fejletlen. Sokkal jelentősebb a *szőlő-*, *olajbogyó-* és a *déli gyümölcs*termelés. Az olasz déli gyümölcstermelés javarészét Szicília szolgáltatja. Bányatermékei közül a *kén* a legfontosabb, melyet különösen Girgenti körül bányásznak nagy mennyiségben. Nagy ipara csak a városokban van (főként selyem- és gyapotipar). Népessége igen sűrű (140 egy □ km-re). Legnagyobb városai a tengerparton vannak: *Catania*, *Messina*, *Palermo* (400.000 l.). Ezek bonyolítják le a sziget kereskedelmét és idegen forgalmát.

Szárdinia valamivel kisebb Szicíliánál (24.000 □ km), de közel sem olyan értékes. Nyugati része lapályos és mocsaras, a többi tetemes magasságú hegyvidék. Földje nem olyan termékeny, mint Szicíliáé. Népessége is ritkább. Legnagyobb települése *Cagliári*.[1] *Elba* sokkal kisebb az előbbieknél, de vasbányái miatt fontos.

[1] 1924-ben elkészült a győzelmes Itália egyik leghatalmasabb munkája, a Tirso folyó duzzasztó gátja, amely 444 millió köbméter vizet tárol és így legnagyobb egész Európában. A felduzzasztott víz 22 km² területet foglal el, 70 km-es kerülettel. A duzzasztó gát fala 41.5 méter magas. Építése 4 évig tartott és 85 millió lírába került. A hatalmas gát építéséhez 163.000 m³ tégla, kő és beton és 370.000 q cement volt szükséges. A mű elsősorban az öntözést szolgálja. A felduzzasztott vízzel kb. 300 km² területet lehet öntözni. De e mellett annyi energiát is termel, hogy bőven ellátja a nagy sziget ipari üzemeit. Építés alatt van egy kisebb, de szintén igen jelentős duzzasztó mű a Coghina folyón is. (Geogr. Zeitschr. 1924. 213. l.)

Népesség és gazdasági élet.

Itália *310 ezer km² területén 39 millió ember* él, egy km²-re 125 lélek esik. Ez olyan nagy *népsűrűség*, mint aminő a fejlett iparú Németországban van. A népesség eloszlása természetesen itt sem egyenletes. Legsűrűbben lakott részei: Liguria a Genovai-öböl mentén (248), Campania (220), Lombardia (211), Szicília (161), Venezia (161). Legritkább lakossága van Szardiniának (36) és Trentinonak (Dél-Tirol). Mivel Olaszország népe ma még túlnyomóan mezőgazdaságból él, azért a lakosság már elérte azt a maximális számot, amely földjén a *jelenlegi* viszonyok mellett megélhet. A fölös népesség máshol iparkodik elhelyezkedést szerezni. A nagy népsűrűség magyarázza a nagyarányú olasz *kivándorlást*, amely főképen Argentína és Brazília felé irányul. A kivándorlók száma 160 ezer körül van évenkint. Több százezerre megy az olasz szezonmunkások száma is, akik bizonyos mezei munkára vándorolnak a szomszéd országokba, elsősorban Franciaországba. Ezek közé soroljuk a vasútépítésekre és vízmunkálatokra vándorló olaszokat is.

Az olasz *nép és nyelv* igen sok népcsalád (latin, etruszk, szamnita, görög, kelta, germán) keveredése folytán jött létre. Az életerős latin faj azonban mindezt magába tudta olvasztani. Ma Itália lakossága 98%-ig egységes, mert nemzetiségei együtt sem tesznek ki többet 2%-nál. A vallásban még nagyobb az egység, mert mintegy 120 ezer protestánst és 35 ezer izraelität leszámítva az egész lakosság *katholikus*.

A gazdasági élet új, modern alapokra helyezése már a háború előtt megkezdődött, de különösen nagy lendületet vett az utóbbi években. Olaszország népességének nagyobb része mezőgazdasággal foglalkozik ugyan, de azért Itália közel sem olyan egyoldalú agrárország, mint hazánk, vagy Kelet-Európa és a Balkán országai. Fej-

lett gyáripara és kereskedelme miatt középső helyet foglal el az ipari és mezőgazdasági jellegű államok között. Itália főterményei a *búza* és a *kukorica*. 1924-ben búzából 61, kukoricából 23 millió q termett. A többi gabonaféléből együtt sem termett több 10 millió q-nál. A sűrű lakosság számára a gabona nem elégséges, bár a kukorica is főként emberi táplálékul szolgál, azért búzából bevitelre szorul (kb. 12 millió q).

Jelentőség tekintetében a gabonafélékkel versenyez a *fa-kultúra*, amely az itáliai mezőgazdaság egyik jellemző vonása. Első helyen áll a *szőlőmívelés*, amely akkora területet foglal el, mint a Dunántúl. Leghíresebb borait *Toscanában*, *Nápoly vidékén* (Lacrimae Christi) és *Szicíliában* szüreteli. A bor mennyisége nagyon ingadozik, de erősen küzd Franciaországgal az elsőségért (1924-ben Franciaország 57, Itália 54 millió hl-t termelt). A szőlő után az *olajfa* következik, amelynek gyümölcséből préselt faolaj pótolja a zsírt. Az olajfát egész Itáliában termelik, kivéve az alacsony vízenyős vidékeket. Mindenütt termelnek ezenkívül *gesztenyét*, *fügét*, mert mindkettő valóságos gabonapótló gyümölcs. *Dél-Itáliában* a *narancs* és *citrom* ültetvények foglalják el az első helyet. Szicíliában, Calabriában, Campaniában valóságos narancs- és citromerdők vannak, de Közép- sőt Észak-Itáliában is díszlenek. Dél-Itáliában a nagy nyári szárazság miatt öntözni kell a narancs- és citromültetvényeket, de ezáltal viszont óriási jövedelmet hoznak. Mindenütt termelnek még Olaszországban zöldségfélét, hüvelyeseket, mert ezekből igen nagy a fogyasztás. *Rizst* ellenben csak a Pó mellett és kisebb mértékben Dél-Itália egyes részein termelnek. A bor, déli gyümölcs és a korai (márciusi) zöldség-fűzelék félék évenkint nagy összegeket visznek Itália népének.

Az *ipar* nagyarányú kifejlődését akadályozza, hogy alig van említésreméltó vas- és szénbányája. Ezt a két

nyersanyagot tehát külföldről kénytelen hozatni. Újabban a *vizi erők* fokozott kihasználása azonban nagyot lendített az iparon.[1] Legfejlettebb a nagy selyemhernyó terjesztésen alapuló *selyemipar* és a *fonó-szövő* iparnak más ágai (*gyapot*, *gyapjú* szövés). A gépgyártás (elektromos gépek) és az automobilipar szintén erős virágzásnak indult. Mindkettő olyan gyáripar, amely finom munkát végez, de kevés nyersanyagot fogyaszt. A háború után Itália gyáripara annyira fellendült, hogy ipari termékekből nagy kivitele van. 1925-ben Itália külkereskedelmének főbb tételei a következők voltak:

Bevitel.

Búza	750	millió P
Gyapot	650	« «
Szén és fa	500	« «
Fagyasztott hús	100	« «
Réz és vas	170	« «

Kivitel.

Gyapot, szövet	450	millió P
Nyersselyem	450	« «
Déli gyümölcs és bor...	160	« «
Automobil...	130	« «
Egyéb szövöttárú	180	« «
Sajt, kender, rizs	260	« «

Itália külkereskedelmében tehát az ipari nyersanyagok bevitele és a kész ipari termékek kivitele igen jelentős helyet foglal. Ezzel szemben nálunk a behozatalnak több mint fele *kész* iparcikk, míg a kivitelben csak 10% körüli értéket érnek el.

[1] Itália összes vizi energiáját 7 millió lóerőre becsülik. Ennek $^1/_5$ van kihasználva. Tehát még hatalmas energiakészlete van Itáliának. Leggazdagabbak vizi erőkben Lombardia, az Olasz-Alpok és Szárdinia.

Ibériai-félsziget.

Ibéria Európának *legjobban elkülönült* félszigete. A kontinens törzsétől a nehezen járható Pirenéusok zárják el. A félsziget itt legkeskenyebb és nyugat felé egyre jobban kiszélesedik. Mivel a félsziget túlnyomó részét Spanyolország foglalja el, azért *Spanyol-félszigetnek*, vagy régi latin néven Hispaniának is nevezik.

Északról és nyugatról az Atlanti-óceán, délről a Földközi-tenger mossa partjait. Az *Atlanti-óceán* melletti fekvésének csak a XV—XVI. században vette először hasznát, mikor a spanyol expedíciók Közép- és Dél-Amerikát felfedezték, majd gyarmatosították. Ekkor kitűnő fekvése következtében hajózása és kereskedelme nagyon fellendült. Később, amikor Európa gazdasági súlypontja Észak- és Közép-Európára helyeződött át, ezt a jelentőségét elvesztette gazdasági viszonyainak elmaradottsága, a gyarmatosítással járó elnéptelenedés és sok háborúja miatt. Hasonlóképen nagy hatással volt rá a *Földközi-tenger melletti* fekvése is, mely Észak-Afrikával hozta közeli viszonyba. A keskeny (14 km) Gibraltári-szoroson át kétszer lepték el földjét afrikai népek (púnok és később a mórok), de viszont az Ibériai-félsziget népe is iparkodott ott lábát megvetni.

Keletkezésére nézve *Európa egyik legrégibb darabja.* A félsziget közepét elfoglaló fennsík *a karbonkorszakban* magas hegyvidék volt, amely később erősen lepusztult és fennsík lett belőle. Sőt egyes részei a tenger színe alá süllyedtek, mely triasz, júra- és krétarétegeivel borította be azokat. Később ezt a fennsíkot nagy törések, vetődések darabolták fel. A vetődések mentén egyes darabok felemelkedtek. Ezáltal hegységek keletkeztek a korábbi fennsík területén. Ilyenek északon az *Asztur-Kántábriai-hegység*, délen a *Sierra Morena*, keleten az *Ibér-hegység.* Ez a három párkány fogja közre a hajdani őshegység

megmaradt darabját, az ú. n. Mezetát. A Mezeta azonban szintén nem egyenletes fennsík, mert csaknem pontosan közepén szintén hatalmas vetődés érte, amely a 2600 métert is elérő *Kasztiliai-választóhegységet* emelte magasra. Nevét a hegység onnan kapta, hogy a Mezeta közepét elfoglaló *Kasztiliai-fennsíkot* két részre választja: Ó-Kasztiliára és Új-Kasztiliára. Egészen más természetű hegységek emelkednek délen és keleten a félsziget határán. A *Sierra Nevada* és a határt jelölő *Pirenéusi-hegység* ugyanis sokkal fiatalabb, mint a már említett hegységek és nem vetődéssel, hanem gyűrődéssel keletkeztek. Keletkezésükre nézve tehát a Kárpátokhoz és az Alpokhoz hasonlítanak. Az újabb eredetű hegységek és a Mezeta párkányai között a gyűrt hegységek kiemelkedésekor kisebb területek lesüllyedtek és tengeröblök lettek. A tenger és a folyók azonban ezeket is feltöltötték. Ma a hajdani lesüllyedt területek helyén két alföld terül el: az Ebro és a Guadalquivir alföldje. Az előbbit Arragoniának, az utóbbit Andaluziának szokták rendesen nevezni.

A nagy félszigeten két ország foglal helyet: Spanyolország és Portugália. Ezekhez csatlakozik még a kis Andorra köztársaság.

Spanyolország.

Spanyolország a félsziget keleti nagyobb részén terül el. *Felszínének* túlnyomó részét *hegyvidékek* alkotják. Terjedelmesebb síkságai csak egyes folyók mentén és a tengerparton vannak.

A *Spanyol-fennsík*, vagy *Mezeta* (= asztal) a félsziget közepét foglalja el. A harmadkorban keletkezett mély hasadásaiban folyók helyezkednek el, melyek keletnyugati irányban folynak: északon a Duero, majd a Tájo és délebbre a Guadiana. A három folyó vízterületét a *Kasztiliai-hegység* választja el egymástól. A kelet-

nyugati irányú hegység főbb tagjai a Sierra Guadarrama, a Sierra Gredos és a Sierra Gata. Nagyobbrészt kopár hegyláncok. A Kasztiliai-hegységtől északra az *Ó-Kasztiliai-*, délre pedig az *Új-Kasztiliai-fennsík terül el.* Ez utóbbinak a Guadiánától délre eső része, a *La Mancha* gyepes, fátlan puszta (steppe).

A Spanyol-fennsík *klímája* a tengerek közelsége ellenére is kontinentális. *Nyáron* igen felmelegszik és ekkor területén alacsony légnyomás (minimum) keletkezik. Ez magához rántja ugyan a tengerek nedves levegőjét, de a csapadék a környező hegyes vidékeken már leesik s így szárazon és melegen érnek területére. Száraz, poros ilyenkor itt minden. A hőmérő néha 40 fokot is elér. *Télen* megfordul a helyzet. A fennsík levegője hamar lehűl és nagy légnyomás (maximum) keletkezik, ahonnan a levegő a tenger felé tör. Ennek következtében a felhőzet csekély, az éjtszakák derültek s ez még csak sietteti a lehűlést. Bár a fennsík közepe Nápollyal van egy szélességen, mégis néha 20 fokos hidegek is előfordulnak. Legkellemesebb az ősz és a tavasz, amikor bőven hull csapadék. Az évi csapadék 400—500 mm között van, tehát kevesebb, mint a Nagyalföldön. A száraz, forró nyár idején itt is, mint Dél-Itáliában pihen a növényzet.

A szárazság és az egyes helyeken terméketlen (sós) talaj ellenére is *a két Kasztiliai-fennsík Spanyolország legfontosabb gabonatermő vidéke.* Az ősszel és kora tavasszal elvetett gabonafélék már júniusban, tehát az igazi forróság megjelenése előtt megérnek, hasonlóképen a szintén nagy mértékben termelt hüvelyes vetemények is. Júliusban minden növény elszárad, vagy nyugszik. Csak az *öntözött részeken* látni egyes zöldelő szigeteket. A csapadékhiánnyal van kapcsolatban az erdőtlenség is. A *La Mancha területe gyepes* és *fátlan.* A gyenge, sovány legelőkön nincs szarvasmarhatenyésztés. Csak a kevesebbel megelégedő juh tartása lehetséges. A fennsíknak ásványi termékei

nincsenek s azért ipara is fejletlen. Csak a kedvező helyzetű városokban van némi gyáripar. A legnagyobb város *Madrid* (721.000 l.), a spanyol királyság fővárosa. Fejlődését régebben az uralkodók jóakaratának, a vasutak megépítése után pedig központi helyzetének köszöni.[1] A Tajo mellett van *Aranjuez* és *Toledo*. Az Ó-Kasztiliai-fennsík középpontja *Valladolid* (74.000 l.). Salamanka régi egyeteméről ismeretes.

Az *északi hegyes vidék* az Atlanti-óceán mellett terjeszkedik. Felületét az *Asztur-Kántábriai*-hegység borítja, mely a Mezeta északi párkánya. Az Asztur-Kántábriai-partvidék magas és szakadozott. Számos jó kikötő helye van. Különösen csipkézett a galiciai partvonal keskeny, de mély beöblösödéseivel. Ezeket a fjordhoz hasonló öblöket a spanyolok *riáknak* nevezik. Az Asztur-Kántábriai-hegyvidék *éghajlata óceáni*. Tele enyhe, nyara nem túlságosan meleg és eső minden évszakban van. A hegységek a bőséges csapadék miatt erdősek, a rétek és legelők mindig üdék és zöldek A gabonatermelésnek azonban útját állja az erősen hegyes természet. Főfoglalkozás az *erdőgazdaság* és az *állattenyésztés*. Bányatermékekben, különösen *vasban* igen gazdag a vidék. A nyersércnek azonban csak egy részét olvasztják itt, mert hiányzik a finomabb kőszén. Nagyobbrészét Anglia s Németország dolgozza fel. Szénbányái csak *Oviedo* mellett virágzanak, másutt költséges az aknázás. Kikötő helyei bőven vannak, de forgalmas kikötő csak néhány van, mert a háttér gazdaságilag még fejletlen. Legfontosabb *Bilbao* (114.000 l.) vasbányákkal és vaskohókkal. Egyéb kikötők : *San Sebastián*, *Santander* és *La Corunna*. A vidéknek gazdag bányatermékei miatt még nagy jövője van.

[1] Spanyolország városairól, műemlékeiről igen érdekes leírásokat ad Bőle Kornél : Spanyol földön című útirajzában. Budapest, 1927. Stephaneum.

Az *Ebro medencéje* csaknem *teljesen zárt terület.* Északról a Kántábriai-hegység, keletről a Pirenéusok szaggatott és kopár láncai, nyugatról az Ibériai-, a tengertől pedig Kataloniai-hegység zárja el. A hegységek között meglehetős *terjedelmes síkság* terjeszkedik, melyet az Ebro foly keresztül. Valamikor a vidék tengeröböl volt. Felületét erősen sós agyag és gipszrétegek alkotják. Az éghajlat is kedvezőtlen, a párkányhegységek ugyanis minden oldalról elfogják az esőt. A medence tehát *állandóan esőhiányban szenved és erdőtlen.* Egyedül az Ibér-hegység déli része kap jelentékeny csapadékot. Ezért itt szép erdők vannak és számos folyó veszi itt eredetét.

A táj mezőgazdasága *a klíma és a talaj kedvezőtlensége miatt szegényes.* A hiányon egyes területeken csatornás öntözéssel iparkodnak segíteni. Ezért épült a *80 km-es Császár-csatorna.* Az öntözött helyeken *virágzó mezőgazdaság folyik.* Itt évenkint 2—3 termést is betakarítanak. Legfontosabb az olajbogyó és a hüvelyes vetemények termelése, melyek a déli félszigetek lakóinak legfőbb táplálékai. Igen jelentékeny továbbá bortermelése is. Az öntözött területek elragadó bőségével szemben áll az *öntözetlen* területek szegénysége. *Fátlan gyep az egész.* A sós talajokat a magasra növő és erős szálú halfa, vagy más néven, eszpartófű borítja. Azonban ez is értékes, mert papírt gyártanak belőle. Igen nagy gazdagsága a vidéknek a csapadékos Ibér-hegység oldalait fedő *paratölgy erdők*, amelyeknek fái a parafát szolgáltatják. A táj ásványokban szegény. Népessége a kedvezőtlen természeti viszonyok miatt ritka és nagyobb települése is kevés van. A medencében csak egy nagy város van, *Zaragoza* (141.000 l.). Sokkal fontosabb ennél a tengerparton fekvő *Barcelona* (695.000 l.), Spanyolország *első iparos és kereskedő városa.* Főképen a gyapjú-, gyapot-, selyem- és vasipar virágzik. Nagyiparát a közeli hegy-

vidék ércgazdasága és tengerparti helyzete lendítette fel. De része van ebben lakosságának is. A *katalánok*, akik Barcelonát és az egész környéket lakják, mozgékonyabbak és vállalkozóbbak, mint Kasztilia konzervatív spanyoljai, akiket nem kis mértékben gyűlölnek. Ezért gyakori itt a forradalmi, elszakadási mozgalom. Bár ebben rendszerint Franciaország keze is benne van. A katalóniai part és hegyvidék Spanyolország legsűrűbben lakott, legiparosabb része.

A spanyol mediterrán vidék. Új-Kasztilia déli peremétől egészen a tengerig magas hegyvidék terül el. Ez azonban egészen más jellegű, mint a Mezeta hegyvidéke. A fennsíkok hiányzanak, csak kisebb-nagyobb bemélyedéseket, medencéket találunk. A terület sokkal fiatalabb, mint a Mezeta karbonkori hegységei, mert ez a harmadkorban keletkezett. Hegységei közül legjelentékenyebb a *Sierra Nevada*, amelynek Mulhacen nevű csúcsa 3500 m körül van. Nevét (nevada = havas) onnan kapta, hogy október—március hónapokban árnyas részeit csillogó hó borítja. Északi részén egy kis gleccser nyúlik le, amely legdélibb fekvésű Európában. A Sierra Neveda és a Mezetához tartozó Sierra Morena között fekvő *Andaluzia* régen tengeröböl volt, melyet tengeri üledékek és a Guadalquivir hordaléka töltöttek fel. A feltöltődés ma is folyik, ezért a part az Andaluziai-síkságnál alacsony, sok helyütt mocsaras.

Délen a Sierra Nevada lábánál néhol egészen a tengerig nyúlnak a hegyláncok, másutt azonban messze elmaradnak és terjedelmes síkságoknak engednek helyet. Némely részen, különösen a védett helyeken, a francia és olasz rivierához hasonló *gyönyörű tájakkal* találkozunk. A klíma teljesen földközi-tengeri: száraz meleg nyár, enyhe esős tél.

A *talaj* Andaluziában és a partvidéken általában termékeny, mert nagyobbrészt folyami iszap borítja a fel-

szint. A hosszú száraz és forró nyár miatt sok a steppe: fátlan, fűves puszta. *Andaluzia* egy része csaknem *afrikai sivatag*, más része *eszpartó-* és *gabonaterület*. A száraz elhagyatott területekhez képest mennyire más képet mutatnak az öntözött vidékek. Már az Ebro völgyében is találkoztunk ilyenekkel, de igazi nagyszerűségükkel csak itt bontakoznak ki. Páratlan mezőgazdasági kultúra folyik e déli hegyvidék folyómenti és dombos területein. Ez a gazdálkodás természetesen kertszerű. Innen e területek elnevezése *huerta*, *vega* (= kert). A *huerta-* vagy *vega-gazdálkodás* csak ott lehetséges, ahol a közelben folyó van. Annak vizét számtalan csatornával rávezetik a földekre s bizonyos időközökben elöntetik azokat. A vízvezetékek (néhol hatalmas gyüjtő medencék is vannak), csatornák fenntartása, építése rengeteg pénzbe kerül, de a jövedelem is nagy és biztos. A vízelosztás szabályozása rendkívül fontos. Ősrégi szigorú törvények vannak a huertákon mindenütt életben, amelyek a legaprólékosabb módon megszabják a felhasználható víz mennyiségét.

Az öntözés segítségével virágzó kultúrtáj keletkezett a Földközi-tenger spanyol partvidékein. Az öntözött vidék (campo regadio) mindenütt élesen elüt az öntözetlentől (campo secano), de ahol lehetséges, még ezen is igen gondosan művelik a földet. Az öntözetlen területek leginkább a dombvidékeken és a hegyoldalakon feküsznek, de sík vidékeken is előfordulnak, ahol nincs elegendő víz. A campo secano legjellemzőbb növénye a szentjánoskenyérfa. Ennek árnyékában tartja déli pihenőjét a spanyol földmívelő. Gyümölcse, amely nálunk elterjedt gyermek csemege, ott takarmányul szolgál. Főként lovaknak és szamaraknak adják. A szentjánoskenyérfán kívül még más, értékesebb gyümölcsféléket is termelnek. Természetesen olyanokat, amelyek bírják a hosszú, meleg és száraz nyarat. Legfontosabbak a szőlő,

olajfa és a füge. Ezek sok vidéken teljesen elborítják a dombos területeket és a hegyoldalakat. Nem ritkábbak a dió-, alma- és cseresznyeligetek sem.

Az alacsonyabb fekvésű öntözött mezőkön, a campo regadiókon még fejlettebb a mezőgazdaság. A kisebb-nagyobb öntöző csatornáktól feldarabolt területen gyönyörű búza-, kukoricaföldek váltakoznak konyhakerti növényekkel beültetett táblácskákkal, amelyekben ugorkát, salátát, dinnyét, babot, lencsét, articsókát, hagymát, paprikát, paradicsomot termelnek. Ezek mellett mindenfelé gyümölcsfaligetek zöldelnek. Gyümölcsfa sorok fogják körül a gabonaföldeket és veteményes kerteket is. Nagyok az adók, sok a csatornadíj, tehát jól ki kell használni minden talpalatnyi földet! A gyümölcsök elsősorban itt is mediterráneus fajták: mandola, gránátalma, narancs, citrom, mandarin; de sűrűn látni a mi gyümölcsféléinket is: sárga- és őszibarackot, almát, körtét, szilvát. Egy hektáron 250—265 narancs, citrom vagy mandarin fát szoktak ültetni. Egy-egy fa 16—17 kg gyümölcsöt ad évenkint, tehát egy ha 4160 kg-ot. Ha csak 40 fillérbe számítunk is egy kg déli gyümölcsöt, egy hektár föld 1600—1700 pengő nyers jövedelmet nyujt évenkint. Sőt biztosan ennél is többet, mert a gyümölcsligetek szabad helyeit mindenütt takarmányfélék foglalják el: fű, lóhere stb., amelyek szintén nagy termést adnak: a fűvet 9—10-szer kaszálják évenkint (nálunk 2—3-szor). Ha ritkább a faültetvény: búzát, kukoricát, kendert és zöldségféléket is ültetnek. A hosszú és meleg nyár lehetővé teszi, hogy ugyanazon területről egy évben két termést takaríthassanak be. Legtöbbször a következő két évi ciklusra beosztott gazdálkodás van elterjedve: kender (március—július), bab (július—október); búza (november—június), kukorica (június—október). Ezután félévig parlagon marad a terület. A szorgalmasan művelt földeken minden termény pompásan díszlik,

de van az öntözős művelésnek egy hátránya is, hogy minden termény erősen víztartalmú. Színre nézve gyönyörűek a spanyol almák, körték, paprikák és hagymák, de ízük a bő víztartalom miatt elmaradnak a száraz nyarú Magyarország hasonló terményei mögött. Kevésbbé is tartósak. Ez a körülmény azonban nem akadálya a délspanyolországi öntözős gazdálkodás további fejlődésének, mert minden terményt gyorsan és jól el tud helyezni. Sokat fogyaszt a száraz klímájú Kasztiliai-fennsík lakossága is, de még több megy külföldre, főként Angliába és Franciaországba.

A legmélyebb és legkönnyebben öntözhető területeken rizstermelés folyik, egyes helyeken pedig cukornádat is termelnek. Mindkét növényt az arabok honosították meg a középkorban. A cukornádtermelés ugyan ma jelentéktelen, de a rizstermelés egyre fejlődik, mert kedvező körülmények között igen jól fizet: 40—100 q is terem egy hektáron. Mivel a rizspalánták kiültetése csak májusban történik, rendesen búzát vetnek előtte. Így tehát ugyanazon területen kétszer aratnak gabonát egy évben: májusban búzát, októberben rizst. Spanyolország évi rizstermelése 2·5 millió q. Ennek háromnegyed része Valencia huertáin terem.[1] A *legnagyobb huerták* Cordoba, *Sevilla*, *Granada*, *Malaga*, *Murcia* és *Valencia* körül vannak. Ez utóbbi 2000 km², tehát nagyobb, mint Moson vármegye (1989 km²).[2] Nincs ehhez fogható földmívelés

[1] J. Sölch: Die Landschaft von Valencia (Geogr. Zeitschr. 1926. 337—359.) nyomán.

[2] A délspanyolországi öntözős földmívelés igen régi időbe nyúlik vissza. Valószínűen még a föniciai gyarmatosok honosították meg. A római uralom alatt már igen fejlett volt. A népvándorlás zavaraiban természetesen itt is felfordulás volt, de a 711 után következő és csaknem 800 évig tartó arab (mór) uralom újból felvirágoztatta. A mórok kiverése után a spanyolok átvették és tovább fejlesztették ezt a gyönyörű mezőgazdasági kultúrát.

egész Európában. A nem öntözhető területeken az olajbogyó-, bor- és a búzatermelés a fő. *Bortermeléséről* különösen *Jerez* és *Malaga* híres. A hegyes vidékek tölgyeseiben a sertéstenyésztés a fő jövedelmi forrás. A legszárazabb vidékeken pedig *halfa*termelés folyik. A *bányatermékek* is emelik a vidék értékét. A *Sierra Morénában ezüst*, *réz*, *ólom* és *ónbányák* vannak. Cordoba mellett *szenet* bányásznak. Itt vannak továbbá *Almadén mellett* Európa leggazdagabb *higanybányái*; a *Sierra Nevadában ólom* és *ezüst* fordul elő. Azonban az ipar a gazdag mezőgazdaság és bányászat ellenére sem virágzó. E vidék ipari nyersanyagait Barcelona dolgozza fel. Annál jelentősebb a kereskedelem, amelynek anyagát a huerták pompás termékei szolgáltatják. A városok lakói úgyszólván mind a kertészetből és a kereskedelemből élnek. Csak Sevillában van nagy dohányfeldolgozás. A vidék nagy városai gazdagok műemlékekben, melyek részben a spanyol világuralom idejéből (XVI—XVII.), részben az ezt megelőző arab (mór) hódoltság korából származnak. Különösen az utóbbiak épületei (a granadai Alhambra) tűnnek fel gyönyörű díszítéseikkel. De későbbi műemlékei is impozánsak (Escorial). Legnagyobb városai *Cordoba* (73.000 l.), *Sevilla*[1] (210.000 l.), *Jerez* (67.000 l.), *Malaga* (137.000 l.), *Granada* (107.000 l.), *Cartagena* (98.000 l.), *Murcia* (210.000 l.), *Valencia* (205.000 l.). Csupa népes és nagy város.

Spanyolország testéből a *Gibraltári-szorosnál* hasonló nevű kis földnyelv nyúlik a tengerbe. Ez a földnyelv egyetlen hatalmas szikla, amely nagy erőddé van átalakítva. A spanyol-osztrák örökösödési háborúban

[1] 1926 óta Sevillát nagy csatorna (Alfonzo XIII. Canal) köti össze a tengerrel, amely erősen megrövidíti a távolságot és olyan nagyméretű, hogy a tengeri hajók egészen Sevilláig juthatnak. A város fejlődésére kétségtelenül igen nagyhatása lesz a csatornának. (*Geogr. Zeitschr.* 1926. 262 .l.)

(1704) a szövetséges angolok megszállták s máig sem adták ki kezükből a fontos helyet, mely uralkodik a Földközi-tenger bejáratán. A Valenciai-öböl előtt elhelyezkedő szigetek : a *Pityuzok* és a *Baleárok* Spanyolországhoz tartoznak.

Lakosság és gazdálkodás.

Ibéria-félszigetnek $^4/_5$-ét Spanyolország foglalja el. *Területe közel 500 ezer km²* (498 e. km²), tehát csak két nála nagyobb területű állam van Európában : Oroszország és Franciaország. *Lakossága* azonban területéhez viszonyítva *kevés: mindössze 21 millió.* A népsűrűség ennek következtében igen alacsony: 42. Igaz, hogy ennél sokkal ritkább lakosságú országok is vannak Európában (Norvégia, Finnország, Svédország), azonban tekintetbe kell venni, hogy ezekkel szemben Spanyolországnak igen nagy szántó- és legeltető területei vannak. Az ország tehát valóban néptelen, üres a középeurópai államokhoz hasonlítva. Ilyen viszonyok mellett feltűnő, hogy a kivándorlás aránylag igen nagy : 90—100 ezerre megy évenkint. Ennek magyarázata nem a túlnépesedésben, hanem csak a rossz gazdasági viszonyokban kereshető. Spanyolország lakossága, bár nagyfokú népkeveredés által jött létre (iberek, kelták, rómaiak, gótok, vandalok, arabok stb.), mégis igen egységes, mert 450.000 baskon és kb. 150 ezer különféle (francia, angol, német, olasz stb.) népen kívül *mind spanyolok* és túlnyomóan (99·8 %-ig) *katholikusok.* Protestáns mindössze hétezer van, izraelita pedig csak négyezer.

Spanyolországnak az újkor elején hatalmas *gyarmatbirtokai* voltak minden világrészben, de különösen Amerikában. Kizsaroló politikája miatt azonban a mult században csaknem mind elvesztette őket. Ma mindössze 350.000 km² gyarmata van 1·5 millió lakossal Afrikában.

Legfontosabbak: *Spanyol-Marokkó*, *Rio de Oro* és a *Kanári-szigetek*.

Spanyolország *gazdasági életét* egyáltalán nem lehet virágzónak mondani. Teljesítményei csaknem minden tekintetben elmaradnak a hasonló természetű államoké mögött. Ezzel nem mondjuk, hogy nincsenek jól kultúrált vidékei, fejlett, virágzó gazdasági ágak, mert ezzel hibát követnénk el. Földjének 38%-a szántóföld, abszolút számban kifejezve 190 ezer km². Ezen a tekintélyes nagyságú területen 1924-ben 43 mill. q búzát, 24 mill. q árpát, 24 mill. q burgonyát termelt. A rozs, zab, kukoricatermés együtt 19 millió q-t tett ki. A trianoni Magyarország ugyanezen terményekből a jelzett évben 65 mill. q, tehát épen *fele* mennyiséget termelt, bár szántóföldje csak *negyedrésze* Spanyolországénak. Spanyolország legfontosabb gabonatermő vidékei *Kasztilia* és *Galicia*. A déli részeken itt is, mint Itáliában a *fás kultúra* uralkodik. Legfontosabb és legelterjedtebb a *bortermelés*, amely harmadik helyen áll a világtermelésben (Franciaország 57, Itália 54, Spanyolország 22 mill. hl.). A szőlővel fontosság dolgában vetekedik az *olajfa*, *narancs*, *citrom*, *füge*, egyszóval a *déli gyümölcstermelés*. Ennek színhelye természetesen Dél-Spanyolország. A spanyol déli gyümölcs Amerikában, Franciaországban és Angliában erős versenytársa az olasznak. Hasonlóképen a déli öntözött vidékeken rendkívül sok konyhakerti növényt is termelnek. Hagyma- és paprikatermése sok helyen visszaszorította a mi hasonló termékeinket. Megemlítjük mint érdekességet, hogy nagyobb arányú mívelésben Európában egyedül itt érik meg a datolya az Alicante melletti pálmaerdőben.

Itáliával ellentétben *ásványi termékekben* Spanyolország *igen gazdag*, sőt sokan Európa leggazdagabb államának mondják. A kutatás azonban még nem tudott mindent kideríteni. Ma legértékesebbek azok a vas- és

szénbányák, amelyeket az Asztur-Kántábriai-hegységben nyitottak. A Kasztiliai-választóhegységben réz, ezüst és ólom fordul elő. Mivel Spanyolország tőkében igen szegény állam, azért a legtöbb bánya idegen (angol, német, belga) kézen van. A bányatermékek kikerülnek az országból, hogy mint kész iparcikk lépjék át újból a határt. A tőkehiány akadályozza meg gyáriparának kifejlődését is, bár egyes helyeken nagyarányú ipar folyik. Legvirágzóbb Barcelonának és környékének gyapotszövése, papírgyártása (halfából!), de fejlett a fémipar is. Ezenkívül északon és Andaluzia városaiban is van még gyáripar.

Portugália.

Portugália az Ibériai-félszigetnek nyugati részét: a Duero, Tájo és a Guadiana alsó folyását foglalja el. Spanyolország ismételten megkísérelte hatalmába keríteni e területet, mely legnagyobb folyóinak torkolati vidéke, de minden kísérlete sikertelen volt.

Portugália területének *nagyobb része* az Ibériai-félsziget *ősi darabjához* tartozik. Még a Kasztiliai-hegység is átnyúlik területére és *Sierra da Estrella* néven egészen a Tájo torkolatáig húzódik. Újabb eredetű részei egyedül a tengerparton és a folyók mellett vannak. Ezek lapályos, vagy alacsonyan hullámos területek, melyeket a tenger és a folyók töltötték fel. A *klíma a kis területen sem egységes. Déli részén* kb. a Tájóig még a *földközi tengeri éghajlat* uralkodik forró esőtlen nyarával. Azért ez a vidék (Algarve és az Alem tejó = a Tájón túl) *steppés jellegű* és csak juhtenyésztésre alkalmas. Középen már több a a csapadék és minél északabbra megyünk, annál több lesz (Lisszabonban 750 mm, északon 1000—1750 mm). Portugália általában csapadékosabb, mint Spanyolország, mert a nyugatról jövő esőfelhők itt ejtik le a csapadék nagyobb részét. Mezőgazdaságában legfonto-

sabb a *gabonatermelés*, az öntözött területeken pedig a *rizstermelés*. A *déli szárazabb* részen nagy területeket foglal el a *halfa*. De igen fontos itt a már öntözés alá fogott részeken a bor, olajbogyó, narancs, füge és mandola termelése is. Portugália legjobban mívelt és leggazdagabb vidéke a Duerótól északra eső rész, ahol a gabona mellett jelentős a len-, szőlő- és gesztenyetermelés is. A bő csapadék következtében kövér, zöld réteken fejlett állattenyésztés folyik. A steppés dél és a bő esőjű észak közötti különbséget élénken megvilágítja a népsűrűség nagy különbsége: északon 180, délen pedig csak 21 ember esik egy km²-re. Ásványi termékei jelentéktelenek. Legnagyobb városa *Lisszabon* (490.000 l.), Portugália fővárosa és az egész Ibériai-félsziget *legforgalmasabb kikötője*. Nagy forgalmát a nyilt óceán mellett fekvő tágas és mély kikötőjének köszöni. Ipara is jelentékeny. Északon *Porto* a legnagyobb város (204.000 l.). A portugáliai bor fő kiviteli helye. Fejlett textilipara környékének juhtenyésztésén és lentermelésén alapul. Portugáliához tartoznak az Atlanti-óceánban fekvő Madeira-szigetek. Fővárosuk *Funchal*.

Népesség és gazdálkodás.

Portugália területe a középkor elején a Spanyol, helyesebben a Kasztiliai királysághoz tartozott. Független állami élete a XI. század végén kezdődik, amikor Heinrich burgundi herceg a mórok ellen viselt háborúkban szerzett érdemeiért a kasztilia királytól megkapta leánya kezét és hozományul a mai Portugália északi részét. A herceg *Portocale* város után (ma Porto) Portocale grófjának nevezte magát. Innen származott a Portugália elnevezés. A kis ország hamarosan függetlenítette magát és még a XII. században visszahódította a Tájótól délre eső területeket is. A hajózás fejlődésével emelkedett Portugália jelentősége. Tengerész Heinrich vezetése mellett,

Afrika nyugati partjain felfedezik a Madeira-, Azori- és Verdefoki-szigeteket. Portugál hajós (Bartholomeu Diaz) érte el először Afrika legdélibb pontját, portugál tengerész, a híres Vasco da Gama fedezte fel az Indiába vezető utat. Amerika felfedezésében is volt részük, mert ők derítették fel Brazília vidékét (Cabral 1500). A felfedezések természetesen foglalással jártak és Portugália hamarosan *nagy gyarmatokat szerzett* Afrikában, Ázsiában, de különösen Dél-Amerikában. A XVI. század első felében Portugália volt Európa legelső kereskedő állama és Lisszabon Európa legforgalmasabb kikötője. A század második felében, örökösödés folytán Spanyolországgal egyesült. Ekkor kezdődött hanyatlása. Függetlenségét ugyan hatvan év mulva visszaszerezte, de a közben kifejlődött angol, holland versengés mindenütt nagy károkat okozott. A gazdasági hanyatlás belső zavarokat keltett. A gyarmatokat elhanyagolták. Ezekből sokat elszedtek az angolok, hollandok, Brazília pedig 100 évvel ezelőtt (1822) függetlenítette magát. Azonban még mindig tekintélyes és értékes gyarmatbirodalma van a kis országnak. Kellő tudással nagy jövedelmet lehet bennük elérni. Az összes portugál gyarmatok jelenleg 2·4 millió km² területet foglalnak és 7 millió lakosságuk van. A gyarmatok túlnyomó része Afrikában fekszik és csak kevés Ázsiában. Legnevezetesebbek :

1. *Az Atlanti-óceánban:*

Azorok, Madeira és a Verdefoki-szigetek.

2. *Afrikában:*

Portugál-Guinea, Angola, Portugál-Kelet-Afrika.

3. *Ázsiában:*

Portugál-India (Goa, Diu), Macao, Timor-sziget egy része.

Portugália a kis területű országok közé tartozik. Nagysága 89.000 km², tehát nem éri el a trianoni Magyar-

ország területét sem. Lakossága 5·6 millió. Egy km²-re 63 ember esik, vagyis jóval sűrűbb népességű, mint a szomszéd Spanyolország. A lakosság eloszlása azonban igen egyenetlen. Északi részén, ahol sok a csapadék, 180-at is elér a népsűrűség, középső részein 60—80, a száraz, déli részen pedig csak 21 (itt ugyanis az öntöző gazdálkodás még nem terjedt el, bár kísérletek már vannak). A *portugál nemzet* nyelvben és vallásban *igen egységes*, sőt legegységesebb egész Európában, mert a *lakosság 99·4%-a portugál nyelvű* és még ennél is nagyobb mértékben *katholikus*.

A gazdasági élet épenolyan fejletlen, mint Spanyolországban. Igen nagy területeket, csaknem az ország felét (46%) a statisztika terméketlen területnek minősít, ami csak a lakosság nemtörödömségéből magyarázható. A szántóföld mindössze ¼-e az ország területének. Így igen kevés a termés: 1924-ben a búza-, rozs-, zab-, kukoricatermés együtt nem tett ki többet 8 millió q-nál. Ez az oka annak, hogy agrár jellegű ország létére gabonát vásárol. A kiadást még csak növeli az ásványi termékek hiánya és a gyáripar fejletlensége. Egyedül talán a gyapot- és gyapjúszövés mondható egyes helyeken virágzónak. A beviteli többletet csak némileg fedezi mezőgazdaságának legfontosabb ága a *bor- és a déli gyümölcstermelés*. Ezek szolgáltatják a portugál kivitel legértékesebb cikkeit. A bor és déli gyümölcs legfontosabb piaca Nagybritannia.

Az olajfa-kultúra elterjedése és jelentősége Erópában:

Dél-Európa legjellemzőbb fája, kétségkívül az *olajfa* (Olea europaea), mert sehol, semmiféle klíma nem olyan kedvező neki, mint a földközi-tengeri.[1] Az olajfa ugyanis,

[1] Th. Fischer: Der Ölbaum. 17. l. Ismertetésünkben legfőbb forrásunk Fischer kitűnő munkája. Pet. Mitt. Ergänz. 1906.

hogy gyümölcsei hibátlanul, egészségesen fejlődjenek, hosszú meleg és száraz nyarat kíván. A trópusok vidékén azért nem díszlik, mert sok a csapadék. Szükséges azonban még egy másik feltétel, hogy a tél ne legyen nagyon hideg. Ezt csak így általánosságban fejezzük ki, mert van rá példa, hogy — 16° C hideget is kibírt (természetesen rövid ideig) az olajfa-ültetvény, másutt pedig 8° C-nál már mind elfagyott. Az elterjedését általában a *téli hidegek nagysága* sokkal jobban befolyásolja, mint a nyári meleg kisebb foka.

Az olajfa *eredete*, mint általában igen sok más kultúrfánké, nincs tisztázva. Az ókori írók ismételten említést tesznek bizonyos gyümölcs- és díszfák meghonosításáról, de ugyanezen fák honosságát már a történelem előtti korokban meg lehet állapítani. A *vadolajfa* (Oleaster) kétségtelenül már a történelem előtti korban megvolt csaknem mindenütt, ahol ma olajfa-ültetvények vannak. Azonban az oleaster épenúgy nem olajfa, mint a madárcseresznye nem igazi cseresznye minden igen közeli rokonságuk mellett sem. Ha tehát általában nem is beszélhetünk az olajfa meghonosításáról a történelmi időben, de beszélhetünk a *nemesített olajfa* meghonosításáról és mégjobban kultúrális szerepének fokozatos fejlődéséről. *Az olajfa mind a három déli félszigeten már az ókorban is nevezetes volt.* Különösen a száraz Attikában állott igen nagy becsületben. Szigorú törvények tilalmazták pusztítását és korlátozták kétségtelenül nagy fontossága miatt az olaj kivitelét. Senki évenkint két olajfánál többet ki nem vághatott és a megengedett mennyiségnél többet ki nem vihetett. Erre a korlátozásra azért is szükség volt, mert az attikai olaj az ügyes (nem túlságosan erős) öntözési eljárás mellett kiváló minőségű volt.[1] Attika népe Athene istennő ajándékának tar-

[1] Neumann-Partsch : i. m. 413—14. ll.

totta az olajfát. Az Akropolis területén mindig kiváló gonddal ápolták a *szent olajfát*, a *hiera elaia-t*. Görögországban valószínűen a föníciaiak honosították meg az olajfa-kultúrát, ugyancsak ők terjesztették Észak-Afrikában és Hispaniában. Itáliába azonban — úgylátszik — a görög gyarmatosok vitték be. Kiváló tulajdonságai miatt természetesen rohamosan elterjedt és ettől kezdve a mediterráneus vidék lakosainak legfontosabb növénye. Az olajfa-ültetvények terjedelmét pontosan megállapítani lehetetlen, mert vannak tiszta és vegyes ültetvények. Ez utóbbiakban az olajfák között gabonát, hüvelyeseket, fűvet stb. termelnek. *Legelterjedtebb* kétségtelenül *Spanyolországban* és *Itáliában*. Ez a két állam 3—3 millió hl faolajat szokott évenkint termelni. Igen tekintélyes még *Dél-Franciaország* faolajtermelése is, amely (bár aránytalanul kisebb területet foglal el) megközelíti Itália és Spanyolország termését (2·7 millió hl). Látszik, hogy az okszerű gazdálkodás még a fakultúrában is milyen fontos. *Görögország* és *Portugália* különkülön nagyobb területen termelnek olajfát, mint Franciaország, de termésük csak $^1/_6$—$^1/_7$ része a franciákénak.

Az olajfa *virágzása* vidékek szerint különböző: Dél-Spanyolországban március, Dél-Itáliában április, Dél-Franciaországban május a virágzás ideje, mely 8—10 napig tart. Az olajbogyó kezdetben zöldszínű, de éréskor barnás-feketeszínű lesz és igen jól kitűnik a gyér levélzet alól. Az érés ideje szeptember—november vége között váltakozik. A szüret egyes vidékeken sokáig, egészen tavaszig is elhúzódik, mert a sokszor tekintélyes nagyságú fákról úgy kell leverni a gyümölcsöt. Franciaországban gyorsabb a munka, mert itt mesterségesen (visszanyírással) megakadályozzák a fák magasra növését. A leszedett olajbogyók kezelése nagy ügyességet és gondosságot igényel, mert az olaj finomsága ettől függ. Már a szüretelésnél gondosan kiválogatják a nem túl-

ságosan érett, de ép és fejlett bogyókat. Ezekből készül a legfinomabb faolaj, amelyet nálunk ételolaj, vagy táblaolaj néven saláták mellé szoktak adni. A kiválogatott olajbogyókat először szellős, száraz helyen aszalják, majd olajmalomba viszik, ahol a gyümölcs húsát a magtól elválasztják. Ezt a tiszta bogyót jutazsákokba rakják és gyengén sajtolják. Igy nyerik a legfinomabb ételolajt. A házi és az ipari célokra szolgáló olajsajtolás nem ilyen gondos. A magtól való megtisztítás után erős nyomással kisajtolják az olajtartalom nagyobb részét. Ez nem kerül kereskedésbe, mert a délvidéki népek maguk használják étkezésnél, ahol a zsírt pótolja. Utána ismét malomba kerül a már egyszer kisajtolt gyümölcs, amelynek hengerei szétszaggatják és összegyúrják az egész tömeget. Ekkor ismét a sajtóba kerül. Ezt az eljárást kétszer végrehajtva kapják a másod-, illetve a harmadrendű olajokat. Ezeket már jobban csak ipari célokra használják: kenőolajoknak, szappanfőzésre, a finomabbakat gyógyszer- és illatszergyártásra. Az olajfakultúra, amely sok vidéken a lakosság legfontosabb foglalkozása, legmagasabb fokú Dél-Franciaországban. Itt készítik a legfinomabb ételolajakat is. Az itáliai olaj már nem olyan gondos kezeléssel készül, még kevésbbé a spanyol, portugál és a görög. Az olajfa-kultúrának a délvidéki lakosság élelmezésében igen jelentős szerepe van, de mint kereskedelmi cikk jelentéktelen, mert a termelésnek ¾ részét a termelő országok fogyasztják el.

Törpe Államok.

Részben a középkori Európa feudális feldaraboltságának, részben pedig a nagyhatalmak politikai versengésének emlékei és eredményei a *törpe államok*. A világháborúig öt ilyen miniatür állama volt Európának: San Marino, Monaco, Andorra, Luxemburg és Liechten-

stein. A versaillesi béke teremtette meg a hatodikat: Danzig köztársaságot.

San Marino 61 km² területet foglal el Itália északkeleti részén a 740 m magas Monte Titano vidékén Riminitől délre 16 km távolságban. A kis államnak eredete a középkorba nyúlik vissza. A nehezen megközelíthető hegyvidéket parasztlakossága megvédte a szomszédokkal szemben és a folytonos vívódások között egyik félhez sem csatlakozott. San Marino államformája köztársaság. Két kormányzója van: capitani reggenti, akik 6—6 hónapig viselik hivatalukat. Lakossága 12 ezer körül van. Legnagyobb helysége San Marino 1600 lakossal. A népesség állattenyésztéssel és bortermeléssel foglalkozik.

Monaco legkisebb, legismertebb a törpe államok között. Területe mindössze 1·5 km² Franciaország földközi-tengeri partján, Nizza közelében. A kis állam területe csaknem egyetlen örökzöld park. A lakosság megközelíti a 25 ezret. Jobbára az idegen forgalomból élnek. Az állami jövedelem is teljesen az idegen forgalomból származik. A kis fejedelemség fővárosa a hasonló nevű *Monaco* kétezer lakossal. Sokkal ismertebb ennél a játékpalotáiról hirhedtté lett *Monte Carlo* (11 ezer l.), amely eredetileg a főváros vasútállomása volt.

Andorra *parasztköztársaság* a Pirenéusokban van, Franciaország és Spanyolország között. Területe 450 km², vagyis megközelíti a megcsonkított Esztergom vármegye területét. Lakossága nem sokkal több 5000-nél, tehát igen ritka népességű. Andorra állam Franciaország és az urgeli spanyol püspök védelme alatt áll. Ezért évenkint 1200 pengő tiszteletdíjat fizet Franciaországnak és 400 pengőt az urgeli püspöknek.

Luxemburg sokkal fontosabb az említett államoknál. Területe 2600 km², lakossága 260.000. Tehát egy közepes magyar vármegyének felel meg. Földje rendkívül gazdag vasércekben. Ezért szomszédai folyton versengenek érte.

Jelenleg Belgiummal van vámszövetségben. Számos kisebb városa van. Legnépesebb *Luxemburg*, a nagyhercegség székvárosa.

Lichtenstein fejedelemség Vorarlberg és Svájc között terül el a Rajna mentén. Szorgalmas lakossága gondos földmívelő és ügyes állattenyésztő. A szomszédos nagy országokba sok állatot, tejet, vajat és gyümölcsöt szállít. Sokat szenved azonban a Rajna árvizeitől. Liechtenstein területe 159 km², lakossága 12.000 körül van. Székvárosa *Vaduz* 1400 lakossal.

Danzig szabad államot az entente-hatalmak Németország testéből szakították ki, hogy Lengyelország számára kikötőt szerezzenek. Kétségtelen, hogy Lengyelországnak Danzig a legtermészetesebb kikötője, de se történelmi, se néprajzi alapon a kiszakítást megokolni nem lehet. A köztársaság területe közel 2000 km², (= Moson vm.), lakossága 370.000. Ebből több mint kétszázezer Danzig városban lakik. A lakosság túlnyomó része német.

Európa benépesedése.

Európa első népeiről biztosat nem tudunk. Azt sem lehet ma még megállapítani, hogy melyik geológiai korszakban jelenik meg az ember Európa földjén, még kevésbbé lehet ennek az első lakosságnak faját megállapítani. Az azonban egészen bizonyos, hogy a jégkorszak idején, sőt már jóval előbb Európa nagy területei lakott földek voltak. Elsősorban természetesen Közép- és Dél-Európáról lehet itt szó, mert Észak-Európát és Kelet-Európa nagyobb részét a vastag jégtakaró miatt lakhatatlannak kell gondolnunk.

Az első népek, akiket történelmileg tudunk bizonyítani, Dél-Európában az *iberek* és a *ligurok* voltak. Mindkettő közepes termetű, hosszú koponyájú nép volt. Bevándor-

lásuk valószínűen dél felől történt Afrikából. Már a III. évezredben megszállják az iberek a róluk elnevezett Ibériai-félsziget déli részét, majd a keltákkal összekeveredve mint *kelt-iberek* 800—700 között Kr. előtt benépesítik az egész félszigetet, ahol magas fokú, fejlett kultúrát teremtenek. Az iberek legtovább a Baleárok szigetein és Szárdinián maradtak meg eredeti tisztaságukban, később természetesen itt is összekeveredtek a különféle hódítókkal, beköltözőkkel. De a lakosság testalkata még sok vonást megőrzött az iber eredetből.

A *ligurok* a róluk elnevezett Ligúr-tenger vidékén, tehát Felső-Itáliában, különösen a partokon, a Pó-alföld nyugati részén, a Nyugati-Alpokban és Korzika szigetén telepedtek le. Innen később Franciaország, sőt Anglia területére is átterjedtek.

A ligurok letelepedése után jelentek meg Itália nyugati partvidékein az ismeretlen eredetű *etruszkok*. Se vándorlásuk, se korábbi lakóhelyüket nem ismerjük. Újabb felfogás szerint (amely azonban már az ókorban is uralkodó vélemény volt) az etruszkok Thesszáliából és Leszbosz-szigetről vándoroltak ki a hellének elől. Róma kialakulása idején (Kr. e. VIII. sz.) birtokukban volt Itália egész északi része Rómáig. Sőt egyes törzseik a Svájci-Alpok völgyeibe is felhúzódott. Kultúrájuk még az iberekénél is fejlettebb volt. A római művelődés alapjai etruszk hatásra vezethetők vissza.

Míg az említett népek Nyugat- és Dél-Európában elhelyezkedtek és kultúrájukat kifejlesztették, kelet felől már megindult az árják előrenyomulása. Ekkor nyomultak a Balkán-félszigetre a *hellének*, majd nyomukban az *illirek* és *trákok*, Itáliába az *italikusok*. Legnagyobb területet foglaltak el a *kelták*, akik egész Nyugat-Európát elborították és ivadékaik még ma is jelentős népeket alkotnak itt (bretonok, írek, walesiek stb.). A kelták nyomában jöttek a *germánok*, ezek után pedig a szlávok.

Mindezek a népek a Krisztus előtti III—II. évezredben foglalták el azokat a helyeket, amelyeket legalább nagy részben ma is laknak.

A Kr. előtti I. évezredben már nincs ilyen nagyobb népmozgalom, csak a már előrenyomult népek költöznek ide-oda. Ebben az időben, vagy még előbb mennek át a germánok, akik a Balti-tenger és az Északi-tenger körül telepedtek meg, a Skandináv-félszigetre, majd kiterjednek dél felé is a Dunáig. A szlávok szintén előre nyomulnak csaknem az Elbáig.

A Római birodalom utolsó századaiban újból megmozdulnak Európa népei a kelet felől előre nyomuló hunnok, avarok és a finn-ugor törzsek nyomása alatt. Ez a népmozgalom, amely több mint ezer esztendőn át tartott, *népvándorlás* neve alatt ismeretes. Egymásután mennek dél, majd nyugat felé a különböző germán törzsek: a vandálok, nyugati gótok, keleti gótok, longobárdok. De néhány század mulva valamennyi el is tűnik. Összeolvadnak a romanizált etruszk, ligur, iber, kelta törzsekkel. Ebből az összeolvadásból támadnak a *román népek*. A többi germán törzs szilárdan megveti lábát a Rajna és az Elba között, sőt megszállja az Alpok nagyobb részét is. Az *angolszászok* átmennek Britanniába és ott telepednek meg. A *szlávok* délre nyomulnak, megszállják Cseh-Morvaország területét, hazánk egyes részeit és a Balkán-félsziget északi részét (horvátok, szerbek). A szlávok mögött előre nyomuló *ural-altáji* népek közül a *hunnok*, majd az *avarok* telepednek meg hosszabb ideig a Duna vidékén, de végre is elpusztulnak. Csak három nép tudta lábát itt szilárdan megvetni: a Közép-Duna vidékén a *magyarok*, a Balkán-félszigeten a *bolgárok*, akik később elszlávosodtak és északon a különféle *finn-ugor*-törzsek. A később jövő kun és besenyő népek lassankint felszivódtak a magyar és a szláv népekbe. Nem tudtak állandó hazát alapítani itt a *tatárok* és a

törökök sem. Az előbbieket kétszázéves küzdelem után részben felszívták, magukba olvasztották a meghódított oroszok, részben pedig kiverték őket. Az oroszon azonban roppant sok tatárvonás látszik, ami a hosszú mongol uralom emléke. Ma már csak kisebb tatár törzsek élnek Oroszország délkeleti részén. A török sok száz évig nagyhatalom volt ugyan a Balkán-félszigeten, de a szláv népek végre is visszaszorították őket Ázsiába néhány százezer kivételével, a kik ma a Drinápoly és Konstantinápoly közötti területen élnek.

A XVI—XVII. századi gyér török telepítésekkel a nagyobb arányú ázsiai népvándorlás megszűnik. Oroszország délkeleti részén ugyan még ma is van gyenge beáramlás, de ez legtöbbször csak ideiglenes jellegű. A szomszédos ázsiai puszták nomád kirgiz törzsei csak legeltetni jönnek át Európába, de állandóan ritkán települnek meg.

Még igazában el sem simultak Európa keleti részein a népvándorlás hullámai, amikor a *nyugati részeken*, helyesebben az Atlanti-óceánnal határos vidékeken megindult az áramlás *tovább nyugat felé*. Ez a jelenség az első pillanatban úgy tűnik fel, mintha valamely keletről jövő nyomás szorítaná nyugat felé a népeket. Ez azonban csak látszólag van így. Valójában Európa népeinek nyugat felé való törekvését nem nyomás idézte elő, hanem egyéb, teljesen más okok és körülmények. Először a Skandinív-félsziget germán eredetű *normann* népei szálltak az Óceánra. Benépesítették Izlandot, Grönland déli partvidékeit, sőt a X. században a hagyomány szerint Észak-Amerika partjain is voltak telepeik. Azonban csak az Izlandon letelepült normanntelepek maradtak fenn napjainkig, a grönlandiak és az észak-amerikaiak elpusztultak. Hasonlóképen elpusztultak, illetve a leigázott népekkel való összekeveredés folytán eltűnt az Észak-Franciaországban (Normandia) és a Dél-Itáliában letelepedett normann nép is.

A normann vándorlásnál sokkal nagyobb arányú volt az a hatalmas népmozgalom, amely *Amerika felfedezése után* indult meg és még ma is egyre tart. Először a spanyolok és a portugálok indultak az arany hazájába, az *El Doradóba*, ahol a hithirdetőket leszámítva mind a gyors meggazdagodás lehetőségeit, eszközeit kereste. Az Ibériai-félszigetről több millió embert vont el Amerika felfedezése után egy század alatt. Ezek a kivándorlók részben, ha kissé átalakulva is megtartották nemzeti és nyelvi sajátságukat, részben a bennszülöttekkel összekeveredve új népeket alakítottak ki (mesztic, mulatt stb.). Ez a nagy emberveszteség egyik főoka volt a két Ibér félszigeti állam lehanyatlásának.

A spanyol és portugál népek kivándorlásánál valamivel később kezdődött meg az angol kivándorlás Észak-Amerika felé, ahol számos gyarmatot alapítottak. Az angolokat részben a könnyebb megélhetés reménye, részben a XVII. században elsősorban Anglia politikai és vallási viszonyai késztették a kivándorlásra. Ugyanezek az okok keltettek erős népmozgalmakat Európa egyéb államaiban is. Ezzel a hatalmas, Nyugat felé irányuló népmozgalommal szemben szinte eltörpül a Kelet felé irányuló kivándorlás, amely Szibéria benépesítését eredményezte. Európa száz esztendő alatt: 1821—1921 között több mint 30 millió embert adott Amerikának és Ázsiának. E hatalmas szám mellett eltörpül a húnokkal megindult középkori népvándorlási mozgalom. De még nagyobb a különbség a két nagy népmozgalom kultúrális és egyéb jelentősége között. Kétségtelenül az ázsiai népek is hoztak új elemeket az európai kultúrába (új növényeket, állatokat, gazdálkodási módokat, ipari fogásokat, pl. a bőr feldolgozásban stb.), de az európai népesség kialakulásában, mint láttuk, csak kis részben vettek részt. Az európai népek kivándorlása ellenben új világrészeket népesített be és a maga kultúráját

teljes egészében meghonosította, sőt uralkodóvá tette az általa benépesített területeken. 1821—1910 között Európa egyes országaiból az Usa területére a következő számban történt kivándorlás:

Angolországból és Irországból	7,800.000
Németországból...	5,400.000
Ausztria-Magyarországból	3,000.000
Oroszországból	2,500.000
Norvégiából és Svédországból	1,700.000
Itáliából	300.000

Európa mai népességének száma és elosztása.

Európa népességét *igazán pontosan* csak a háború befejezése után tartott népszámlálások óta ismerjük. A népesség meghatározására természetesen nem ekkor történtek az első kísérletek, mert ezek századokra, sőt évezredekre nyúlnak vissza. Az első történelmileg bizonyítható kísérletet a Római birodalom területén Augusztus császár végeztette. Ettől kezdve ilyen nagyarányú népszámlálás nem is volt Európa területén sehol sem. A középkori államok vezetőit a lélekszám nem érdekelte. Ha egyik-másik országban történt is valami összeírás, annak gazdasági vagy katonai természetű oka volt. Ezek az összeírások azonban legtöbbször igen jó szolgálatot tesznek, hogy Európa lakosságát, vagy legalább annak nagyobb részét bizonyos korokban becslésszerűen megállapíthassuk. Hazánk lakosságát pl. elég pontosan meg lehet állapítani annak az összeírásnak alapján, amelyet 1494—95-ben végeztek adózási célból. *Igaz népszámlálási összeírást először Svédország tartott Európában* a XVIII. század közepén. Példáját lassan követték a többi államok is. Oroszország és Törökország azonban sokáig elzárkozott előle. Végre a cár 1897-ben elrendelte

a népszámlálást, amely első és utolsó volt a cári Oroszországban, mert *teljesen* csak 1926-ban ismételték meg, de már a kommunista kormányzás idején. A Balkánfélsziget lakossága is pontosan csak a Török birodalom feloszlása után lett ismeretessé. A különböző célú összeírások azonban lehetővé tették, hogy a népszámlálást még nem tartott országok lakosságát is megállapíthassák becslés alapján. A *mult század elején* a különböző népszámlálások, számítások és becslések alapján Európa népessége *200 millió* körül volt. A már Európa nagyobb részére kiterjedő 1910. évi népszámlálások szerint 450 millióra szökött a lakosság száma, tehát csaknem két és félszeresére. Ennek az óriási növekedésnek oka a francia háborúk befejezése után uralkodó *békésebb* idő, az általánosan fejlődő jólét, a közegészségügyi viszonyok hatalmas, szinte ugrásszerű javulása. A nagy járványok, amelyek a megelőző századokban, sőt csak néhány évtizeddel előbb is megtizedelték a lakosságot, eltűntek Európa földjéről (pestis, kolera, himlő stb.). De különösen nagyfontosságú tényező volt a gyermekhalandóság lecsökkentése. 1920 és az utána következő években tartott népszámlálások szerint Európa lakosság megközelíti a 470 milliót (pontosabban 468 millió). Újból nagy gyarapodás mutatkozik tehát, bár a világháború négy esztendeje és a különféle betegségek, főként az ismételten pusztító (spanyol) influenzajárvány milliókat döntött ki az *élők sorából*, nem is számítva az elmaradt születéseket.

A 470 millió embert Európa 10 millió km² területén szétosztva, 47 lélek esik egy négyzetkilométerre. Európa legsűrűbben lakott az összes kontinensek között, mert Ázsiában 23, Afrikában 4·6, Amerikában 5·6, Ausztráliában 0·9 ember esik egy km²-re. A többi világrészek tehát annyira elmaradnak Európától népsűrűség tekintetében, hogy szinte üreseknek látszanak. Csak Ázsia közelíti meg felényire a népsűrűségi viszonyszámot.

Európa népessége országok szerint a következőképen oszlik meg.[1]

Ország	Lakosság	Népsűrűség	Terület km²
Oroszország	102,000.000	22	4,600.000
Németország...	63,000.000	134	469.000
Nagybritannia	45,000.000	186	244.000
Franciaország	41,000.000	74	551.000
Itália	40,500.000	130	310.000
Lengyelország	30,000.000	76	388.000
Spanyolország	22,000.000	44	505.000
Nagy-Magyarország	22,000.000	66	325.000
Románia	17,000.000	58	294.000
Cseh-Szlovákia	14,000.000	102	140.000
Jugoszlávia	12,500.000	50	249.000
Trianoni-Magyarország	8,500.000	91	93.000
Belgium	7,900.000	259	30.500
Hollandia	7,500.000	220	34.000
Ausztria	6,700.000	80	84.000
Görögország...	6,600.000	52	127.000
Portugália	6,500.000	71	92.000
Svédország	6,100.000	13·5	448.500
Bulgária	5,500.000	53	103.000
Svájc...	4,000.000	95	41.300
Finnország	3,500.000	9	388.500
Dánia	3,500.000	78	44.300
Irország	3,000.000	42	70.300
Norvégia...	2,800.000	8·6	324.000
Litvánia	2,300.000	40·5	56.000
Lettország	1,900.000	28	66.000
Európai-Törökország	1,800.000	65	27.000
Észtország	1,100.000	23·5	48.000
Albánia	830.000	30	28.000
Danzig	385.000	197	1.900
Luxemburg	270.000	105	2.600
Izland	100.000	1	103.000
Monaco	22.000	1055	21
San Marino	13.000	212	61
Lichtenstein	11.500	72	159
Andorra	5.200	11·6	452
Citta del Vaticano ...	500	1	1·5

[1] Magyar Statisztikai Évkönyv 1928. Függelék. 304. l.

A táblázatos kimutatás szerint a népesség rendkívül egyenlőtlenül oszlik el Európa földjén. A törpe államokat figyelmen kívül hagyva kontinensünk *államainak* népsűrűsége 1—259 között mozog. Áttekintés céljából három nagy csoportba lehet a népsűrűség alapján foglalni Európa országait.

1. *Ritka lakosságú* országok (népsűrűség 1—40 között):

Izland	1·0	Oroszország	22·0
Norvégia	8·6	Észtország	23·5
Finnország	9·1	Lettország	28·4
Svédország	13·0	Albánia	30·0

2. *Közepes népsűrűségű* (40—80) országok:

Litvánia	40·5	Európai Törökország	65
Irország	42	Nagy-Magyarország	66
Spanyolország	44	Portugália	71
Jugoszlávia	50	Franciaország	74
Görögország	52	Lengyelország	72
Bulgária	53	Dánia	78
Románia	58	Ausztria	80

3. *Sűrű lakosságú országok* (népsűrűség 80—259 között):

Trianoni-Magyarország	91	Németország	134
Svájc	95	Nagybritannia	186
Cseh-Szlovákia	102	Hollandia	220
Itália	130	Belgium	259

E kimutatás egyes csoportjaihoz a következő megjegyzéseket fűzzük. A **ritka lakosságú** országok népességi viszonyait minden további nélkül érthetővé teszik a rendkívűl szűkös természeti viszonyok Izlandon, Norvégiában, Finnország, Svédországban és a Baltikum területén. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ritka lakosságról itt csak akkor beszélhetünk, ha a lakosságot egyedül az államok területével hozzuk

viszonylatba. Rögtön más lesz azonban az eredmény, ha az említett országok lakosságát az egyes államok gazdasági erejével állítjuk arányba (gabonatermelés, állattenyésztés, ipari, kereskedelmi lehetőség stb.). Az ilyen számítások nyilvánvalóvá teszik, hogy *Észak-Európát erősen fenyegeti a túlnépesedés* veszedelme. Ma a népesség épen egyensúlyban van. Újabb energiaforrások nyitásával újabb megélhetési alkalmakat is lehet még szerezni (vízerő kihasználás, bányászat stb.), így rövid ideig még biztosítható az egyensúly, de tartósan már alig. Ezt bizonyítja a nagy kivándorlás és az erős szociális mozgolódás. Norvégia, Finnország és Svédországnak együtt 12·4 millió lakosa van. Ebből 1923-ban kivándorolt 54.000 ember. Épenolyan erős tehát a lakosság számához arányítva, mint Itáliában, ahol 130 lélek esik egy km²-re. Észak-Európa földje a mainál sűrűbb lakosságot nem bír eltartani.

Más elbírálás alá esik az első csoportban Oroszország és Albánia. Mindkettő valóban ritka lakosságú ország nemcsak pusztán az államterület és a lakosság viszonya alapján, hanem akkor is, ha a területek gazdasági erejével hozzuk viszonyba a lakosságot. Mindkét államban a műveltség hiánya, a gazdasági elmaradottság és a rendkívül gyakori politikai zavarok magyarázzák a lakosság ritkaságát. Ezekből érthető egyúttal az is, hogy miért van erős kivándorlási mozgalom az amúgy is ritka lakosság között.

A **közepes** (40—80) **népsűrűségű** országokat két csoportra osztjuk. Az első csoportba tartoznak a *tisztán mezőgazdasági jellegű* államok, de meglehetősen elmaradt gazdálkodással. Ezeknek népsűrűsége a 60-at nem éri el. Ilyenek Litvánia, Irország, Spanyolország, Jugoszlávia, Görögország, Bulgária, Románia. Mind a hét államban még hatalmas energiák hevernek kiaknázatlanul, tehát a mainál jóval nagyobb népességet tud valamennyi eltartani. Ma azonban az elmaradt gazdálkodási viszonyok

miatt valamennyi *túlnépesnek* látszik, mert erős bennük a kivándorlási hajlam. A *második csoportba* Európai-Törökország, Nagy-Magyarország, Portugália, Franciaország, Lengyelország, Dánia és Ausztria tartoznak. Európai-Törökországot rögtön ki is ejtjük, mert lakosságának közel fele Konstantinápoly területén lakik és egyedül ennek köszöni, hogy nem a ritka, hanem a közepes sűrűségű államok között szerepel. A többi államok közül Ausztria túlnépes terület. Mai népessége még a Monarchia virágkorában sűrűsödött így össze, amikor fejlett gyáripara közel 800 ezer km² területen élvezett vámmentességet és amikor hatalmas kereskedelme 50 millió ember között osztotta szét a mezőgazdaság és a gyáripar termékeit. A Monarchia szétesése után is megmaradt az egykori sűrű népesség, de mivel a megélhetési lehetőségek tetemesen megcsökkentek, túlnépesedés történt, amely nagy kivándorlási mozgalmakban, munkanélküliségben és forradalmi jelenségekben mutatkozik. A többi államok még messze vannak a túlnépesedéstől, mert mindenütt nagy értékek hevernek kiaknázatlanul. Különösen Nagy-Magyarország és Franciaország tud még sok embert felvenni. Nagy-Magyarország, a hajdani Orosz-Lengyelország és Portugália népének erős kivándorlási mozgalmát a gazdasági élet pangása, a helytelen kormányzási rendszerek okozták.

Sűrű lakosságú ország Európában nyolc van. Ezek közül Trianoni-Magyarország és Itália mezőgazdasági ország, de tetemes iparral. A mai sűrű népességet csak így tudják eltartani. De mindkettőnek nagy gondot okoz gyarapodó népességének ellátása. A Trianoni-Magyarország van a legrosszabb helyzetben, mert szinte teljesen a gabonatermelésre van utalva, de ennek eredménye szélsőséges klímája miatt roppant ingadozó. Ez a körülmény nagyon érezteti hatását a gyáriparban és a kereskedelemben is. Ezért a Trianoni-Magyarország gazdasági

élete egyáltalán nem stabilis. Évről-évre, sőt néha évszakról évszakra ingadozik. Ennek természetes következménye a társadalomban megnyilvánuló nagyfokú idegesség, elkeseredettség, amely főként az állástalanok, munkanélküliek nagy tömegeiben érthetően kifejlődött. Itália valamivel jobb helyzetben van, mert vizi erőinek kihasználásával fokozatosan újabb megélhetési lehetőségeket nyujt. A diktatúra szerencsés gazdasági politikája nagy mértékben enyhítette a társadalmi feszültséget, amit Magyarországon a földbirtokreform kevésbbé szerencsés módja csak kis részben ért el. Végső eredményben azonban sem Itália, sem a Trianoni-Magyarország a mainál nagyobb lakosságot eltartani nem tud. Ezért jelentős mindkét országban a kivándorlás. Cseh-Szlovákia gazdasági tekintetben, mint a részletes tárgyalásnál is láttuk, rendkívül kedvező helyzetben van. Mezőgazdasága és bányászata csaknem minden szükséges anyagot kitermel, gyáripara ellenben nagy feleslegekkel rendelkezik. Ezért sűrű lakosságának ellátása, foglalkoztatása egyáltalán semmi gondot nem okoz. Majdnem hasonló helyzetben van Németország is, de ennek gazdasági életét a vesztett háború következményei erősen megnyomorítják. Ezért ma a túlnépesedés veszélye fenyegeti, amit főképen a munkanélküliek nagy száma mutat legjobban (600—700 ezer 1926-ban). Ezért tetemes a kivándorlók száma is.

A *túlnépesült* európai államok legtipikusabb példái Nagybritannia, Hollandia és Belgium. Mind a három túlnyomóan iparos és kereskedő jellegű állam, tehát a lakosság egy jó része a gazdasági nemzetközi viszonylataiból szerzi kenyerét. Rendes viszonyok között a sűrű lakosság egyáltalán nem mutatkozik fölös számúnak, de háborúk, politikai zavargások idején, amikor az ipari termékek elhelyezése lehetetlen, azonnal előáll a túlnépesedés első jelensége: a nagyarányú munkanélküliség. Ma ez legkevésbbé jelentkezik a legsűrűbben lakott

Belgium területén, ahol alig van munkanélküli és elenyésző a kivándorlók száma is. Ezt Belgium részben a világháborúnak is köszönheti, mert elpusztított vidékeinek és a szomszédos francia területek helyreállítása *német pénzen* erősen foglalkoztatja a belga gyáripart és sok munkásnak ad megélhetést. Hollandiában, bár ritkább lakossága van, jóval nagyobb a munkanélküliek száma és a társadalmi feszültség is sokkal erősebb. Egyelőre azonban Hollandia még nem érzi a túlnépesedésnek azt a nyomását, amely Nagybritannia politikai és társadalmi életét felfordulással fenyegeti. Anglia gazdasági élete *világgazdaság*. Ezért rendkívül sok ponton lehetett megtámadni. A világháború előtt az angol gyáripar és kereskedelem még diadalmaskodott a versenytársakon, de világháborúba való beavatkozása gazdasági életének hanyatlását okozta. Míg iparát és kereskedelmét a háború foglalkoztatta, Japán és U. S. Amerika piacainak egy részét elhódította. De a kontinensen is sok jó vásárlóját elvesztette (Oroszország, Németország stb.). Gyárai kénytelenek voltak üzemeiket részben beszüntetni. Óriási arányú munkanélküliség lett ennek eredménye (1—2 mill. között).

Ezek a kimutatások azonban *országos* átlagokra vonatkoznak, ahol a földrajzi viszonyok igazi néptömörítő hatása elmosódik. Ezért a népesség eloszlását röviden földrajzi tájak szerint is áttekintjük, de csak azokat a *nagyobb* vidékeket vesszük tekintetbe, ahol a népsűrűség nagyobb 150-nél. Tíz ilyen terjedelmesebb igen sűrű népességű terület van Európában:

	km²	lakos	népsűrűség
1. Londoni-medence	17.000	9,400.000	550
2. Északangliai gyárvidék	30.000	15,400.000	510
3. Skót-alföld	12.000	3,600.000	300
4. Belga-francia iparvidék	9.500	3,000.000	330
5. Belga-hollandiai-Alföld ...	23.000	7,600.000	330
6. A rajnai iparvidék	63.000	14,500.000	230
7. Szászország	15.000	4,700.000	310

	km²	lakos	népsűrűség
8. Porosz-Cseh-Lengyel-Szilézia	30.000	4,400.000	150
9. Észak-Itália	74.000	13,500.000	180
10. Dél-Itália...	50.000	7,500.000	150

A táblázat áttekintése után nyilvánvaló, hogy a népességet legjobban az ipar tömöríti össze. Egyedüli kivétel Dél-Itália, ahol a lakosság főfoglalkozása nem az ipar, hanem a földmívelés. A Belga-Hollandiai-alföldön és Észak-Itáliában az ipar és a fejlett mezőgazdaság mint egyenrangú tényezők szerepelnek.

Európa lakossága nyelv és vallás szerint.

Igen tarka képet mutat Európa népessége nyelvi és vallási megoszlás tekintetében is. Mindkettő évezredes fejlődés eredménye. Európa földjének gazdag tagozódottsága nagyon kedvezett a politikai és nyelvi elkülönülésnek. Igen érdekesen bizonyítja ezt Kelet- és Közép-Európának összehasonlítása. Kelet-Európa egységes, hatalmas összefüggő terület, ahol egy-két kisebb akadályt, leszámítva semmi sem különíti el az egyes vidékek lakosságát. Ezért a terület középponti részéből kiáramló orosz nyelvnek és kultúrának sikerült az egész területet (kis töredékeket leszámítva) politikai, nyelvi és vallási egységgé forrasztani. Milyen más képet mutat Közép-Európa területe. A roppant feldarabolt, változatos felszínű terület minden jobban elkülönülő részén önálló politikai hatalom, sőt sok esetben önálló nyelv és önálló kultúra fejlődött ki. A német császárság ugyan ismételten kísérletet tett Közép-Európa politikai, nyelvi és kulturális egységesítésére, de eredmény nélkül.

Azonban bármilyen változatos is Európa néprajzi térképe, a kontinens népe mégis *egységes*, mert lakosságának 90%-a az *indo-európai nyelvcsaládhoz* tartozik. A nem indoeurópai népek csak kis töredéket alkotnak, akik részben

az európai őslakosság maradékai (albánok, baszkok stb.), részben pedig az indo-európai törzsek nyomában, vagy később beköltözött népek (finnek, észtek, magyarok, törökök, tatárok, zsidók). Ezek közül egyedül a magyarok tudták megfészkelni magukat a kontinens közepén, a többiek mind a széleken laknak. Kivétel a zsidóság, amely szétszórtan lakik Európa területén, de önálló államterület nélkül. Az indo-európai népek három élesen elkülönülő csoportba oszthatók: *germánok*, *románok* és *szlávok*. Mind a három többé-kevésbbé összefüggő egységes területen lakik: Közép-Európa a Brit-szigetekkel és Skandináviával együtt germán terület, Kelet-Európa és a Balkán nagyobb része szláv, Délnyugat-Európa (Itália, Hispánia, Franciaország) román. Elszigetelve csak az oláhok laknak a magyarok és a szlávok közé ékelve. A három nagy népcsalád és egész Európa népességének nyelvi megoszlását 1924-ben a következő táblázat mutatja:

Indo-európaiak.

1. *Germánok*	149	millió
Német	80	millió
Angol és skót	44	«
Svéd, norvég, dán...	13	«
Holland, fries stb.	12	«
2. *Szlávok*	149	millió
Orosz...	67	millió
Ukrán	36	«
Lengyel	20	«
Cseh és tót...	10	«
Szerb, vend, horvát	11	«
Bulgár	5	«
3. *Románok*	120	millió
Francia...	40	millió
Olasz...	40	«
Spanyol és portugál	27	«
Román	13	«
4. *Kisebb indogermán népek* ...	14	millió
Albán, kelta, görög...	9	millió

Lett és litván		4 millió
Örmény, cigány...		1 «
Ural-altájiak...	26 millió	
Magyarok		11 «
Finn, észt, lapp stb.		7 «
Török és tatár		8 «
Szemiták	9 millió	
Zsidók		9 millió
Összesen	467 millió	

Vallási tekintetben szintén igen kevert Európa népessége. A lakosság 95%-a keresztény vallás híve ugyan, de ezen belül igen erős a megoszlás. Általában három nagy csoportot szoktak megkülönböztetni: katholikus, görög keleti és protestáns vallást. Ez azonban nem egészen helyes, mert katholikus és orthodox (gör. kel.) vallás van, de protestáns, mint *egységes vallás nincs*. Protestáns vallás helyett evangélikus, református, anglikán, unitárius stb. vallásokról kell beszélnünk. Bizonyos egységesítő törekvések ugyan vannak a különböző felekezetek között, de eddig se hitelvi, se szervezeti kérdésekben egységes vélemény nem tudott kialakulni. A görög keleti egyház szervezeti tekintetben szintén igen különböző formákat mutat országok szerint, de hit dolgában meglehetősen egységes. És ezen az alapon, mint egységes vallást kell tekintenünk. 1924-ben Európa népei vallás szerint a következőképen oszoltak meg:

Katholikus	193	millió,	azaz	a	lakosság	41·4%-a
Görög keleti	126	«	«	«	«	27 «
Evangélikus	55	«	«	«	«	12 «
Anglikán	27	«	«	«	«	6 «
Református	25	«	«	«	«	5 «
Mohamedán	10	«	«	«	«	2 «
Izraelita	10	«	«	«	«	2 «
Egyéb	11	«	«	«	«	2 «
Felekezet nélküli	10	«	«	«	«	2 «
	467	millió				100%

Túlnyomóan *katholikus* népek a franciák, spanyolok, portugálok, írek, olaszok, horvátok, szlovének, tótok, magyarok, csehek, lengyelek, litvánok.

Túlnyomóan *görög keletiek:* oroszok, ukránok, románok, szerbek, bolgárok, görögök.

Evangélikus népek : norvégek, svédek, finnek, észtek, dánok.

Reformátusok: skótok, hollandok ($^2/_3$-része).

A németek többségben evangélikusok és (kis részben) reformátusok ugyan, de egészében nem lehet őket protestáns népnek nevezni, mert közel 35 millió katholikus német is él Európában.

Az izraeliták igen egyenlőtlenül eloszolva Európa minden országában élnek. Legtöbben vannak Lengyelországban (3 millió), Oroszországban (szintén 3 millió), Romániában (820 ezer), Németországban (600 ezer), Magyarországon (480 ezer), Cseh-Szlovákiában (350 ezer), Ausztriában (300 ezer), Nagybritanniában (300 ezer). Igen kevés izraelita él az északeurópai államokban és déleurópai román nyelvű államokban (Itália, Spanyolország, Portugália).

Európa gazdasági élete.

Az összes kontinensek között Európa gazdasági életét mondhatjuk a legvirágzóbbnak, mert *egészében* Európa földjét művelik legjobban, az állattenyésztés itt a legfejlettebb, a föld ásványi kincseit itt aknázzák ki legtökéletesebben. Európának ez az elsősége bizonyos uralkodó helyezetet biztosított neki a többi világrészek között, de a világháború óta kénytelen volt uralmát korlátozni, illetve itt-ott más világrészek hatalmainak engedni át a vezetést.

Európa mezőgazdasága.

Európa területének nagyobb része már többezer év óta művelt terület. A *területhez viszonyítva* ma is Európában van a legtöbb szántóföld. Míg ugyanis Ázsia területéből 18%, Amerikáéból 12%, Afrikáéból 12%, Ausztráliáéból pedig épen csak 5% szolgál a földmívelés céljára, addig Európának 27%-a, tehát több, mint negyedrésze szántóföld. Abszolút számokban kifejezve azonban Európa csak Ausztráliát előzi meg, mert Ázsiának 8 millió, Amerikának 5 millió, Afrikának 3·6 millió, Ausztráliának 0·5 millió, Európának 2·7 millió km² szántóföldje van.

A természeti viszonyok Európában a mezei gazdálkodásra általában kedvezőek. A *klíma* csak elenyésző kis területeken teszi lehetetlenné a földmívelést. Az árpa pl. egészen a 66. szélességi fokig felmegy, a búza átlépi itt-ott még a 60. szélességi kört is. Se Észak-Amerikában, se Ázsiában nem lehet ilyen közel a sarkvidékhez gabonát termelni. Európa ezt a kedvező helyzetét klímájának köszöni. Az év nagy részén át uralkodó nyugati szelek és az Atlanti-óceánról Európa felé tartó ciklonok meleg és nedves tengeri levegőt szállítanak Európa földjére. Ezért Európa északi részein nincsenek olyan dermesztő hidegek, mint Szibériában és Észak-Kanadában; tovább tart az ősz és korábban kezdődik a tavasz. Az Atlanti-óceán hatása még Oroszország közepén is érezhető, de kelet felé mindig kisebb lesz és végre eltűnik. A Káspi-tenger vidéke már kívül esik ezen, ezért itt csaknem sivatagi klíma uralkodik. A klíma Európában csak a keskeny északi vidéken, a tundrán, a Káspi-tenger környékén és a magas hegységekben teszi lehetetlenné a mezei gazdálkodást. Ezzel szemben a többi világrészeken hatalmas esőtlen sivatagvidékek és ezenkívül

Észak-Amerikában, valamint Ázsiában több százezer km²-t kitevő örökké fagyos területek is vannak.

A klímán kívül általában a *talaj* is kedvező. Teljesen hasznavehetetlen talajokat csak ott találunk, ahol a jég mindent lehordott a jégkorszak idején. Ilyen csupasz, sziklás talajok legelterjedtebbek Észak-Európában, ahol, mint tudjuk, többezer méter vastag jégtömeg terpeszkedett a jégkorban. Kisebb terjedelmű sziklatalajok vannak ezenkívül Skótországban és a magasabb hegyvidékeken. A talaj kedvezőtlensége miatt általában nagyobb területek művelhetetlenek Európában, mint a klíma miatt, mert a sziklatalajokon kívül még a talaj összetétele (sós, erősen meszes) is gátolja sok helyen a növényi élet kifejlődését. Csaknem teljesen hasznavehetetlenek pl. az elkarsztosodott vidékek Szlovénia, Horvátország, Dalmácia, Bosznia stb. területén. A talajféleségek közül *három* van különösen elterjedve Európában. Leghatalmasabb kétségtelenül a jégkori *gleccserek lerakódásaiból* származott homokos vagy finom agyagos talaj. Az 50. szélességi körtől északra a *gleccsertalajok* uralkodnak. Ezeknek értéke igen változó, de többnyire jó termőföldet szolgáltatnak. Értékesebb a *lösztalaj*, amely főként Dél-Oroszországot, Dél-Lengyelországot borítja, de Románia és hazánk területén is igen tekintélyes területeket fed. Nyugatra már jóval ritkább. Ez a talaj a jégkorszak után keletkezett. Az akkori időben uralkodó száraz keleti szelek hordták össze. Hogy honnan, milyen vidékről, még nincs tisztázva. Igen elterjedt és nagyon értékes talajt szolgáltatnak a *folyami lerakódások*. Hazánkban, különösen a Bácska és Bánság *áradmányos* talaja ismeretes termékenységéről. De ilyen áradmányos talaj borítja a Kisalföld java részét, Romániát, Lombardiát, Rhône-medencét, Andaluziát stb. Ezen a három fő talajféleségen kívül még számos talajfajta található Európa területén, de ezek kisebb jelentőségűek.

Az európai földmívelésnek legfőbb tárgya a *gabonatermelés*. Az egyes gabonafajták elterjedése természetesen igen különböző, mert a talaj és az éghajlat is változó. Az ember minden vidéken olyan gabonát termel, amely lakóhelyének földrajzi viszonyai mellett legjobban díszlik és épenezért a legnagyobb jövedelmet hozza. Mivel a növényi életre a klíma van legnagyobb hatással, azért Európa gabonatermelése is a klíma szerint igazodik, de az egyes gabonafajták elterjedésében erősen érvényesül a talaj minősége is. Európa legfontosabb gabonája a *búza*. Ezt főképen az 50. *szélességi körtől délre eső területeken* termelik. Legfőbb termelési helyei Franciaország, Spanyolország, Dél-Németország, Lombardia, Magyarország, Bulgária, Románia és Dél-Oroszország. Ezeken a vidékeken ugyanis a lösz és a folyami hordalék a legelterjedtebb talaj. Mindkettő elsőrangú búzatermő földet szolgáltat. Ezenkívül a klíma is legmegfelelőbb, mert hosszú és meleg nyarú vidékek koranyári (május, június) esőkkel. A *rozs* már silányabb talajon is jól megterem és a hűvösebb, nyirkosabb éghajlatot is elviseli. Ezért a hajdani gleccserektől lerakott homokos talajokon sokkal elterjedtebb a búzánál. Legnagyobb területen Észak-Németországban, Lengyelországban és Közép-Oroszországban termelik. *Árpát* és *zabot* egész Európában termelnek. Rövid tenyészidejük miatt az északeurópai államokban ezek a legfontosabb gabonafélék. A norvégek, svédek, finnek, lettek, észtek és a skótok valamikor árpa- és zablisztből készült kenyeret ettek, sőt részben még ma abból élnek. A modern kereskedelem azonban ebben is változást okozott. Az északeurópai államok zabtermését megveszi Anglia és Németország állattenyésztési célokra. Viszont ezen a pénzen búzát vásárolnak Amerikában. A *tengeri* termelés az éghajlati viszonyok miatt közel sincs annyira elterjedve, mint a többi gabonafélék. Az északeurópai országokban telje-

sen hiányzik, mert a rövid nyár miatt nem tud beérni. Csak a hosszú meleg nyarú és bő nyári esőjű vidékeken díszlik. Ezért legtöbbet Magyarország, Románia, Olaszország, Jugoszlávia, Oroszország és Bulgária termel. 1926-ban gabonafajták és országok szerint a következő volt a termés:

Búza termett 56 millió hektáron 550 miló q.

Oroszország (és Szibéria)	220	millió q
Franciaország	63	« «
Olaszország	60	« «
Spanyolország	40	« «
Románia	30	« «
Németország	25	« «
Magyarország	20	« «

Rozs termett 45 millió hektáron 420 millió q.

Oroszország (és Szibéria)	230	millió q
Németország	64	« «
Lengyelország	50	« «
Cseh-Szlovákia	12	« «
Magyarország	8	« «

Árpa termett 18 millió hektáron 200 millió q.

Oroszország (és Szibéria)	56	millió q
Németország	25	« «
Spanyolország	21	« «
Románia...	17	« «
Lengyelország	16	« «
Magyarország (9. helyen)	6	« «

Zab termett 33 millió hektáron 400 millió q.

Oroszország (és Szibéria)	130	millió q
Németország	63	« «
Franciaország	53	« «
Lengyelország	31	« «
Nagybritannia...	26	« «
Magyarország (16. helyen)	4	« «

Tengeri termett 14 millió hektáron 200 millió q.

Románia...	61	millió q
Oroszország	37	« «
Jugoszlávia	34	« «
Olaszország	30	« «
Magyarország	20	« «

A gabonafélék mellett legfontosabb élelmezési növény a *burgonya*. Igaz ugyan, hogy nagyobb részét ipari célokra (szeszfőzés, keményítő) és állati takarmányul használják, de rengeteget fogyasztanak az emberek is. Európában 1926-ban 15 millió hektár területen 1600 millió q burgonyát termeltek. Ennek az óriási mennyiségnek $^1/_8$-a Oroszországban (és Szibériában) termett (508 mill. q). Utána Németország következik 300 mill., majd Lengyelország 250 mill. q terméssel. A többi államok már messze elmaradnak: Franciaország 110, Cseh-Szlovákia és Nagybritannia 50—50, Magyarország (a 14. helyen) 19 millió q-t termelt.

Bár Európa *gabonából* többet termel, mint egész Amerika (Európa 1700 mill. q-t, Amerika 1550 mill. q-t), sűrű lakossága miatt gabonahiányban szenved. Európa államai közül *17 állandóan* búzabevitelre szorul. Ez a hiányzó mennyiség 150—200 millió q között mozog. Ennek egy részét Románia, Oroszország, Jugoszlávia és Magyarország szállítják, a túlnyomó rész azonban Kanadából, Argentínából, az Unióból és Ausztráliából érkezik. Legtöbb búzát kénytelen bevinni (1925/26. gazdasági évben) Nagybritannia 56 mill. q-t, Olaszország 18·5 mill. q-t, Németország 15·5 mill. q-t, Belgium 11 mill. q-t, Hollandia 7, Francia 6, Csehország 6 mill. q-t.

Ipari növények termelésében is kiváló helyet foglal el Európa. A *len* világtermését (500 mill. kg) csaknem egészen, a *kenderét* túlnyomó részben Európa szolgáltatja. Legkiválóbb lentermelő országok Oroszország (265 mill.

kg), Lengyelország (41 mill. kg), Litvánia (30 mill. kg), Magyarország 16. helyen van (1·5 mill. kg). Kenderben szintén Oroszország vezet (280 mill. kg), Itália (60 mill. kg), Lengyelország (20 mill. kg), Magyarország a 6. helyen van (13 mill. kg). Sajnos azonban, csaknem teljesen hiányzik Európából a legfontosabb szövő anyag, a *gyapot*. Ebből csak Görögország termel 2 mill. kg-t elérő mennyiséget.

Uralkodó helyzete van Európának a *cukorrépa-* és a *bortermelésben*. 1926-ban 83 millió q répacukrot gyártottak a világon. Ebből 74 millió az európai cukorgyárakból került ki. Németország 16 mill., Cseh-Szlovákia 16 mill., Franciaország 8 mill., Oroszország 9 és Itália 1·5 mill., Magyarország (11. helyen) 1·6 mill. q répacukrot gyártott. A világ évi *bortermelése* 1923-ban 180 millió hl volt. Ebben a tekintetben a *déleurópai államok* foglalják el első helyeket. De mégis megelőzi őket Franciaország, amelynek bortermelése 1923-ban 57 mill. hl volt. Utána Itália jön 54 mill. hl-rel, majd Spanyolország (22 mill. bl), Portugália (5·5 mill. hl), Románia (5·4 mill. hl), Magyarország (4·7 mill. hl).

A mezőgazdaságnak másik fontos ága az *állattenyésztés*. Sehol a világon nincsen olyan szoros kapcsolat a földmívelés és állattenyésztés között, mint Európában. Ennek számos oka van. Első helyen mint kétségtelenül legfontosabbat a föld termőerejének nagy fokú kimerülését kell említenünk. Ezt pedig csak trágyázással lehet pótolni. A másik ok a földrészünkön uralkodó *ekés gazdálkodás*, amelynél a vonó erőt túlnyomóan állatok szolgáltatják. Fontos végül a hús- és tejtermékek fogyasztásának általános elterjedése. Vannak természetesen vidékek, ahol ez a kapcsolat igen laza. A déli félszigetek félig nomád, költözködő juhtenyésztése és a havasi pásztorkodás pl. alig van kapcsolatban a földmíveléssel.

Az egyes állatfajták elterjedése igen különböző.

A *szarvasmarhatenyésztés* ott a leggazdaságosabb, ahol kövér legelők vannak, mert a szarvasmarha sokat fogyaszt. Ezért igen fejlett Irország, Dánia, Lettország, Finnország, Hollandia és a havasi legelőkben gazdag Svájc és Ausztria szarvasmarhatenyésztése. Ezeken a vidékeken ugyanis gyakori a csapadék és kicsi a párolgás. Ezért itt mindig jó legelők vannak. A nevezett országok jövedelmének egy jó része a szarvasmarhatenyésztésből származik. Ezzel szemben igen szegényes a déli államok (Portugália, Spanyolország, Olaszország, Görögország) szarvasmarhatenyésztése, mert a hosszú esőtlen nyár miatt soványak a legelők. A lakosság számához viszonyítva, legfejlettebb szarvasmarhatenyésztése van a következő államoknak : Irországnak, ahol 1000 lakosra 1300 szarvasmarha jut. Dániában 800, Lettországban 600, Finnországban 514, Svájcban 400, Ausztriában 303, Hollandiában 267. Németország állattenyésztésének fejlettségét mutatja, hogy Hollandiáéval van egy színvonalon (267). Rengeteg városi lakosa miatt azonban még sem tudja hús-, tej- és vajszükségletét maga fedezni. Hazánkban 214 szarvasmarha esik 1000 lakosra, tehát nagyon elmaradunk a nevezett államok mögött. Ha azonban abszolút számokban tekintjük csak az egyes országok állatállományát, akkor a sorrend így alakul :

Oroszország... ...	30,000.000	drb
Németország ...	17,000.000	«
Franciaország ...	14,000.000	«
Nagybritannia	8,000.000	«
Románia	5,000.000	«
Irország	4,000.000	«
Magyarország ...	1,800.000	« (17. helyen).

A *lótenyésztés* jelentősége sokkal kisebb, mint a szarvasmarhatenyésztésé. Ezt már az a tény is mutatja, hogy Európa népei háromszor annyi szarvasmarhát tenyészte-

nek (126 mill. drb), mint lovat (40 mill.). A lótenyésztés legjobban az olyan vidékeken van elterjedve, ahol nagyhatárú és egymástól messze eső helységek vannak (Oroszország, Lengyelország, Magyarország stb.), de igen fejlett a gyáriparban gazdag országokban is, mert a ló, mint vonó erő még a gépkocsiközlekedés roppant fejlettsége idején is szinte nélkülözhetetlen. Ezért sok lova van Németországnak, Franciaországnak Angliának,.

A lóállomány nagysága egyes országokban a következő:

Oroszországban...	20,000.000	drb
Németországban	3.800.000	«
Franciaországban	2,900.000	«
Nagybritanniában	1,500.000	«
Magyarországon...	900.000	« (9. helyen).

Sertést Európa 74 milliót tart, tehát jóval kevesebbet, mint szarvasmarhát. A sertéstenyésztés legfejlettebb a tengeri- és burgonyatermelő államokban (Magyarország, Jugoszlávia, Románia, Németország, Lengyelország). *Aránylag* igen kevés sertést tart Oroszország, Franciaország, Nagybritannia. Fejletlen a sertéstenyésztés a déleurópai államokban is, mert kevés a takarmány és mert a faolaj pótolja a zsírt. Legtöbb sertést tartanak

Németország... ...	20,000.000	drbot
Oroszország ...	13,000.000	«
Franciaország ...	6,000.000	«
Lengyelország ...	6,000.000	«
Románia...	3,000.000	«
Magyarország ...	2,500.000	« (9. helyen).

A *juhtenyésztés* darabszámra nézve felülmúlja az állattenyésztés többi ágait, mert 160 milliónál is több juhot tartanak Európában. Juhtenyésztésben a déleurópai államok vezetnek, mert ezek sovány legelői legjobban a juhtenyésztésre alkalmasak. Sok juhot tart még Oroszország, továbbá Nagybritannia és Franciaország. E két

utóbbi országban a juh (bárány) -hús egyike a legkelendőbb húsféléknek. Előmozdítja itt még a juhtenyésztést a fejlett gyapjúipar is. A juhtenyésztésben a fontosabb államok így következnek:

Oroszország	tart ...	67	millió	drb-ot
Nagybritannia	tart	25	«	«
Spanyolország	«	16	«	«
Románia	«	13	«	«
Olaszország	«	12	«	«
Bulgária	«	9	«	«
Magyarország	«	1·4	«	« (16. helyen).

Bányászat és gyáripar.

Korunkban különösen két ásványnak van óriási jelentősége, a *szénnek* és a *vasnak*. A szén szolgáltatja a legtöbb gyáripari üzemnél a fűtő anyagot, a vas pedig a legelterjedtebb ipari nyersanyagot. Mindkét ásvány legnagyobb tömegben a régi lekopott, összetöredezett hegyvidékek területén fordul elő. Ezért gazdag szénben és vasban Nagybritannia, Németország, Belgium, Franciaország. Hazánkban is csak a Kárpátoknál idősebb hegységeinkben vannak jelentékenyebb vas- és széntelepeink (Gömör-Szepesi Érchegység, Hunyadi-havasok, Krassó-Szörényi-havasok, Mecsek, Mátra). Barnaszén azonban a fiatalabb hegységekben található nálunk is, meg Európa egyéb vidékein is. Vas- és szénbányászatban Európa legelső államai a következők:

Szénbányászat (1923)

Nagybritannia	2800	mill.	q
Németország	1800	«	«
Franciaország...	385	«	«
Lengyelország	360	«	«
Csehország	280	«	«
Magyarország (9.)	77	«	«

Vasbányászat (1922)

Franciaország...	230	mill. q
Nagybritannia	70	« «
Németország	60	« «
Svédország...	55	« «
Luxemburg	40	« «
Magyarország (1926) ...	1·3	« «

A sorrend az egyes országok egymásutánjában nem állandó, mert a munkabeszüntetések a háború utáni években évről-évre hatalmas eltolódásokat idéznek elő. Nagybritanniában pl. a nagy bányászsztrájk, majd az ezt követő üzemmegszüntetés óriási hanyatlást idézett elő, mert 1926-ban mindössze 1300 mill. q kőszenet aknáztak ki Angliában, míg Németországban ugyanakkor 3000 mill. q-t.

Az újabb időben olyan fontossá lett *ásványolajban* Európa igen szegény. Csak a Kárpátok külső lejtőinek katlanaiban vannak említésre méltó petroleumforrások. Románia (32 mill. q) és Lengyelország (8 mill. q) együttes termelése : 40 mill. q eltűnik az 1500 mill. q-t kitevő világtermelésben, amelynek legnagyobbrészét az Unió és Mexikó szolgáltatja. Egyéb ásványi termékek kiaknázásában is eltörpül Európa a többi világrészek eredményei mögött. Csak a sóbányászat mondható még fejlettnek.

A *gyáripar* kifejlődésére több körülmény van nagy hatással : hajtó energia, ipari nyersanyag, munkás kéz és felvevő piac. A gyáripar ott alakul ki és ott lesz legvirágzóbb, ahol ezek a feltételek legjobban megtalálhatók. Mivel a közép- és nyugateurópai bányavidékek leggazdagabbak szénben, vasban, tanult munkásban és mivel helyzetüknél fogva ezek tudják legszabadabban és legolcsóbban (tengeri úton) fölös iparcikkeiket kereskedelembe bocsátani, azért a gyáripar itt a legfejlettebb.

Különösen a szénbányák vannak nagy vonzó erővel az iparvidékek kialakulására, mert ebből a fontos és ma még nélkülözhetetlen energiafejlesztő anyagból roppant mennyiséget fogyaszt a gyáripar. A szállítási költségek megtakarítása céljából tehát a gyárak iparkodnak közel lenni a szénbányákhoz. Ezért találjuk a nagy európai iparvidékeket mindenütt a szénmedencék területén, vagy azokhoz közel (Középangliai iparvidék, a belga iparvidék, Ruhr-vidék, Saar-vidék, a francia iparvidékek, a lengyel, orosz stb. iparvidékek). Hogy az egyes vidékeken milyen ipar fejlődik ki, az elsősorban attól függ, hogy milyen ipari *nyersanyagot* lehet ott legkönnyebben megszerezni. A vasbányák körül vasipar, a mezőgazdasági vidékeken mezőgazdasági ipar (malomipar, szesz- és cukorgyártás), az erdős vidékeken faipar. Ha azonban a feldolgozandó nyersanyag könnyű és értékes iparcikk készül belőle, akkor a gyáripar függetleníti magát a termelő helytől. Igy pl. a világ gyapot- és gyapjútermésének túlnyomó részét Európai gyárai dolgozzák fel, bár a gyapot az Unióból és Indiából, a gyapjú Argentínából és Ausztráliából kerül ide.

TARTALOM.

I. ÉSZAK-EURÓPA.

Oldal

Az éjféli Nap területén 5
A vulkánok és viharok földjén 10
Norvégia 15
A fjordok és fjeldek vidéke 15
Norvégek, svédek, dánok 18
Svédország... 21
Svéd erdő, svéd vasérc... 22
Finnország... 27
A Balti-országok 30
Dánia... 36
Norvégia, Svédország, Finnország és Dánia földrajzi viszonyainak összehasonlítása 41

II. NYUGAT-EURÓPA.

Nagybritannia 46
Skót Highland 46
Skót-alföld 49
Az északanglíai iparvidék 52
A nyolc milliós város 61
Az angol szénbányászat jelentősége 69
Az angol ipar kifejlődése 73
A Zöld-sziget (Irország)... 76
Az angol nemzet és a brit világbirodalom kialakulása ... 80
Franciaország 87
Francia-alföld 88
Az elzász-lotaringiai kérdés kialakulása 96
Burgundia-Rhône-medence és a Provence... 100
A Francia-középhegység 107
Garonne-medence 109
Bretagne 112
Francia nyelv — francia nemzet 115

Oldal

Francia gyáripar 118
A francia nagyhatalmi törekvések fejlődése 121
Belgium 125
A belga föld 125
Hollandia 128
Deus mare, batavus litora fecit... 128
Belgium és Hollandia 135

III. KÖZÉP-EURÓPA.

Németország 137
Dél-Németország... 138
A Saar-medence 142
A Német-középhegység vidéke... 143
Szilézia 149
Marsch-Moor-Heide-See 150
A német nemzet nagyhatalmi kialakulása és bukása ... 166
Anglia, Franciaország, Németország népességének és gazdasági erejének összehasonlítása 172
Az Alpok hegyvidéke 180
Az Alpok helyzete, felosztása, keletkezése 181
Természeti tünemények az Alpokban 185
Az Alpok növényzeti tájai 192
Az Alpok a történelemben 194
Svájc 199
Ausztria 204
Cseh-Szlovákia 210
Csehország 210
Szilézia és Morvaország... 215

IV. KELET-EURÓPA.

Lengyelország 217
Lengyel tájak 218
Lengyel nép — lengyel sors... 221
Oroszország... 224
Az orosz föld és éghajlata 224
Orosz erdővidék 226
A csernozjom-vidék 230
Orosz steppe... 232
Az Ural-hegység és a Káspi-tó vidéke 236
Orosz nép — Orosz birodalom 238

V. DÉL-EURÓPA.

Oldal

Románia 241
Jugoszlávia 247
Bulgária 256
Görögország 261
Attika, Athenai, Korinthos 262
A mai Görögország kialakulása 267
Görögország földje 271
Az Oszmán birodalom romjai Európában 274
Albánia 276
Itália 277
Az Olasz-Alpok 279
A Pó-alföld 282
A Riviera 285
Közép-Olaszország 286
Dél-Olaszország 289
Az olasz szigetek 291
Népesség és gazdasági élet 292
Ibériai-félsziget 295
Spanyolország 296
Lakosság és gazdálkodás 305
Portugália 307
Népesség és gazdálkodás 308
Az olajfa-kultúra elterjedése és jelentősége Európában ... 310

VI. TÖRPE ÁLLAMOK. 313

VII. EURÓPA BENÉPESEDÉSE. 315

VIII. EURÓPA MAI NÉPESSÉGÉNEK SZÁMA ÉS ELOSZLÁSA. 320

IX. EURÓPA LAKOSSÁGA NYELV ÉS VALLÁS SZERINT. 328

X. EURÓPA GAZDASÁGI ÉLETE. 331

Európa mezőgazdasága 332
Bányászat és gyáripar 340

SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

Katholikus kultúrát fejleszteni, *katholikus tudományt* terjeszteni és népszerűsíteni, ez a hivatása a *Szent István-Társulatnak*, ez a hivatása a kiadásában megjelenő **Szent István Könyveknek.**

A **Szent István Könyvek** sorozata az emberi tudás minden ágát fel akarja karolni. A **Szent István Könyvek** a tudomány mai színvonalán mozognak. Oly stílusban jelentetjük meg, amely alkalmassá teszi őket arra, hogy minden művelt egyén érdeklődéssel olvashassa. Viszont súlyt helyezünk arra, hogy a **Szent István Könyvek** mindegyike a katholikus világnézetnek legyen beszédes hirdetője.

Ilymódon, reméljük, elérjük azt a célt is, mely e könyvek kiadásánál szemünk előtt lebegett: az olvasni vágyó katholikus közönségnek oly műveket nyujtani, amelyek kielégítik igényeiket anélkül, hogy veszélyeztetnék hitüket, sőt amelyek alkalmasak arra, hogy a tudás és műveltség eszközeivel is megerősítsék őket vallásos meggyőződésükben és világnézetükben.

Természetesen e programm megvalósítása nagyban függ attól, hogy a kath. közönség felkarolja-e, támogatja-e nagylelkűen e vállalatot. A Szent István-Társulat igen nagy anyagi áldozatokat hoz, amikor fenntartja és továbbfejleszti a **Szent István Könyvek** sorozatát, a nagy közönségtől függ, hogy a könyvek eljussanak oda, ahová szánva vannak.

A Szent István Könyvek sorozatában eddig megjelentek:

		Pengő
1.	*Zubriczky Aladár dr.:* Jézus élete és a vallástörténet	—·—
2.	*Wolkenberg Alajos dr.:* A teozófia és antropozófia ismertetése és bírálata	—·—
3—4.	*Wolkenberg Alajos dr.:* Az okkultizmus és spiritizmus multja és jelene	5·60
5—6.	*Balanyi György dr.:* A szerzetesség története	5·60
7—8.	*Alszeghy Zsolt dr.:* A XIX. század magyar irodalma...	—·—
9.	*Miskolczy István dr.:* Magyarország az Anjouk korában	2·80
10.	*Palau-Timkó Jordán:* Krisztus útján. A katholikus tevékenység főelvei	2·80
11.	*Quadrupani-Babura László dr.:* Útmutatás jámbor lelkek számára	2·80
12.	*Prohászka Ottokár:* Elbeszélések és utirajzok (Elfogyott.)	—·—
13.	*Trikál József dr.:* Természetbölcselet	2·80
14.	*Bognár Cecil dr.:* Értékelmélet	2·80
15.	*Prohászka Ottokár:* A bűnbocsánat szentsége	2·80
16.	*Babura László dr.:* Szent Ágoston élete	2·80
17.	*Lepold Antal dr.:* Szaléziszent Ferenc válogatott levelei (Elfogyott.)	—·—
18.	*Áldásy Antal dr.:* A keresztesháborúk története...	—·—
19.	*Marosi Arnold dr.:* Átöröklés és nemzetvédelem ...	2·80
20.	*Zoltvány Irén dr.:* Erotika és irodalom	2·80
21.	*Horváth Sándor dr.:* Aquinói szent Tamás világnézete	2·80
22.	*Balogh Albin dr.:* Művelődés Magyarország földjén a magyar honfoglalás előtt	2·80
23.	*Marczell Mihály dr.:* A katholikus nevelés szelleme ...	—·—

		Pengő
24—25.	*Motz Atanáz dr.:* A német irodalom története ...	5·60
26.	*Babura László dr.:* Szent Ambrus élete...	2·80
27.	*Márki Sándor dr.:* II. Rákóczi Ferenc élete	—·—
28.	*Kiss Albin dr.:* A magyar társadalomtan története ...	2·80
29.	*Szabó Zoltán dr.:* A növények életmódja	2·80
30.	*Weszelszky Gyula dr.:* A rádium és az atomelmélet ...	2·80
31.	*Balanyi György:* Assisi szent Ferenc élete	2·80
32.	*Dávid Antal:* Bábel és Assúr. I. Történet	3·40
33.	*Fejér Adorján:* Római régiségek...	4·50
34.	*Balogh József:* Szent Ágoston, a levélíró	3·40
35.	*Babura László dr.:* Szent Jeromos élete	3·40
36.	*Karácsonyi János dr.:* Szent László király élete... ...	3·40
37.	*Miskolczy István dr.:* A középkori kereskedelem története	4·50
38.	*Szémán István dr.:* Az újabb orosz irodalom	4·50
39.	*Bán Aladár:* A finn nemzeti irodalom története ...	3·40
40.	*Trikál József dr.:* A gondolkodás művészete	4·50
41.	*Kühár Flóris dr.:* Bevezetés a vallás lélektanába ...	4·50
42.	*Babura László dr.:* Nagy szent Gergely élete	4·—
43—44.	*Kühár Flóris dr.:* A keresztény bölcselet története	8·—
45.	*Weszely Ödön dr.:* Korszerű nevelési problémák... ...	5·60
46.	*Somogyi Antal dr.:* Vallás és modern művészet ...	3·—
47.	*Divald Kornél:* Magyar művészettörténet	5·60
48—49.	*Birkás Géza dr.:* A francia irodalom története ...	8·—
50.	*Wodetzky József dr.:* A világegyetem szerkezete... ...	3·50
51.	*Záborszky István dr.:* Rabindranath Tagore világnézete	3·50
52—53.	*G. Kurth-Michel K.:* A modern civilizáció kezdetei ...	10·—
54—55.	*Dávid Antal:* Bábel és Assúr. II. Művelődés	7·30
56.	*Horváth Jenő dr.:* A modern Amerika története... ...	3·30
57.	*Balogh Albin dr.:* Ország és nyelv	4·70
58.	*Meszlényi Antal dr.:* A katholikus egyház és az állam 1848/49-ben	7·30
59—60.	*Radó Polikárp dr.:* A kereszténység szent könyvei. I. Ószövetség	8·30
61.	*Kecskés Pál dr.:* A házasság etikája	4·—
62.	*Huszár Elemér:* A katholikus házasságjog rendszere ...	3·30
63.	*Petró József dr.:* Az ősegyház élete	5·—
64—65.	*Radó Polikárp dr.:* A kereszténység szent könyvei. II. Újszövetség	8·80
66—67.	*Trikál József dr.:* A jelenségekből a valóságba ...	7·—
68.	*Erdey Ferenc dr.:* Kant valláserkölcsi világnézete ...	4·—
69—71.	*Hartmann Grisar:* Luther Márton élete (Fordította Hoitsy Lajos Pál.)	12·—
72.	*Tóth Ágoston:* Bevezetés a meteorológiába	5·80
73—74.	*Bánhegyi Jób dr.:* A magyar irodalom története ...	6·60
75—76.	*Divald Kornél:* A magyar iparművészet története ...	7·50
77.	*Balanyi György:* A római kérdés...	6·40
78—79.	*Bánhegyi Jób dr.:* A magyar irodalom története. II. Kisfaludy Károlytól napjainkig	7·—
80.	*Pitroff Pál dr.:* Bevezetés az esztétikába	3·—
81.	*Kühár Flóris dr.:* A vallásbölcselet főkérdései	5·—
82—84.	*Kőrösi Albin:* A spanyol irodalom története	11·—
85.	*Sigmond Elek dr.:* A mezőgazdasági növények termelési tényezői	4·—
86—87.	*Kalmár Gusztáv dr.:* Európa földje és népei	8·—
88.	*Kiss Albin dr.:* Szent Ágoston «De Civitate Dei» című művének méltatása	4·—

Újdonságok.

MIHÁLYFI ÁKOS BESZÉDEI

I. kötet: **Egyházi beszédek.** 372 oldal.
II. kötet: **Társadalmi beszédek.** 360 oldal.

Egy-egy kötet ára 10 pengő.

ERDŐSI KÁROLY:

NAPSÜTÉSES INDIÁBAN

Újabb, bővített (IV.) kiadás; olcsóbb, de elsőrangú kiállításban. Egészvászon díszkötésben **7.**— pengő. Fűzve **6.**— pengő.

WOLKENBERG ALAJOS dr.:

A KATHOLIKUS VILÁGMISSZIÓ KÖNYVE

716 lap, 14 térkép.

Fűzve 25 pengő.

Megrendelhetők

a Szent István-Társulat kiadóhivatalában

Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28.